

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**SAHABE DÖNEMİ HADİS RİVAYETİNDE
TESEBBÜT, İKLAL VE İKSAR**

Yüksek Lisans Tezi

OSMAN ARPAÇUKURU

İstanbul, 2006

TEZİN SIRT KISMI ÖRNEĞİ

**OSMAN
ARPAÇUKURU**

**SAHABE DÖNEMİ HADİS RİVAYETİNDE
TESEBBÜT, İKLAL VE İKSAR**

İLAHİYAT / HADİS

İstanbul, 2006

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**SAHABE DÖNEMİ HADİS RİVAYETİNDE
TESEBBÜT, İKLAL VE İKSAR**

Yüksek Lisans Tezi

OSMAN ARPAÇUKURU

İstanbul, 2006

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**SAHABE DÖNEMİ HADİS RİVAYETİNDE
TESEBBÜT, İKLAL VE İKSAR**

Yüksek Lisans Tezi

OSMAN ARPAÇUKURU

Danışmanı: PROF. DR. RAŞİT KÜÇÜK

İstanbul, 2006

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**SAHABE DÖNEMİ HADİS RİVAYETİNDE
TESEBBÜT, İKLAL VE İKSAR**

Yüksek Lisans Tezi

OSMAN ARPAÇUKURU

Danışmanı: PROF. DR. RAŞİT KÜÇÜK

İstanbul, 2006

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi OSMAN ARPAÇUKURU'nun SAHABE DÖNEMİ HADİS RİVAYETİNDE TESEBBÜT, İKLAL ve İKSAR adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 13.07.2006 tarih ve 2006-7/11 sayılı kararıyla ile oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

- Tez Savunma Tarihi : 06.11.2006.
- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. RAŞİT KÜÇÜK
- 2) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. EMİN AŞIKKUTLU
- 3) Jüri Üyesi : PROF. DR. ALİ KÖSE

ÖNSÖZ

Sahâbenin, İslâm dininin Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci temel kaynağı olan hadislerin öğrenimi ve başkalarına öğretilmesinde oldukça önemli bir konuma sahip olup, kaynak vazifesi gördükleri ve bu konuda olabildiğince titiz davrandıkları bilinmektedir. Onlar hadis öğrenmeye ve öğretmeye karşı duydukları hırslarına rağmen çok hadis rivâyetini hoş görmemişler, az hadis rivâyetine özendirmişlerdir. Bunu da rivâyette hata etmekten korktukları ve hadiste yanılmanın, Hz. Peygamber'in ağzından yalan uydurmak anlamına geldiği düşüncesiyle yapmışlardır. Hatta sahâbeden bazıları neredeyse hiç hadis rivâyet etmeyecek derece rivâyetten uzak durmuşlardır.

Bu sebeple “muksirûn” olarak bilinen yedi sahâbe hariç ahabın genelinin hadis rivâyeti, yüzlü hatta onlu rakamlarla sınırlı olmuştur. Yine onlar hadis rivâyetindeki dikkat ve titizliklerinin yanı sıra birbirlerinin rivâyetlerini kontrol etmişler, hatalarını düzeltmişlerdir. Muksirûn ise, diğerlerinin göstermiş oldukları dikkat ve titizliği göstermekle beraber genç yaşta olmaları, kendilerini hadis öğrenim ve öğretimine vakfetmeleri, kendilerini bu işten alıkoyacak başka uğraşlarının bulunmaması gibi birtakım sebeplerle onların hadis rivâyetleri daha fazla olmuştur. Bundan dolayı sahâbenin hadis miktarları, onların hadis bilgisini göstermez. Örneğin; İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Resûlullah (s.a.v.) ile beraber olmuş olan Raşid halifelerin hadis bilgisi fazla olmakla birlikte devlet işleriyle uğraşmaları sebebiyle hadis rivâyetleri az olmuştur.

Sahâbenin, İslâm'a bağlılıklarına, faziletlerine dair kitaplar bulunmasına rağmen hadisin kabul ve rivâyetinde göstermiş oldukları ve adına “tesebbüt” denilen titizliklerine ve hadis rivâyetlerinin farklı olmasına dair bağımsız çalışmalar maalesef yok denecek kadar azdır. Bu konuda daha çok makaleler kaleme alınmış ve kitaplarda değişik konular içinde dolaylı olarak söz edilmiştir. Bu düşüncelerden hareketle yüksek lisans tezi olarak belirlenen bu çalışmanın bu alanda bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

Çalışma süresince tavsiye ve önerileriyle yol gösterip, kıymetli yardımlarını lütfederek tezimi yöneten değerli danışman hocam Prof. Dr. Raşit KÜÇÜK'e en içten saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezimi baştan sona okuma zahmetine katlanıp, tavsiye ve düzeltmelerini esirgemeyen, görüş ve önerilerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Aynur URALER'e, Dr. İshak Emin AKTEPE'ye, Mehmet APAYDIN'a ve büyük bir özveri ve fedakârlıkla beni destekleyen, çalışmak için uygun ortam ve şartları hazırlayarak yardımcı olan değerli eşim Fatma ARPAÇUKURU'na teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	II
TABLO VE GRAFİK LİSTESİ.....	V
KISALTMALAR.....	VI

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAYNAKLARI VE METODU

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	VIII
II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	IX
III. ARAŞTIRMANIN METODU	X

BİRİNCİ BÖLÜM

SAHÂBE DÖNEMİ HADİS RİVÂYETİNDE TESEBBÛT

I. TESEBBÛTÜN ANLAMI	12
A. TESEBBÛTÜN SÖZLÜK ANLAMI.....	12
B. TESEBBÛTÜN TERİM ANLAMI VE EŞANLAMLI KELİMELER.....	14
II. SAHÂBEYİ HADİS RİVÂYETİNDE TESEBBÛTTE BULUNMAYA SEVKEDEN SEBEPLER.....	19
A. KUR'AN-I KERİM'İN TESEBBÛTÜ EMRETMESİ.....	20
B. HZ. PEYGAMBER'İN İKAZ VE UYARILARI	21
C. HADİSİLERİN KUR'AN-I KERİM İLE KARIŞMASI VE İHMAL EDİLMESİ ENDİŞESİ	23
D. SAHABENİN HADİSİ DİN KABUL ETMESİ	25
E. UYDURMA RİVÂYETLERİN ORTAYA ÇIKMASI.....	27

F. HADİS RİVÂYETİNDE HATA YAPMAKTAN DUYULAN KORKU	31
G. İNSANLARIN HADİSLERE GÜVENİP KULLUK GÖREVLERİNİ İHMAL ETMELERİNDEN DUYULAN ENDİŞE	35
III. SAHÂBENİN HADİS RİVÂYETİNDE TESEBBÜTÜ VE BUNUN TEZAHÜRLERİ	37
A. HADİSİ İLK KAYNAĞINDAN ARAŞTIRMA	38
B. AYNI HADİSİ RESÛLULLAH'A DEFALARCA SORMA	44
C. HADİSİ EZBERLEME VE MÜZÂKERE ETME.....	45
D. HADİSİ YAZMA	50
E. ŞAHİT İSTEME	58
F. YEMİN TEKLİF ETME.....	64
G. EN İYİ BİLENDEN SORUP ÖĞRENME.....	65
H. RAVİNİN HIFZINI KONTROL ETME	68
I. AZ HADİS RİVÂYET ETMEYE ÖZENDİRME	69
İ. HALKIN YANLIŞ ANLAYABİLECEĞİ HADİSLERİ RİVÂYET ETMEME.....	76
J. HADİSİN İSNADINI SORMA	79
K. HADİSİ HZ. PEYGAMBER'İN AĞZINDAN ÇIKTIĞI LAFIZLARLA RİVÂYET ETME	85
L. HATALI RİVÂYETLERE MÜDAHALE EDEREK DÜZELTME.....	92

İKİNCİ BÖLÜM

SAHÂBE DÖNEMİ HADİS RİVÂYETİNDE İKLÂL VE İKSÂR

I. İKLÂL VE İKSÂRIN ANLAMI.....	104
A. İKLÂL VE İKSÂRIN SÖZLÜK ANLAMI	104
B. İKLÂL VE İKSÂRIN TERİM ANLAMI	106
II. RAVİ SAHÂBİLER VE RİVÂYET ETTİKLERİ HADİS SAYILARI	110
III. SAHÂBENİN HADİS RİVÂYETİNDE İKLÂL VE İKSÂR BAKIMINDAN GRUPLANDIRILMASI.....	119

A. MUKSİRÛN SAHÂBÎLER.....	119
1. Muksirûn Sahâbîler ve Rivâyet Ettikleri Hadis Sayıları.....	119
2. Muksirûndan Çok Hadis Rivâyet Edilmesinin Sebepleri	126
3. Muksirûn Sahâbîlerin Kendi İçinde Gruplara Ayrılması ve Bunları İfade Etmek Üzere Kullanılan Bazı Terimler	130
a.Ashâbu'l-Ulûf	130
b.Ashâbu'l-Elfeyn	131
c.Ashâbu'l-Elf	131
B. MUKİLLÛN SAHÂBÎLER.....	132
1. Mukillûn Sahâbîler ve Rivâyet Ettikleri Hadis Sayıları	132
2. Mukillûndan Az Hadis Rivâyet Edilmiş Olmasının Sebepleri	135
3. Mukillûn Sahâbîlerin Kendi İçinde Gruplara Ayrılması ve Bunları İfade Etmek Üzere Kullanılan Bazı Terimler	138
a.Ashâbu'l-Miîn	139
b.Ashâbu'l-Mieteyn	139
c.Ashâbu'l-Mie	140
d.Ashâbu'l-Aşerat	141
e.Ashâbu't-Tis'ate Aşera	143
f. Ashâbu's-Semâniyete Aşera	144
g.Ashâbu's-Seb'ate Aşera.....	144
h.Ashâbu's-Sittete Aşera	145
i. Ashâbu'l-Hamsete Aşera	145
j. Ashâbu'l-Erba'ate Aşera.....	146
k.Ashâbu's-Selâsete Aşera.....	146
l. Ashâbu'l-İsnâ Aşera	147
m. Ashâbu'l-Ehade Aşera	148
n. Ashâbu'l-Aşera	148
SONUÇ	150
EKLER	156
BİBLİYOGRAFYA.....	201

TABLO VE GRAFİK LİSTESİ

Tablo 1	Bakî b. Mahled'in el-Müsned'ine Göre Kendilerinden En Fazla Hadis Rivâyet Edilmiş Olan 37 Sahabî ve Hadis Sayıları	116
Tablo 2	Muksirûnun, Bakî b. Mahled ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'lerinde Mükerrerleriyle Birlikte Yer Alan Toplam Hadis Sayıları.....	121
Tablo 3	Muksirûnun Kütüb-i Tis'a'ya Göre Sıralaması ve Mükerrerleriyle Birlikte Yer Alan Toplam Hadis Sayıları.....	123
Tablo 4	Ashâbu'l-Ulûf'un Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı.....	131
Tablo 5	Ashâbu'l-Elfeyn'in Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı.....	131
Tablo 6	Ashâbu'l-Elf'in Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	132
Tablo 7	Kendilerinden 100 ve Üzerinde Hadis Rivâyet Edilen Mukillûnun, Bakî b. Mahled ile Ahmed b. Hambel'in el-Müsned'lerinde Mükerrerleriyle Toplam Hadis Hadis Sayıları	133
Tablo 8	Mukillûnun, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'inde Mükerrerleriyle Birlikte Yer Alan Toplam Hadis Sayısının Sahâbîler Arasında Dağılımı.....	135
Tablo 9	Ashâbu'l-Miûn'in, Bakî b. el-Müsned'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	139
Tablo 10	Ashâbu'l-Mieteyn'in, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	140
Tablo 11	Ashâbu'l-Mie'nin, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	140
Tablo 12	Ashâbu'l-Aşerât'ın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı.....	141
Tablo 13	Ashâbu't-Tis'ate Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	144
Tablo 14	Ashâbu't-Semâniyete Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	144
Tablo 15	Ashâbu's-Seb'ate Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı.....	145
Tablo 16	Ashâbu's-Sittete Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	145
Tablo 17	Ashâbu'l-Hamsete Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	146
Tablo 18	Ashâbu't-Erba'ate Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	146
Tablo 19	Ashâbu's-Selâsete Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	147
Tablo 20	Ashâbu'l-İsnâ Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	147
Tablo 21	Ashâbu'l-Ehade Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	148
Tablo 22	Ashâbu'l-Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in el-Müsned'indeki Toplam Hadis Sayısı	149
Grafik 1	Kütüb-i Tis'a'daki toplam hadis sayısının (61.976) muksirûn ve diğer râvîler (mukillûn) arasındaki dağılımı.....	125

KISALTMALAR

- b.** : Bin (oğlu)
bkz : Bakınız
bnt. : Binti (kızı)
bs. : Baskı
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
ibn : İbni (oğlu)
Mad. : Maddesi
MÜİF : Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi
ö. : Ölüm tarihi
r.a. : Radıyallahu Anh (Allah ondan razı olsun)
r.anhâ : Radıyallahu Anhâ (Allah ondan razı olsun)
s. : Sayfa
s.a.v. : Sallallahu Aleyhi ve Sellem (Alah'ın salât ve selâmı ona olsun)
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk : Tahkik
trc. : Tercüme eden, çeviren
t.y. : Yayın tarihi yok
trc : Tercüme eden, çeviren
vb : Ve benzeri
y.y. : Yayın yeri yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAYNAKLARI VE METODU

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışmada, sahâbenin, hadisin gerek öğrenilmesinde ve gerekse rivayetinde göstermiş oldukları titizlik ve bu titizliğin tezahürleri, “tesebbüt” başlığı altında ana hatlarıyla incelenmektedir. Öncelikle “tesebbüt”ten maksadın ne olduğunun tespit edilmesinin ardından, sahâbeyi hadis rivayetinde tesebbütte bulunmaya yönelten muhtemel sebeplerin neler olabileceği sorusuna cevaplar aranmıştır. Daha sonra sahâbenin hangi tür faaliyet ve çalışmalarla, tesebbütü yerine getirmeye çalıştıkları örneklerle ortaya konmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümü ise, Bakî b. Mahled’in (ö.276/889) *el-Müsnedü’l-kebîr*’inde rivayetleri bulunan sahâbîlerin, mevcut hadis sayılarına göre “muksirûn” ve “mukillûn” olarak gruplandırılmaları konusuna ayrılmıştır. Birinci bölümde, bir tesebbüt uygulaması olarak kısaca değinilen “hadis rivayetinde iklâl ve iksar” konuları bu bölümde farklı bir yaklaşımla ve daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. “Muksirûn”un ve bazı “mukillûn” sahâbîlerin, Bakî b. Mahled’in *Müsned*’inin yanı sıra Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’indeki mükerrerleriyle beraber toplam hadis sayıları verilmektedir. Söz konusu râvî sahâbîlerin isimlerinin ve kendilerinden rivayet edilmiş olan hadis sayılarının tablolar hâlinde de sunulduğu çalışmada, sahâbîlerin hadis sayılarının farklı olmasının sebepleri üzerinde de durulmaktadır. “Muksirûn”un toplam hadis sayılarının *Kütüb-i Tis’a*’ya göre dağılımının da sunulduğu çalışmada “muksirûn”un bilinen sıralamasının da değiştiği görülmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırma, zaman olarak sahâbe dönemini ele aldığı için çalışmada da öncelikli olarak sahâbe biyografilerinin yer aldığı kaynaklardan yararlanılmıştır. İbn Sa’d’ın (ö.230/844) *et-Tabakâtu’l-kübrâ*, İbn Abdülberr’in (ö.463/1071) *el-İstîâb fî ma’rifeti’l-*

ashâb, İbnu'l-Esîr'in (ö.606/1210) *Usdu'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, Zehebî'nin (ö.748/1347) *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* ve İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö.852/1448) *Tehzîbu't-Tehzîb, el-Îsâbe fî temyîzi's-sahâbe* adlı rical kitapları araştırmamızda sıkça başvurduğumuz kaynaklar olmuştur. Bunun yanı sıra Buhârî'nin (256/870) *et-Târîhu'l-kebîr'i* ile İbn Kesîr'in (ö.742/1341) *el-Bidaye ve'n-nihâye* adlı tarih kitapları da yararlandığımız kaynaklardandır.

Bunun yanı sıra araştırmamızın hadis usûlü kapsamında bir konu olması, çalışmalarımızın hadis usûlü kaynaklarında sürdürülmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Râmezhürmüzî'nin (ö.360/970) *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1071) *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye, Şerefu ashâbi'l-hadîs, el-Câmi li-ahlâki'r-râvî ve âdâbu's-sâmi'*, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs, Takyîdu'l-ilm*, İbn Abdilberr'in (ö.463/1071) *Câmiu beyâni'l-ilm*, İbn Kesîr'in *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, Kâdî İyâz'ın (ö.544/1150) *el-Îlma' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, İbn Salâh'ın (ö.643/1245) *el-Mukaddimetu fî ulûmi'l-hadîs*, Sehâvî'nin (ö.902/1497) *Fethu'l-muğîs şerhu Elfiyeti'l-hadîs*, Suyûtî'nin (ö.911/1505) *Tedrîbu'r-râvî fî şerhi Takrîbu'n-nevevî*, Cemalüddin Kâsımî'nin (ö.1332/1914) *Kavâidu't-tahdîs*, Cezâirî'nin (ö.1338/1920) *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser* ve Ahmed Muhammed Şakir'in (ö.1377/1957) *el-Bâisu'l-hasîs şerhu İhtisâru Ulûmi'l-hadîs* adlı eserleri yararlandığımız temel hadis usûlü kaynaklarıdır. Bunları yanı sıra yakın döneme ait Arapça ve Türkçe birçok hadis usûlü kitaplarından da faydalanılmıştır. Mustafa A'zamî'nin *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn*, Accac Hatîb'in *Usûlü'l-hadîs*, Rif'at Fevzî'nin *el-Medhal ilâ tevsîku's-sünne, Tevsîku's-sünne fî'l-karni's-sâniyyi'l-hicrî*, Ebû Zehv'in *Hadis Müdafaası ve Muhaddisler*, Emin Âşıkutlu'nun *Hadiste Ricâl Tenkidi-Cerh ve Ta'dil İlmi*, Nevzat Âşık'ın, *Sahâbe ve Hadis Rivayeti* ve Salahattin Polat'ın *Hadis Araştırmaları* bu kitaplardan bazılarıdır.

Bunların yanı sıra daha pek çok kitap, çalışmamızın şekillenmesinde etkili olmuştur. İbn Hazm'ın (ö.456/1064) *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* isimli kitabı ve Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Telkihi fuhûmi ehli'l-eser fî uyûni't-târîh ve's-siyer* adlı kitabının yanı sıra DİA'nin konuyla ilgili maddelerini içeren ciltleri, hadis usûlüne dair bazı sözlükler ve Mustafa Karataş'ın "Ravî Sahâbiler",

“Hadis Rivayeti Karşısında Sahâbenin Tutumu”, “Muksirûn ve Hadis Sayıları”, “Mukillûn ve Hadis Sayıları”, “Hadis Sayım Metotlarının Hadislerin Sayısına Etkisi” ve “Hadislerde İsnâd Sistemi” başlıklı, internet ortamında da bulunabilen çeşitli makaleleri bunlardan birkaçıdır.

III. ARAŞTIRMANIN METODU

Çalışmaya öncelikle, çağımıza ait hadis usûlüne dair eserlerin incelenmesiyle başlanmıştır. Bu başlangıç, bir tür yol haritası işlevi görmüştür. Arapça ve Türkçe pek çok eserde çeşitli başlıklar altında yer alan bilgilerin ışığında geçici plan çıkarılmış ve bu plana göre geçici kaynakça oluşturulmuştur. Nevzat Âşık'ın *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti* ve Emin Âşıkutlu'nun *Hadiste Ricâl Tenkidi* isimli kitapları, geçici plan ve kaynakçanın oluşturulmasında en çok yaralandığımız Türkçe kaynaklar olmuştur.

Daha sonra geçici kaynakçada yer alan kaynaklara ulaşılarak yapılan okuma ve konuyla ilgili bilgilerin not alınmasıyla verilerin toplanmasına çalışılmıştır. Araştırma hakkında temel bilginin sağlanması amacıyla çalışmaya öncelikle, konuyu ana hatlarıyla ele alan genel kitaplarla başlanmıştır. Daha sonrasında bilginin geliştirilmesi ve ayrıntılarına ulaşılması için, çalışmaya ileri düzeydeki kitaplarla devam edilmiştir. Gerek kaynakların seçiminde ve gerekse not almada titiz davranılmıştır. Örneğin, kaynaklarda öncelikle birinci elden kitaplara ulaşılmaya çalışıldığı gibi not almada da aceleci bir yaklaşım sergilenmemiş, kitap iyice incelendikten sonra not almaya başlanmıştır. Bu kitapların daha ayrıntılı olanları genişçe incelenmiştir. Araştırma ilerledikçe kaynaklarımıza yenileri eklenmiştir. Bu amaçla basılı kitaplardan, internet ortamında bulunan makale ve araştırma yazılarından ve elektronik ortamda bulunan kitaplardan (CD'lerden) yararlanılmıştır. Bu bağlamda, araştırma konusunun hadis ricâli ve usûlü kapsamında yürütülmesi, oldukça fazla bir kaynak üzerinde çalışmamızı gerektirmiştir.

Araştırmayla ilgili gerekli verilerin toplanmasının ve plana uygun şekilde belirli başlıklar altında sınıflandırılmasının ardından yazım işine geçilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
SAHÂBE DÖNEMİ HADİS RİVÂYETİNDE
TESEBBÜT

“Sahâbe Dönemi Hadis Rivâyetinde Tesebbüt” konusuna, mevzuun temel ve eksenini oluşturan “tesebbüt” kelimesinin anlamına dair bir incelemeyle başlamak, daha iyi anlaşılıp kavranmasını sağlayacaktır.

I. TESEBBÜTÜN ANLAMI

Bu çalışmada “tesebbüt” kelimesi, hadis ilmindeki anlamı bakımından incelenmektedir. Ancak “tesebbüt” kelimesinin bu terim anlamının doğru ve tam olarak tespit edilebilmesi için kelimenin sözlük anlamının da bilinmesinde fayda vardır. Zira inceleme esnasında da görüleceği üzere, bu kelimenin sözlük ve terim anlamları arasında anlam ilişkisi ve paralelliği söz konusu olup, terim anlamı sözlük anlamını da bünyesinde taşımaktadır.

A. TESEBBÜTÜN SÖZLÜK ANLAMI

“Tesebbüt” kelimesinin sözlük anlamını mümkün olduğunca kapsamlı ve doğru biçimde tesbit edebilmek için kelimenin köken ve türevlerinin anlamlarını da dikkate almak gerekmektedir. Çünkü tesebbüt kelimesiyle, kendisinden türetildiği kök fiili arasında anlam paralelliği söz konusudur. Bunlar göz ardı edilerek, “tesebbüt” kelimesinin muhtevasını tam olarak anlamak zordur.

Bir türev isim olan “tesebbüt” (تثبت) kelimesinin kökeni, “sebât” (ثبات) kelimesidir. “Sebât” kelimesi, sözlükte, zevâl kelimesinin zıddı olup, *sağlam ve*

sarsılmaz bir şekilde durmak; sebat göstermek, metin olmak; gerçek ve sâbit olmak; kararını değiştirmemek; yılmamak anlamlarına gelmektedir. Yine bu kökten türetilen “tesbât” (تَسْبِيت) kelimesi, güçlendirmek, sağlamlaştırmak; istikrarlı hâle getirmek, kararlılığa kavuşturmak anlamlarına gelir. Aynı kökten türetilmiş olan “isbât” (إِسْبَات) kelimesi de kesinleştirmek; gerekli delilleri sağlamak; ispat etmek; kâğıda, yazıya geçirmek anlamlarına gelmektedir. Yine bu kökün türevlerinden olan “sebet” (ثَبْت) kelimesi, delil, kanıt;¹ “sebt” (ثَبْت) kelimesi ise, kalbi yatışmış, sâbit ve sağlamlaşmış,² iş ya da görüşünde tessebbüt eden, hata ve sürçmesi az, akıllı kişi³ demektir.

Bu tanımlarda görüldüğü üzere, “sebât” kök kelimesi ile türevlerinde öne çıkan ortak anlam; *bir iş ya da görüşte kesin deliller sağlayıp, böylelikle hata ve yanlışmalardan olabildiğince korunmak; sağlam kanıtlara sahip olmanın verdiği güven duygusu neticesinde söz konusu iş ya da görüş hakkında, önce tüm gönü kaplayan bir iç huzuruna ve ardından vazgeçmeyen bir kararlılığa sahip olmaktır.*

Aynı şekilde “tesebbüt” kelimesinin de türetildiği “sebât” kelimesiyle çok yakın bir anlam ilişkisi ve paralelliği vardır. “Tesebbüt” kelimesinin sözlük anlamı; *bir iş ya da görüşte ihtiyatlı ve tedbirli davranıp acele etmemek, danışmak, iç yüzünü ve hakikatini öğreninceye kadar araştırmaktır.*⁴ Nitekim Hucurât sûresinin 6. âyetinde geçen “fetebeyyenû” (فَتَيْبُونَ) kelimesi, kimi Kıraat bilginlerince “fetesebbetû” (فَتَسَبَّبُونَ) biçiminde de okunmuş⁵ ve her iki kelimenin eş anlamlı olup, “*Size ulaşan haberi kabul etmekte acele etmeyin; doğruluğu ortaya çıkıncaya kadar araştırın.*” anlamına geldiği

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “sbt” mad., II, 20; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “sbt” mad., IV, 476. Kelime, Resûlullah'ın hadislerinde de bu anlamıyla kullanılmıştır. “مَنْ أَقْتَى بِقُتْبِيَا غَيْرِ ثَبْتٍ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى مَنْ أَقْتَى” hadisi buna bir örnektir. Bkz. Beyhakî, *el-Medhal*, s. 429.

² İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “sbt” mad., II, 19.

³ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “sbt” mad., XXVI, 473, 476.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “sbt” mad., II, 19; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “sbt” mad., XXVI, 476.

⁵ Örneğin: İbn Mes'ûd, Hamza ve Kesâî bu şekilde okumuşlardır. Bkz. Alûsî, *Râhu'l-meânî*, XXVI, 145.

söylenmiştir.⁶ Bu âyet-i kerime nâzil olunca Hz. Peygamber'in (s.a.) “*Tesebbüt Allah'tan, acele şeytandır.*”⁷ dediği de gelen rivâyetler arasındadır.

“Tesebbüt” kelimesi, kök fiili ve türevleriyle olan ilişkisi göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, sözlük anlamının, *kalpte huzur ve güveni, davranışta istikâmet ve sebâtı meydana getirecek delil ve kanıtları elde etme çabası* olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu çabanın sonunda kalp, güvenilir ve sağlam kanıtlarla ulaşılan sonucun doğru olduğuna kesinlikle inanır. Ardından her tür şüphe ve tereddütten kurtulup yatıştır ve bu sonucu tam bir teslimiyetle kabullenip benimser. Kanıt ve delillerin sayısı arttıkça, kalbin daha fazla yatışıp sükûnet bulacağı, sâbit ve sağlam olacağı kuşkusuzdur.⁸ Bu duruma gelmiş bir kalbi artık kolay kolay hiçbir şey söz konusu kabulünden vazgeçiremez.

B. TESEBBÜTÜN TERİM ANLAMI VE EŞANLAMLI KELİMELER

Hadis usûlüne ait ilk temel eserlerde “tesebbüt”ten bahsedilirken konu sadece “tesebbüt” kelimesiyle ele alınmamış, yerine eş anlamlı başka kelimelerin kullanıldığı da olmuştur. “İhtiyat” (احتياط), “istisbât” (اثبات), “taharrî” (تحري), “tevakkî” (توقّي) kelimeleri bunların önde gelenleridir.⁹ Tesebbüt konusu, bazen söz konusu eserlerde bu

⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXVI, 71; Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXVI, 145.

⁷ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXVI, 145.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “sbt” mad., I, 20.

⁹ Örneğin bkz. Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 549; Hatîb Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 18, *el-Kifâye*, s. 252–255; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 174–182, Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, II, 143. Müslim, *Kitâbu't-Temyîz* (A'zamî'nin *Menhecu'n-nakd* adlı kitabıyla birlikte), s. 173; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 15. Tesebbüt konusuna bazı ilk temel kaynaklarda da “hadiste yalandan sakınmak” anlamına gelen (وقى الكذب عن رسول الله) ifadesi kapsamında kısaca değinilmiştir (bkz. Hâkim, *el-Medhal*, s. 70. Konuyla ilgili günümüze ait Arapça hadis usûlü eserlerinde ise, inceleme genellikle “ihtiyat (fi'r-rivâye)” (الإحتياط في الرواية), “tesebbüt (min/fi'l-hadîs)” (التثبت من/ في الحديث), “ihtimâm (bi's-sünne)” (الإهتمام بالسنة) ve “inâye (bi's-sünne)” (العناية بالسنة) ve “tevsîk(u'l-hadîs)” (توثيق الحديث) kelimeleri kapsamında ele alınmıştır. Bkz. A'zamî, *Menhecu'n-nakd*, s. 7; Havlî, *Târîhu funûni'l-hadîs*, s. 34; Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar*, s. 10; Accâc, *Usûlu'l-hadîs*, s. 84; Rif'at Fevzî, *el-Medhal*, s. 31; *Tevsîku's-sünne*, s. 87; Dümeynî, *Mekâyîs*, s. 99; İtr, *Menhecu'n-nakd*, s. 52; *es-Sünnetü'l-mutahhara*, s. 25, 37; Hüseyin Hâc Hasan, *Nakdu'l-hadîs*, I, s. 161; Abdülfettâh, *el-Hadîsu'n-nebevî*, s. 98; İdlîbî, *Menhec*, s. 69; Cevâbî, *Cuhûdu'l-muhaddisîn*, s. 101. Hadis Usûlüne dair günümüze ait Türkçe eserlerde de konu “tesebbüt” kelimesinin yanı sıra genellikle (hadis rivayetinde) “ihtiyat” / “titizlik” / “temkinli davranma” veya (hadise verilen) “önem” kelimeleri çerçevesinde incelenmiştir. Örneğin bkz. Çakan, *Anahatlarıyla*

kelimelerle işlenmiştir. Yukarıdaki kelimelerden “ihtiyat”, sözlükte, *dikkatli, tedbirli hareket etmek ve bir konuda en güvenilir, en sağlam olanı almak* anlamlarına gelir.¹⁰ “İstisbât” kelimesi, “tesebbüt” kelimesiyle aynı anlamda olup, *bir iş ya da görüşte tedbirli davranıp acele etmemek, hakikatini öğreninceye kadar araştırmak* anlamındadır.¹¹ Aynı şekilde “taharrî” kelimesi, *araştırmak, bir konuda en uygununu, en iyisini aramak*¹²; “tevakkî” kelimesi de *kendini bir şeyden sakınıp korumak, kaçınmak* anlamlarına gelir.¹³ “Tesebbüt”ün hadis ilmindeki anlamını tespit etmeye çalışırken bu kelimeleri de göz önünde bulundurarak tanımlamak daha isabetli olacaktır.

Hadis ilminde bu kelimeyle ilgili başka terimler de bulunmaktadır. *Hadisin kabul ve rivâyetinde söz konusu titizliği bir prensip olarak benimseyip uygulayan kişiye* “mütesebbit” (مُتَسَبِّتٌ) denir. Yine aynı kökten gelen “lâ yesbutu” (لَا يَبْتُتُ) sözü, sözlükte, *sabit değildir* anlamına gelir ve bir hadis rivâyeti terimi olarak “*adı geçen rivâyetin Hz. Peygamber’e ait olduğu sabit olmamıştır.*” anlamında o rivâyetin uydurma olduğunu anlatır. “Lem Yesbut” (لَمْ يَبْتُتْ) ve “Leyse bi-sâbitin” (لَيْسَ بِسَابِتٍ) sözleri de aynı anlamdadır.¹⁴ “La yesbutu fihi şey’un” (لَا يَبْتُتُ فِيهِ شَيْءٌ) sözü de, “*Bu konuda hiçbir rivâyet sabit olmamıştır.*” anlamında bir hadis rivâyeti deyimidir. Hadis diye uydurulan sözleri veya zayıf râvîleri konu alan kaynak eserlerde, nakledilen rivâyetin ardından, ait olduğu konuda Hz. Peygamber’den (s.a.v.) hiçbir hadisin sabit olmadığı belirtilmek üzere kullanılmıştır.¹⁵

“Tesebbüt”ün, terim anlamını öğrenmek üzere ilk dönem hadis usûlü kaynaklarını incelediğimizde bu kaynaklarda, sözlük anlamında olduğu üzere, terim için

Hadis, s. 51; Koçkuzu, *Haber-i Vâhîter*, s. 128; Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 16; Başaran ve Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 42; Toksarı, *Sünnet*, s. 17; Yardım, *Hadis 1*, s. 108; Ebû Reyve, *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması*, s. 38; Ebû Zehv, *Hadis Müdafaası*, s. 68.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, “hvt” mad., VII, 279; Zebidî, *Tâcu’l-arûs*, “hvt” mad., XIX, 220.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, “sbt” mad., I, 19.

¹² İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, “hry” mad., XIV, 173-174.

¹³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, “vky” mad., XV, 401.

¹⁴ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 196; Irâkî, “Lem Yesbut” (لَمْ يَبْتُتْ) sözünü, “*Hadis ve usûl âlimleri nezdinde amele dayanak olabilecek bir hüccet ve delil değildir.*” anlamında açıklar. Bkz. Irâkî, *Fethu’l-muğîs*, s. 346.

¹⁵ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 196.

yapılmış doğrudan bir tanım göremiyoruz. Söz konusu eserlerde mevzuu, tanım ve tarif yapılmaksızın genellikle konuya ait örneklerden meydana gelmektedir.

İbn Ebû Hâtim Râzî (ö.327/939), *Cerh ve Ta'dil İlmi*'nde ilk eser sayılabilecek *el-Cerhu ve't-ta'dil* isimli kitabında “Haberlerin Dinin Bir Parçası Olduğu ve Haberlerde Dikkatli Olmak” (باب في الأخبار أنها من الدين والتحرز والتوقي فيها) başlığıyla açtığı bölümde, hadislerin din olduğuna; bu sebeple hadis alınan râvîlere dikkat edilmesi gerektiğine dair -özellikle İbn Sirîn'den nakledilen- rivayetleri senetli olarak sıralar.¹⁶ O kitabında tesebbüt için doğrudan bir tanım yapmamakla beraber, gerek bölüm başlığında ve gerekse aktardığı rivayetlerde hadis rivayetinde temkinli olmanın gereğine değinmiş olmaktadır.

Hadis usûlü edebiyatının ilk bağımsız eseri kabul edilen *el-Muhaddisu'l-fâsul* adlı kitabında Râmeürmüzî, tesebbüt konusunu çeşitli başlıklar altında dile getirmiş ve konuyla ilgili bazı rivâyetlere yer vermiştir. O, bu başlıklarında doğrudan “tesebbüt” kelimesini kullanmamakla beraber tesebbütle eş anlamlı kelimeler ve yine tesebbütün tanımına giren ifadeler kullanmıştır.¹⁷ O, bu ifadelerinde tesebbütün tanımına dair açıklamalar yapmayı, senedli sözler ve bilgilerle konuyu açıklamayı tercih etmiştir.

Hâkim en-Nisâbü'rî (ö.405/1014) ise, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-İklîl* isimli kitabında Hz. Peygamber'in hadisinde yalana karşı önlem alan ilk kişinin Hz. Ebû Bekir (ö.13/634) olduğunu, ondan sonra sırayla Hz. Ömer (ö.23/644), Hz. Ali (ö.40/660), Abdullah b. Abbas (ö.68/687) ve Abdullah b. Ömer'in (ö.73/693) geldiğini söyler ve ihtiyatları ile ilgili örnekler verir.¹⁸

¹⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 15.

¹⁷ Örneğin bu başlıklardan üçü şöyledir: “O Dindir, Bu Sebeple Onu Kimden Aldığınıza Dikkat Edin, Diyen Kimse” (مَنْ قَالَ: هُوَ دِينَ فَانظُرُوا عَنْ مَنْ تَأْخُذُونَهُ) (s. 414), “Rivâyete Verdiği Büyük İhtimam Sebebiyle Onda Dikkatli Olan ve Çoğunlukla Şüphyle Karşıl原因 Kimse” (بَاب مَنْ كَانَ يَنْهَيْبُ الرِّوَايَةَ وَيَتَوَقَّأَهَا وَيَكْتُمُ) (s. 549) ve “Çok Hadis Rivâyet Etmeyi Hoş Karşıl原因 Kimse” (بَاب مَنْ كَرِهَ كَثْرَةَ الرِّوَايَةِ) (s. 553).

¹⁸ Hâkim, *el-Medhal*, s. 70.

Beyhakî (ö.458/1065) de *el-Medhal ile's-süneni'l-kübrâ* adlı eserinde konuyla ilgili olarak “Fetva Vermekten Sakınmak ve Onda Tesebbüt Etmek” (الْتَوَقُّفِي عَنِ الْفَتْوَا وَالْتَسَبُّتُ) (الْتَوَقُّفِي فِيهَا) başlığıyla açtığı bölümde Hz. Ebû Bekir, Ali, Aişe (ö.57/677), Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652) ve Abdullah b. Abbas gibi ileri gelen bazı sahâbîlerin ve aynı şekilde bazı tâbiun âlimlerinin kesin olarak bilmedikleri konularda açıklama yapmaktan ve rivâyette bulunmaktan kaçındıklarını söyler, rivâyetler aktarır.¹⁹

Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* adlı kitabında, “*Sahâbenin, hiç kimsenin haberini, onun hâlini araştırmadan, haberinin doğruluğunu ve râvînin düşünce ve yaşantısının istikametini öğrenmeden kabul ettiğini bilmiyoruz.*” der. Ardından Hz. Ömer'in, iyi bir Müslüman hanım olmasına rağmen Fâtıma bint. Kays'ın (ö.50/670) rivâyetini kabul etmeyip, ondan rivâyetinin doğruluğuna dair şahit istemesi ile Hz. Ali'nin kendisine hadis rivâyetinde bulunan râvîlere hadislerinin doğruluğuna dair yemin ettirmesini örnek gösterir.²⁰ Yine aynı kitabının bir başka yerinde, hadis ehlinde bulunması gereken özellikleri anlatırken, hadisin *tahammül* ve *edasında* tesebbüt etmenin gerekliliğini ifade ederek²¹, Muhammed İbn Sîrîn'in (ö.110/729) “*Tesebbüt, ilmin yarısıdır.*”²² dediğini nakleder. İbn Sîrîn'in hicrî 33 senesinde doğup, 110 senesinde vefat ettiği bilindiğine göre; “tesebbüt” kelimesini, onun orta yaşlarından yani hicrî ilk asrın ikinci yarısından itibaren bir hadis ilmi terimi olarak kabul edilip kullanıldığı söylenebilir. Bu sözün sadece ondan aktarılmış olmasını dikkate alarak, adı geçen kelimeyi hadis ilminde ilk defa bu anlamıyla kullanıp terimleştiren kimsenin de İbn Sîrîn olduğunu söylemek isabetli olacaktır. Bu bilgi, Hz. Peygamber ve güzîde ashâbı döneminde uygulanmaya başlayıp, özellikle de râşid halifeler tarafından bir prensip hâline getirilmeye çalışılan “tesebbüt” yaklaşımının, kısa bir zaman içinde fert ve toplum bilincine yerleştiğini ve hadis ilminde bir disiplin hâline geldiğini göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁹ Beyhakî, *el-Medhal*, s. 429–441.

²⁰ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 105–106

²¹ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 198

²² Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 199

Hatîb el-Bağdâdî aynı konuyu işlediği, “Hadis Hafızının Tereddüt Ettiği Durumlarda Başkasının Kitap veya Ezberinden Yardım Alarak Tereddüdünü Giderip Hadisin Doğruluğundan Emin Olması” (إِثْبَاتُ الْحَافِظِ مَا شَكَّ فِيهِ مِنْ كِتَابٍ غَيْرِهِ أَوْ حِفْظِهِ) başlıklı bölümde de sahâbe asrından sonraki dönem hadis hafızlarının hadis rivâyetindeki titizliklerinden örnekler verir.²³ Aynı şekilde *Şerefu ashâbi'l-hadîs* adlı kitabında da, “Hz. Ömer'in Hadis Rivâyetini Yasaklaması, Bu Davranışının Sebebi ve Anlamı” (ذِكْرُ) (نَهَى عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رِوَايَةِ الْحَدِيثِ وَبَيَانَ وَجْهِهِ وَمَعْنَاهُ) Hz. Ömer'in çok hadis rivâyeti karşısında takındığı sert tutumundan örnekler verir ve onun bu tavrını dinî bir ihtiyat, sünnetleri korumak ve Müslümanların iyiliği için benimsediğini söyler.²⁵

Geç dönemin başlangıcı kabul edilen Kâdî İyâz, *el-İlmâ'* adlı eserinde “Hadis Öğreniminde İhlâsın ve Hadis Alınacak Kimselerde Seçici Olmanın Gerekliliği” (بَابُ مَا يُلْزَمُ مِنْ إِخْلَاصِ النَّيَّةِ فِي طَلْبِ الْحَدِيثِ وَإِتْقَادِ مَنْ يُؤْخَذُ عَنْهُ) ve “Rivâyette Araştırmacı Olmak, Hadisin Kendi Lafzıyla Rivâyeti ve Âlimlerin Mâna ile Rivâyet Etmesine İzin Verenler İle Buna İzin Vermeyenler” (بَابُ تَحْرِيزِ الرِّوَايَةِ وَالْمَجِيءِ بِاللَّفْظِ وَمَنْ رَخَّصَ لِلْعُلَمَاءِ فِي الْمَعْنَى وَمَنْ) (مَنْعٌ)²⁷ başlıklı bölümlerde konunun bazı örneklerini kısaca sunar. Söz konusu bölümlerin ilkinde, hadis alınacak kimselerde bulunması gereken özelliklere dair açıklamalarda bulunur ve İbn Sîrîn'in ve Mâlik b. Enes'in (ö.179/795), “*Bu ilim dindir; onu kimden aldığınıza dikkat edin.*”²⁸ dediklerini nakleder.²⁹ İkinci bölümü ise, daha çok hadisin kelimelerini olduğu gibi korumak sûretiyle lafzen rivâyeti konusuna ayırır, bu konudaki

²³ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 252–255

²⁴ Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 87

²⁵ Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 89.

²⁶ Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 54-61.

²⁷ Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 174-182.

²⁸ Ebû Nuaym bu sözün, Hz. Peygamber'in hadisi olarak da rivâyet edildiğini söyler ve ardından, “*Doğru olan, bu sözün Muhammed b. Sîrîn'e ait olmasıdır.*” der. Bkz. Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 59-60. [Bu söz hakkındaki bir değerlendirme için bkz. Bu kitap, s. 23.](#)

²⁹ Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 59.

farklı görüşleri aktarır ve sahâbenin genellikle hadisleri bu şekilde lafzen rivâyet ettiklerini söyleyerek konuyla ilgili örnekler verir.³⁰

İlk dönem Hadis usûlü kaynaklarında “tesebbüt” konusuyla ilgili başlıklar ile bu başlıklar altında yer alan örnekleri bir bütün olarak incelediğimizde tesebbütün terim anlamına dair bir tanıma ulaşmak mümkün olmaktadır. Nitekim çağdaş hadis âlimleri tarafından kaleme alınan hadis usûlüne dair eserlerde bu tanım, “*hadisin tahammül ve edasında titizlik göstermek*”, yani “*hadisi nakleden kişinin hıfzından ve zabtından emin olup, böylelikle hadisin Hz. Peygamber'e ait ve doğru olduğuna tam kanaat getirilmedikçe hadisi kabul veya rivâyet etmemek*” biçiminde ortaya çıkmıştır.³¹ Bu dikkat ve titizlik, sıradan bir itina olmayıp, kalpte huzur ve güveni, davranışta da istikamet ve sebatı meydana getirecek delil ve kanıtları elde etme çabasıdır. Bu çaba sonunda elde edilen sağlam delil ve kanıtlarla hata ve yanılma azalarak, kalp huzura erip yatışmakta ve istikrarlı bir hâle gelip, sabit ve sağlam bir hâl almaktadır.

Yine bu eserlerde “tesebbüt”, *sahâbenin hadis rivâyet prensip ve metodu* olarak çalışmalara konu edilmiş³², râşid halifeler döneminde izlenen ortak bir *devlet politikası* olduğu ve *Dirâyetü'l-hadîs* ilminin temellerinin tesebbüt prensibiyle atıldığı dile getirilmiştir.³³

II. SAHÂBEYİ HADİS RİVÂYETİNDE TESEBBÜTTE BULUNMAYA SEVKEDEN SEBEPLER

Hadis rivâyet etmek, sonuç itibariyle, Allah'ın dinini başkasına duyurmak ve öğretmek anlamına geldiği için sahâbe, hadis rivâyetinde tesebbütü bir prensip olarak benimsemiş ve uygulamıştır. Ashâb-ı kirâm içinde bu özelliğiyle öne çıkmış kişiler vardır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman (ö.35/655), Hz. Ali, Talha (ö.36/656),

³⁰ Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 174–182

³¹ Örneğin bkz. Rif'at Fevzî, *el-Medhal*, s. 32, 38; *Tevsîku's-sünne*, s. 21; Ahmed Naîm, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 53; Çakan, *Anahatlarıyla Hadis*, s. 52, 53; Koçkuzu, *Haber-i Vâhitler*, s. 128.

³² Bkz. İtr, *Menhecü'n-nakd*, s. 52; *es-Sünnetü'l-mutahhara*, s. 24; Cevâbî, *Cuhûdu'l-muhaddisîn*, s. 101; Accâc, *Usûlü'l-hadîs*, s. 84.

³³ Çakan, *Anahatlarıyla Hadis*, s. 53, 61.

Zübeyr b. Avâm (ö.36/656), Abdurrahman b. Avf (ö.32/652), Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö.55/674), Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652), Mikdâd b. Esved (ö.33/653), Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö.93/711), Hz. Peygamber'in azatlısı Sevbân b. Bucdud (ö.54/674), Zeyd b. Erkam (ö.68/687), Enes b. Mâlik (ö.93/712), Muaviye b. Ebû Süfyân (ö.60/679), İmrân b. Husayn (ö.52/672), Ebû Hureyre (ö.57/676), Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Ebu'd-Derdâ (ö.32/652), Ebû Katâde (ö.54/674), Suhayb (ö.38/658) ve Karaza b. Ka'b (ö.50/670), hadis rivâyetinde titizliği elden bırakmayan bu sahâbîlerin başında gelmektedir.³⁴

Sahâbeyi hadis rivâyetinde tesebbüte yönelten çeşitli sebepler vardı. Bu sebeplerin başında, “Kur'an'ın doğrudan ve dolaylı biçimde tesebbütü emretmesi” geliyordu. Kur'an'ın bu konudaki emirlerinin yanı sıra Hz. “Peygamber'in hadis rivâyetini emredip, bunun belirli prensipler altında yürütülmesini öngören tavsiye ve emirleri” ve yine sahâbenin, Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılığı ve dolayısıyla sünnetin yazılı kaynakları durumundaki “hadisi din olarak görmeleri” de hadis rivâyetinde tesebbütün önemli gerekçeleriydi. Bunların yanı sıra “hadis rivâyetinde yanlış yapılması endişesi” ve yine fitne olayından sonra ortaya çıkan “hadis uydurmacılığı” da onları hadis rivâyetinde tesebbüt yapmaya yönelten diğer başka sebepler olmuştur.

A. KUR'AN-I KERİM'İN TESEBBÜTÜ EMRETMESİ

Kur'an-ı Kerim, “*Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.*”³⁵ buyurarak, mesnetsiz söz ve iddiaların, doğrulanmayan, tahmine dayanan beyanların araştırılıp gerçekliğinden emin olunmadan kabul edilmemesini istemekte, aksine bir davranışın büyük sorumluluk ve vebal taşıyan bir iş olduğunu söylemektedir. Yaşantılarını Kur'an'ın buyruk ve tavsiyelerine göre biçimlendirmede son derece arzulu ve gayretli olan sahâbe, Kur'an'ın

³⁴ Suyûtî, *Tahzîru'l-havâs*, s.

³⁵ İsrâ (17), 36.

bu emrinin gereğini günlük sıradan işlerinde yerine getirdikleri gibi hadis rivâyetinde de titizlikle uygulamışlardır.

“Tesebbüt” kelimesinin sözlük anlamı belirlenirken, haberlerin kabulünde tesebbütü açıkça emreden Hucurât sûresinin 6. âyetine de değinerek, söz konusu âyet-i kerimenin kimi Kıraat bilginlerince, “*Size ulaşan haberi kabul etmekte acele etmeyin; doğruluğu ortaya çıkıncaya kadar araştırın.*” biçiminde açıklandığını aktarmıştık.³⁶

Sahâbe, uyanık ve dikkatli olmalarını, kulaklarına gelen her söze kaynağını bilinceye kadar inanmamalarını isteyen Kur'an âyetlerinden³⁷ aldığı ilham ve anlayışla, kendilerine ulaşan her hadisi kabul etmekte aceleci davranmamış, gerektiğinde hadisin Hz. Peygamber'e ait olduğundan emin olmak için çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Bu yöntemlerin neler olduğuna dair açıklamalara ve örneklerine, “Sahâbenin Hadis Rivâyetinde Tesebbütü ve Bunun Tezâhürleri” konusu anlatılırken yer verilecektir.

B. HZ. PEYGAMBER'İN İKAZ VE UYARILARI

Sünnetin, dini doğru anlama ve yaşama bakımından değer ve öneminin farkında olan Hz. Peygamber (s.a.v.), ashâbından, sünnetini öğrenmelerini ve öğrendiklerini başkalarına da öğretmelerini (rivâyet/tebliğ) istemiştir.³⁸

Ancak O (s.a.v.), hadislerinin rivayet edilmesini emretmekle beraber bunun belli prensip ve kurallar altında yürütülmesini öngörmüştür. Çünkü rivâyette yapılacak hataların sonuçları çok tehlikeli ve telafisi imkânsız olabilmektedir.

³⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXVII, 71; Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXVI, 145.

³⁷ İsrâ (17), 36; Hucûrât (49), 6; Kâf (50), 18.

³⁸ Bkz. Buhârî, İlim 9, 37; Meğâzi 73; Edâhî 5; Müslim, Kasâme 1679; İbn Mâce, Mukaddime 18; Ebû Davud, İlim 10 (3660); Tirmizî, İlim 7. Bu konudaki rivâyetleri birarada görmek için bkz. Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 13-22. Hz. Peygamber, sünnetinin rivâyet edilmesine çok önem veriyordu. Müslüman olmak üzere kendisine gelen kavimlerin elçilerine dinin esaslarını öğretiyor ve ardından, “*Bunları iyi öğrenin ve ardınızdakilere (kavimlerinize) de ulaştırıp bildirin.*” diyerek sünnetinin rivâyetini emrediyordu (Bkz. Buhârî, İman 38; İlim 25; Temennî 14; Müslim, İman 17). Ayrıca Resûlullah (s. a. v.) hadislerinin rivayetini sadece kendi çağının insanlarıyla sınırlamamış, daha sonraki nesillerin de hadis rivâyetinde bulunacaklarını haber vererek, dolaylı olarak onları da hadis rivâyetine özendirmiştir (bkz. Ebû Davud, İlim 10 (3659); Ahmed b. Hanbel, I, 321).

Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.v.), ashâbından, hadis rivayet etmelerini; ancak kendi ağzından yalan uydurmamalarını, çünkü bunun günah ve cezasının çok ağır olduğunu haber vererek şöyle buyurmuştur: “*Benden bir âyet dahi olsa başkalarına ulaştırın; aynı şekilde benden hadis de rivâyet edin. Ancak benim ağzımdan yalan uydurmayın.*”³⁹ “*Benden duyduğunuzu rivâyet edin. Ancak hiç kimseye benim ağzımdan yalan uydurması helâl olmaz. Kim benim ağzımdan yalan uydurursa yahut benden dediğimin dışında bir şey naklederse, onun için cehennemde bir ev yapılır.*”⁴⁰ “*Kim bile bile benim ağzımdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın.*”⁴¹ “*Allah'ın kitabına sarılın. Sizler bazı toplulukların yanına giderseniz de onlar sizden kendilerine hadis rivâyet etmenizi isterler. Kim benden bir şey ezberlemişse, onu rivâyet etsin. Söylemediğim bir sözü benden nakleden kimse, cehennemdeki yerine hazırlansın.*”⁴² “*Uydurma olduğunu bildiği hâlde bir sözü ben söylemişim gibi rivâyet eden kişi, iki yalancıdan biridir.*”⁴³

Yine o (s.a.v.), “*Bildikleriniz dışında benden hadis rivâyet etmeyin.*”⁴⁴ buyurarak, bilinenler dışında doğruluğundan kesinlikle emin olunmayan hadislerin rivâyet edilmesini yasaklamıştır. Aynı şekilde insanın, kulağına gelen her sözü nakletmesinin de bir tür yalan olduğunu dikkat çekerek⁴⁵, hadis rivayetinin azaltılmasını istemiş; “*Fazla hadis rivâyetinden sakının. Kim benden bir hadis rivâyet ederse, ancak*

³⁹ Hatf b. Bağdâdî, *Şeref*, s. 13-22; Suyûtî, *Miftâhu'l-cenne*, s. 37.

⁴⁰ Taberânî, *el-Mucemu'l-kebîr*, III, 18; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 148. Söz konusu rivâyet *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da şu şekildedir: “*Benden duyduğunuzu rivâyet edin ve sadece gerçeği söyleyin. Kim söylemediğim bir sözü benim ağzımdan naklederse, onun için cehennemde içine düşeceği bir yapı yapılır.*” Râmezhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 172. Ayrıca bkz. Kâsımî, *Kavâidu't-tahdîs*, s. 51.

⁴¹ Buhârî, İlim 38, Cenâiz 33; Müslim, Mukaddime 2, 3; Ebû Davud, İlim 4 (3651); İbn Mâce, Mukaddime 4; Tirmizî, İlim 8; Menâkıb 20; Dârimî, Mukaddime 25, 50.

⁴² Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 196; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XIX, 296. Hadiste geçen “*Söylemediğim bir sözü benden nakleden*” ifadesi, *el-Müstedrek*'e ait olup, *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de “*Bana iftira atan*” biçimindedir.

⁴³ Müslim, Mukaddime 19; Tirmizî, İlim 9; İbn Mâce, Mukaddime 5; Ahmed b. Hanbel, IV, 255; V, 14, 19, 20.

⁴⁴ Tirmizî, Tefsir 1; Ahmed b. Hanbel, I, 293, 323, 327.

⁴⁵ Müslim, Mukaddime 5. Bazı rivâyetlerde “yalan” kelimesi yerine “günah” kelimesi vardır. Bkz. Ebû Davud, Edeb 88; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 195.

doğru olanı söylesin."⁴⁶ buyurmuştur. Resûlullah'ın tüm bu ikaz ve uyarıları, sahâbeyi hadis rivâyetinde temkinli ve titiz davranmaya sevk etmiştir.

Nitekim Zübeyr b. Avvâm'ın (.36/656), "*Niçin bazı kimselerden işittiğim gibi senin de Resûlullah'tan hadis rivâyet ettiğini duymuyorum?*" diyen oğlu Abdullah'a (.73/693) verdiği cevap, sahâbenin hadis rivâyetindeki bu titizliğinin bir göstergesidir: "*Ben Müslüman olduğumdan beri Hz. Peygamber'den ayrılmadım. Fakat ben onun 'Kim bile bile'⁴⁷ benim ağzmdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın.'* buyurduğunu işittim."⁴⁸ Enes b. Mâlik de çok hadis rivayet etmeme nedeni olarak, Resûlullah'ın bu konudaki ikazlarını gösterir ve şöyle der: "*Resûlullah'ın, 'Kim bile bile benim ağzmdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın.'* hadisi, beni çok hadis rivayet etmekten alıkoyuyor."⁴⁹

Cennetlik olduğu bildirilen on kişiden biri olan Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl (.51/671) gibi bazı sahâbiler bu konuda o kadar titiz davranmışlardır ki, neredeyse hiç hadis rivâyet etmemişlerdir.⁵⁰

C. HADİSLERİN KUR'AN-I KERİM İLE KARIŞMASI VE İHMAL EDİLMESİ ENDİŞESİ

Allah Resûlü'nün vefatına çok yakın bir zaman kadar Kur'an âyetleri peyderpey nâzil olmaya devam etti. Hz. Peygamber (s.a.v.) de âyetler nâzil oldukça, bir ğretmen ve uygulayıcı olarak insanlara gerekli açıklamalarda bulunuyordu. Özel Kur'an ktipleri edinerek, inen vahyi yazdırdı, yazan diğer insanlara da müdahale

⁴⁶ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 124; şık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 150.

⁴⁷ Hadisin bazı rivâyetlerinde "bile bile" ifadesi bulunmamaktadır. Bkz. Buhârî, İlim 38; Ahmed b. Hanbel, I, 166; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 101.

⁴⁸ İbn Mâce, Mukaddime 4 (36); Ahmed b. Hanbel, I, 166; Bezzâr, *el-Müsned*, III, 186, 187. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, III, 107; İbn Kni', *Mu'cemu's-sahâbe*, I, 224; Zehebî, *Siyer*, I, 43. Benzer açıklamalar, başka sahbilerden de nakledilmiştir. Suhayb ve Eb Katâde'nin açıklamaları için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 454; şaf, *er-Risâle*, s. 173, nr.1093; Abdurrezzk, *el-Musannef*, VI, 186; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, IV, 131.

⁴⁹ Buhârî, İlim 38.

⁵⁰ Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 454; şaf, *er-Risâle*, s. 173, nr.1093; İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 39; Ahmed Nim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 54.

etmedi, engel olmadı. İnsanlar da Allah'ın vahyini hem ezberlemeyi hem de bulabildikleri yazı malzemelerine yazmayı sürdürdüler.

Ancak hem yazı malzemesinin sınırlı sayıda olması, hem de halkın, duyduğu hadisleri unutmamak için acele davranması sebebiyle, âyetler ile hadislerin aynı sayfaya yazıldığı oluyordu. Hadislerin, âyet metinlerinin hemen kenarlarına yazılması, ileride âyetlerle hadislerin karışmasına yol açabilirdi. Bu kâğıtları eline alan -bilmeyen- birisi, hadisleri de Kur'an metni zannedebilirdi. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v.) ilk önlem olarak, âyetlerle hadislerin aynı yere yazılmasını yasakladı. Bununla beraber böyle bir soruna yol açmayacağından emin olduğu, güzel yazı yazan Abdullah b. Amr gibi bazı sahâbîlere de onlardan gelen istek üzerine yazma izni verdi. Söz konusu endişeye yol açan sebepler ortadan kalkınca bu izin genelleştirildi. Ancak hadis yazımını yasaklayan hadislerle buna izin veren hadislerin varlığı, sahâbe arasında bir ihtilafa yol açtı. Sahâbîlerin bir kısmı hadis yazımının yasak olduğunu savunmaya devam ederken, diğer bir kısmı yine hadisleri delil olarak bunun serbest olduğunu öne sürüyorlardı.⁵¹

Allah Resûlü tarafından hadis yazımının geçici bir süre için de olsa yasaklanmış olması, hadis rivayetini derinden etkileyen bir olay olmuştur. Sahâbeden bazıları hadis yazımının yasak olduğunu ileri sürerek, hadis yazmaktan kaçınmaya. Hatta daha önce yazdıkları hadis nüshalarını imha etmeye başladılar. Hz. Ebû Bekir'in 500 hadis yazdığı ve vefatına yakın bir zamanda bunları yaktığı nakledildi.⁵² Yine Hz. Ömer'in resmi düzeyde hadisleri yazdırmak istediği, bu konuda ashabla istişare ettiği, onların bu işi onaylamasına rağmen onun bu işten huzursuz olması nedeniyle vazgeçtiği gelen haberler arasındadır.⁵³

Elbette hadis yazımından kaçınmanın tek nedeni, hadislerin Kur'an metniyle karışması endişesi değildi. Hz. Ömer'in endişesinin kaynağı, hadislerin yazılmasıyla halkın, Kur'an'ı ihmal edip hadis rivayetiyle meşgul olmalarıydı. Sınırları büyümeye devam eden İslâm devletinin her köşesine hilafet merkezindeki Kur'an mushafı

⁵¹ Hadis yazımı konusu, tessebüt tezahürleri konusu anlatılırken ayrıca ele alınmaktadır.

⁵² Bu haberin asılsız olduğuna dair açıklama ileri de gelecektir.

⁵³ Nevevî, *Tedrîbu'r-râvî*, II, 67.

çoğaltılarak ulaştırılmışken, böyle büyük bir ihtiyaç ortadayken, hadislerin yazılarak bu yerlere ulaşmasına, böylece Kur'an'ın ihmal ve terk edilmesine razı olmadığı söylenmektedir.

Sonuçta Kur'an'ın hadislerle karışması veya Kur'an'ın ihmal edilmesi endişeleri, hadis rivâyetinin bir disiplin altında yürütülmesi gereğini ortaya koymuştur. Hadis yazımının ilk zamanlar hoş görülmemesi, çok hadis rivâyetinin hoş karşılanmayıp az hadis rivâyetine özendirilmesi gibi çeşitli davranışlarla, kısaca tessebbüt olarak tanımladığımız bu disiplin, ileri gelen sahâbîlerin öncülüğünde yürütülmeye çalışılmıştır.

D. SAHÂBENİN HADİSİ DİN KABUL ETMESİ

Allah Teâlâ, Kitabının çeşitli âyetlerinde Peygamber'i en güzel örnek olarak göstermiş,⁵⁴ onun yoluna (sünnetine) uyulmasını⁵⁵ ve ona itaati emretmiş⁵⁶ ve yine Hz. Peygamber'in aslî görevini, dinin insanlara eksiksiz duyurulması (tebliğ),⁵⁷ gerektiğinde açıklanması (beyan)⁵⁸ ve teşri⁵⁹ olarak belirlemiştir. Aynı şekilde Allah'ın Peygamber'i de çeşitli hadislerinde ümmetinden kendine itaat etmelerini,⁶⁰ yolunu (sünnetini) izlemelerini⁶¹ ve bunları başkalarına tebliğ ve rivâyet etmelerini⁶² emretmiştir.

Yine Hz. Peygamber, hadislerinde ümmetine sıkıca sarılıp hidayet üzere kalmaları için “birbirinden ayrılmaz iki şey” bıraktığını söyleyerek, bunlardan birinin

⁵⁴ Ahzab (33), 21.

⁵⁵ En'âm (6), 153.

⁵⁶ Bu konudaki âyetlerin bir bölümü için bkz. Nisâ (4), 13, 14, 59, 64, 65, 115; Şuarâ (26), 108, 110, 126, 131, 144, 150, 163, 179; Teğâbün (64), 12, 16; Enfâl (8), 1, 13, 20, 24, 27, 46; Nur (24), 48, 51, 52, 54, 56; Maide (5), 92; Al-i İmran (3), 31, 32, 132; Tevbe (9), 63,71, 120; Ahzab (33), 33, 36, 66, 71; Muhammed (47), 133; Feth (49), 14; Mücadele (58), 9, 13.

⁵⁷ Mâide (5), 67.

⁵⁸ Nahl, (16), 44; İbrahim (14), 4.

⁵⁹ A'râf (7), 157; Tevbe (9), 29.

⁶⁰ Buhârî, Cihad, 108; Ahkâm 1; İ'tisam 2; Müslim, İmâre 1835, Fezâil 2283.

⁶¹ Buhârî, İ'tisâm 1; İbn Mâce, Mukaddime 6; Tirmizî, İlim 7, 16; Muvatta, Kader 3.

⁶² Bkz. Buhârî, İman 38; İlim 9, 25, 37; Temennî 14; Meğâzi 73; Edâhî 5; Müslim, İman 17; İbn Mâce, Mukaddime 18; Ebû Davud, İlim 10; Tirmizî, İlim 7. Bu konudaki rivâyetleri birarada görmek için bkz. Hatîb Bağdâdî, Şeref, s. 13-22.

“Allah'ın kitabı”, diğèrinin de “sünnet”i olduğunu haber vermiştir.⁶³ Yine “...benden sonra yaşayanlar pek çok ihtilaflar göreceklerdir. Öyleyse benim sünnetime ve hidayet rehberleri râşid halifelerimin sünnetine sımsıkı sarılıntız. Âdeta azı dişlerinizle tutar gibi var gücünüzle onlara tutununuz...”⁶⁴ buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.), “Bana kitapla/Kur'an'la birlikte onun bir benzeri daha verildi.”⁶⁵ buyurarak, böylelikle emir ve yasaklarının Kur'an'daki hükümlerden ayrı tutulamayacağını haber vermiştir.

Yine kimi kaynaklarda Hz. Peygamber'den “ilmin⁶⁶ din olduğunu; bu yüzden ilmin kimden alındığına dikkat edilmesi gerektiğini” bildiren bir hadis bulunmaktadır.⁶⁷ Temel hadis kaynaklarında bulunmayıp daha çok hadis usûl ve ricâline dair kaynaklarda Hz. Peygamber'in bir hadisi olarak yer alan bu söz hakkında “hadis olmadığı; bu sebeple delil olarak kullanılamayacağı” bildirilmiştir.⁶⁸ Bu söz Resûlullah'ın bir hadisi olmamakla beraber, onun sahâbe döneminde bir anlayışı ve genel kabûlü yansıttığını söyleyebiliriz. Çünkü bu söz, Ebû Hureyre⁶⁹, Enes b. Mâlik⁷⁰ ve Hz. Ali⁷¹, Abdullah b. Ömer⁷² gibi ileri gelen bazı sahâbîlerden de nakledilmiştir. Tabiûn döneminde başkalarından da aynı anlamda açıklamalar bulunmakla beraber Muhammed b. Sîrîn'in sözü olarak meşhur olmuştur.⁷³ Aynı şekilde Hz. Peygamber'in Abdullah b. Ömer'e, “Ey

⁶³ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 172; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 114; Dârekutnî, *es-Sünen*, IV, 245; İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 111.

⁶⁴ Ebû Davud, *Sünnet* 6; İbn Mâce, *Mukaddime* 6; Tirmizî, *İlim* 16; Dârimî, *Mukaddime* 16; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 174, 176, 177; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, I, 179.

⁶⁵ Ebû Davud, *Sünnet* 6; Ahmed b. Hanbel, IV, 130; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XX, 283.

⁶⁶ Burada ve benzer ifadelerde geöen “ilim”den maksadın, hadislerdir. Zira İslâm tarihinde Asr-ı Saadet'ten itibaren “ilim” kelimesi, asırlarca hadis ve ilgili konularını öğrenmek için kullanılmıştır. Hadis âlimlerinin “ilim” başlığı altında kaleme aldıkları kitaplarda sadece hadis ve ilgili konulara yer vermiş olmaları bunu göstermektedir. Örneğin, Ebû Hayseme'nin kitabının adı *Kitâbu'l-ilm*, Hatîb Bağdâdî'ninki *Takyîdu'l-ilm* ve İbn Abdilber'in kitabının adı da *Câmi'u beyâni'l-ilm*'dir ve hepsi de hadislerin yazılmasıyla ilgilidir (Bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyâtı*, s. 163). Her ne kadar Tîbî “ilim” kelimesiyle Kur'an ve Sünnet'in kastedildiğini söylemişse de (Bkz. Münâvî, *Feyzu'l-kadir*, IV, 390) bu görüşün “hadis” anlamındaki genel kullanımı yansıtmadığı görülmektedir.

⁶⁷ Enes b. Mâlik ve Ebû Hureyre kanallarıyla Hz. Peygamber'den rivayet edilen, “Kuşkusuz bu ilim dindir.” hadisi için bkz. Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi'*, I, 129; Temmâm er-Râzî, *el-Fevâid*, I, 135; Cürçânî, *Târîhu Cürçân*, s. 473; Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, s. 299.

⁶⁸ İbnu'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mütenâhiye*, I, 131; Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, s. 299; İbn Receb Hanbelî, *Şerhu İlelu't-Tirmizî't-Tirmizî*, s. 363.

⁶⁹ Bkz. Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi'*, I, 129; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, I, 45.

⁷⁰ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, I, 46.

⁷¹ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 121.

⁷² Deylemî, *el-Firdevs*, III, 67.

⁷³ Bu söz, tâbiûndan Muhammed b. Sîrîn, İmam Mâlik, Dahhâk b. Müzâhim, Nehâî, Firyâbî ve başkalarından rivâyet edilmiştir. Bkz. Müslim, *Mukaddime* 5; Dârimî, *Mukaddime* 38; Râmehürmüzî,

*İbn Ömer, dinine sahip ol, dinine sahip ol! Bil ki o, (seni ayakta tutan) bedenin, damarlarında akan kanındır. Dinini kimden aldığına iyi dikkat et. İstikamet üzere olanlardan al, eğrilerden alma!" dediği de gelen haberler arasındadır.*⁷⁴ Hz. Peygamber'in bu tavsiyesinde, "din" sözcüğüyle hadisleri kastettiği görülmektedir.

Aynı şekilde bazı tâbiûnun da şöyle dedikleri nakledilmiştir: "*Şöyle deniyordu: Bu hadisler dindir; onları kimlerden aldığınıza dikkat edin.*"⁷⁵ Tâbiûnun, "*deniyordu*" diyerek kendilerinden bahsettiği insanların, sahâbîler olduğu açıktır.⁷⁶ Çünkü tabiûnla sahâbe arasında başka bir nesil bulunmamaktadır. Bu sözün, Hz. Peygamber ve sahâbeden önceki bir döneme ait olduğunu söylemek ise, tarihen ve aklen mümkün değildir. Dolayısıyla "hadisin din olduğunu" ifade eden açıklama, sahâbîlere ait olup ashâb arasında yaygın bir inancı göstermektedir.

Hadisler dinin bir parçası olunca, onlar olmadan dinin eksiksiz ve doğru biçimde anlaşılıp yaşanamayacağı da açıktır. Bu sebeple onlar, Kur'an-ı Kerim'in rehberliğine uydukları gibi aynı kesinlikle sünnetin rehberliğine de uymaları gerektiğine inanmışlardı. Bu amaçla söz konusu nebevî rehberliğin yegâne kaynağı durumunda olan hadislere önem vermiş; hadislerin doğruluğunun tesbiti arzusuyla, rivâyet faaliyetinde son derece temkinli ve titiz davranmışlardır.

E. UYDURMA RİVÂYETLERİN ORTAYA ÇIKMASI

İbn Hazm (ö.456/1064), Benî Leys kabilesinden birinin kızı ile evlenmek isteyen bir adamın, kendisini Resûlullah'ın elçisi olarak tanıtıp, kızın evine yerleştiğini; ancak işin aslı araştırıldığında adamın yalancı olduğunun anlaşıldığını konu eden

el-Muhaddisu'l-fâsil, 414, 416; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 121, 122, 159; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 15; İbn Receb Hanbelî, *Şerhu İlelu't-Tirmizî*, s. 362; Sem'ânî, *EdEbû'l-implâ*, s. 55; Zehebî, *Siyer*, IV, 611; V, 343; Alâî, *Câmi'u't-tahsil*, I, 73; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 327.

⁷⁴ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 416; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 121. Ayrıca bkz. Kandemir, *Mevzu Hadisler*, s. 93-94; Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 41, dipnot, 65. Sehâvî, hadisin sahih olmadığını söyler. Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, s. 327

⁷⁵ Rivayet için bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 15.

⁷⁶ Bkz. İtr, *es-Sünnetu'l-mutahhara*, s. 37-38.

rivâyete⁷⁷ dayanarak, hadis uydurma girişiminin Resûlullah'ın sağlığında iken başladığını söylemektedir.⁷⁸ Zehebî ve İbn Adî (ö.365/975) gibi kimi âlimler tarafından, hadis uydurma girişimin başlangıcı olarak gösterilen bu olayın sahih olmadığı ileri sürülmüştür.⁷⁹ Çağdaş yazarlardan Ahmed Emîn (ö.1954)⁸⁰, Mahmûd Ebû Reyve⁸¹ ve Zübeyr Sıddîkî⁸² gibi kimi yazarlar, hadis uydurma girişimin, Hz. Peygamber daha hayattayken başladığı kanaatindedirler. Diğer tarafta Muhammed Ebû Zehv⁸³, Mustafa Sıbâî (ö.1967)⁸⁴, Muhammed Accâc Hatîb⁸⁵ gibi kimi yazarlar da hadis uydurma girişiminin fitne⁸⁶ olayının ardından başladığını söylemişlerdir.⁸⁷ Bu konudaki görüşleri delilleriyle inceleyen ve hiçbirini doğru bulmayan Ömer Felâte ise, hadis uydurma girişiminin sahâbenin çoğunun vefat ettiği birinci asrın son çeyreğinde başladığı görüşündedir.⁸⁸ Ancak konuyla ilgili haberleri değerlendiren Ahmet Yücel, onun bu görüşünün yanlış olup, hadis uydurmanın çok daha önceleri başlamış olduğunun anlaşıldığını söylemektedir.⁸⁹ Hadiste uydurmanın ne zaman başladığına dair bir

⁷⁷ Rûyânî, *el-Müsned*, I, 75-76; Zehebî, *Siyer*, VII, 374; *Mîzânu'l-i'tidâl*, III, 401-402; İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, IV, 127; İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 211; İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 55; İbn Hamza Hüseyinî, *el-Beyân*, II, 229-230. Rivayette anlatılan olay, adı geçen kaynaklarda “*Kim bile bile bana isnad ederek yalan söyleyse, cehennemdeki yerine hazırlansın.*” lafızlarıyla gelen hadisin söylenme sebebi olarak gösterilmektedir.

⁷⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 211.

⁷⁹ Zehebî ve İbn Adî, Benî Leys olayının anlatıldığı rivâyetin, Sâlih b. Hayyân isimli râvîsinin zayıf olmasından dolayı, “sahih” olmadığını; İbn Hacer ise, hadisin şahitleriyle birlikte “hasen” derecesinde olduğunu söylemektedir. Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, III, 402; İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 54; İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, IV, 127.

⁸⁰ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 211. Ahmed Emîn'in bu görüşünün tenkidi için bkz. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 104.

⁸¹ Ebû Reyve, *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması*, s. 47.

⁸² Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 119.

⁸³ Ebû Zehv, *Hadis Müdafası*, s. 480.

⁸⁴ Sıbâî, *es-Sünne*, s. 78.

⁸⁵ Accâc, *Sünnetin Tespiti*, s.

⁸⁶ Hadis uydurma girişiminin ve hadis rivayetinde isnadın başlangıcı olarak gösterilen “fitne”den maksat; Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayıp Hz. Ali ile Muâviye arasında meydana gelen olaylardır. Talât Koçyiğit, *Hadis Usûlü* isimli kitabında, fitnenin, Abdullah b. Zübeyr'in Yezid'e biat etmemesiyle başlayan olaylar olduğunu söylerken (s. 81-82), daha sonra “Bu olayların, hadis rivâyeti üzerinde büyük tesirleri olabileceğini iddia etmek güçtür.” diyerek bu görüşünü düzeltip, fitnenin “Hz. Osman'ın şehit edilmesini izleyen senelerde Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen olaylar” olduğunu söylemektedir (*Hadis Tarihi*, s. 177-178). Fitnenin ne olduğuna dair açıklama ve tartışmalar için ayrıca bkz. Çağrı, “Fitne”, *DİA*, XIII, 156-159; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 167-168, 176-178; *Hadis Usûlü*, s. 81-82; Yardım, *Hadis I*, s. 162-163; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 39-43; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 28, 46-50.

⁸⁷ Bkz. Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 30-31.

⁸⁸ Ömer Felâte, *el-Vad'*, I, 202-214.

⁸⁹ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 41.

değerlendirme yapan Mehmet Yaşar Kandemir ise, insan ve toplum gerçeklerini de göz önüne alıp orta bir yol tutarak, şöyle demektedir: “Hz. Peygamber’in hayatında onun düşmanlarının, münafıkların, ona yalancı, mecnûn, sihirbaz ve şair demek cüretinde bulunan nicelerinin mevcut olduğunu hesaba katmak sûretiyle, bunların icad ettikleri bir sözü Hz. Peygamber’e nisbet edebileceklerine ihtimal vermek daima mümkündür.”⁹⁰ Hadis uydurma girişiminin Hz. Peygamber’in sağlığında başladığını gösteren hiçbir haberin olmadığını söyleyen Talât Koçyiğit ise, münafık denen bazı kimselerin hadis uydurmaya teşebbüs edebilecekleri ihtimalinin de, bu kimselerin sahâbe tarafından çok iyi tanınmaları ve hadis naklinde hiçbir değerlerinin olmamasından dolayı zayıf olduğunu öne sürmüştür.⁹¹ Yalnızca Hz. Peygamber’in sağlığında değil, aynı şekilde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer devirlerinde de hadis uydurma girişimi görülmemiştir.⁹²

Fitne olaylarının ardından çeşitli niyet ve amaçlarla Hz. Peygamber'in ağızından hadislerin uydurulmaya başlanması, râvîlerin sıkı bir denetime tâbi tutulup, hadisin kabul ve rivâyetinde temkinli davranmayı gerektirmiştir. Nitekim hadiste isnad araştırması da bu olaydan sonra daha fazla önem kazanmış ve titizlikle uygulanmaya başlanmıştır.⁹³

Abdullah b. Abbas ile tâbiûnun ileri gelenlerinden Büşeyr b. Ka'b el-Adevî (ö.?)⁹⁴ arasında yaşanan aşağıdaki olay, hadiste uydurmacılığın başlaması üzerine sahâbenin hadis rivâyetinde oldukça temkinli davrandıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Tâvûs (ö.101/719) bu olayı şöyle anlatır:

“Büşeyr el-Adevî, “Hz. Peygamber şöyle buyurdu, Hz. Peygamber böyle buyurdu.” diyerek Abdullah b. Abbas'a hadis rivâyet etmeye başladı; ancak İbn Abbas ona kulak vermiyor, duymazlıktan geliyordu. Bunun üzerine Büşeyr el-Adevî, “Ben sana Resûlullah'tan (s.a.v.) hadis rivâyet ediyorum; ama sen dinlemiyorsun!” diyerek

⁹⁰ Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 24. Ayrıca bkz. Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 31;

⁹¹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 104-105. Ahmet Yücel, bu yüzden münafıkların böyle bir işe kalkışmadıklarını belirtir. Bkz. Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 40.

⁹² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 104-105; Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 25-26. Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 40.

⁹³ Bu konuya dair açıklamalar, “Hadisin İsnadını Sorma” başlığı altında gelecektir. Bkz. Bu kitap, s. 72.

⁹⁴ Bu tâbiînin vefat tarihini tespit edemedik.

İbn Abbas'ın, hadis rivâyetine karşı umursamaz tutumundan yakınıp sitem eder. İbn Abbas bu davranışının sebebini şöyle açıklar: “Bizler,⁹⁵ bir zamanlar⁹⁵ birinin, “Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu” dediğini işittiğimizde gözümüzü dört açar, bütün dikkatimizle söylediğine kulak kesilirdik. Fakat insanlar doğru yalan demeden rastgele konuşmaya başlayınca biz de bildiğimiz hadislerden başkasını almaz olduk.”⁹⁶

Yine Tâvûs'un, Abdullah b. Abbas'tan naklettiği şu haber de onun bu tutumunun, hadislerin kabulünde titizlikle bağlı kaldığı bir prensip olduğunu göstermektedir: “Bizler hadisleri ezberliyor; aynı şekilde hadisler (insanlar tarafından) ezberleniyordu. Fakat sizler doğru yalan demeden rastgele konuşmaya başlayınca, heyhat!”⁹⁷

İbn Abbas'tan aktarılan bu haberler, hadis uydurma girişiminin hicrî birinci asrın ortaklarından itibaren başladığını⁹⁸; ancak o dönemde sahâbenin çoğunun hayatta olması sebebiyle yayılmadığını göstermektedir.⁹⁹

Aynı şekilde Muğire b. Şu'be'den (ö.50/670) nakledilen, “Ali'den hadis rivâyet edenler arasında Abdullah b. Mes'ûd'un arkadaşlarından başka doğru söyleyen yoktu.”¹⁰⁰ açıklaması da hadis uydurmacılığının siyâsî tarafgirlik düşünceleriyle başlamış olabileceği izlenimini vermektedir.

⁹⁵ Hadisin bir başka rivayetinde: “Resûlullah (s. a.v.) adına yalan uydurulmadığı dönem” olarak geçer. Bkz. Müslim, Mukaddime I, 13; Dârimî, Mukaddime 38; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, I, 44.

⁹⁶ Müslim, Mukaddime I, 13. Hadisin bir başka rivayetinde İbn Abbas, Büşeyr el-Adevî'den, rivâyet ettiği her hadisi tekrarlattığı anlatılır. Büşeyr, niçin böyle davrandığını sorunca İbn Abbas, ona “...insanlar doğru yalan demeden rastgele konuşmaya başlayınca biz de o insanlardan hadis almayı bıraktık.” cevabını verir. Bkz. Müslim, Mukaddime I, 13; Dârimî, Mukaddime 38; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, I, 44.

⁹⁷ Müslim, Mukaddime I, 13; İbn Mâce, Mukaddime 3; Dârimî, Mukaddime 38. Dârimî'nin rivâyetinde üzüntü ifade eden “Heyhat” ünlemi yoktur.

⁹⁸ Çünkü İbn Abbas, hicri 68 (milâdî 687) yılında vefat etmiştir. Ondan böyle bir açıklamanın gelmiş olması, hadis uydurma girişiminin bu tarihten çok önce başlamış olduğunu göstermektedir. Bunun da yaklaşık olarak hicri 40-41 (milâdî 660-661) yılını izleyen seneler olduğu söylenebilir. Bkz. Sibâî, *es-Sünne*, s. 75; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 31, 50.

⁹⁹ Bkz. Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu*, s. 42.

¹⁰⁰ Müslim, Mukaddime 13.

Sonuç olarak, fitne olayının patlak vermesiyle ortaya çıkan hadis uydurma girişimleri, hadisi her tür sahtelikten ve tahriften korumaya çalışan sahâbenin, hadis rivayetinde tessebbütte bulunmasının önemli nedenlerinden biri olmuştur.

F. HADİS RİVÂYETİNDE HATA YAPMAKTAN DUYULAN KORKU

Bir sahâbî de olsa hiçbir insan hata yapma, unutma ve yanılmadan bütünüyle korunmuş değildir; çünkü insan yaratılış itibariyle zayıf bir varlıktır.¹⁰¹ Bu bakımdan sahâbenin, günlük sıradan işlerinin yanı sıra hadis rivâyetinde de zaman zaman hatalar yaptıkları olmuştur. Ancak onların ileri gelenlerinin koyduğu ve titizlikle uyguladıkları “tesebbüt” prensibi sayesinde bu hatalar, hadisin tahammül ve rivâyetinde hoşgörü sınırları içinde kalmış olup yok denecek kadar azdır.¹⁰²

Nitekim sahâbeden bazıları, hadis rivâyetinde hata etmekten korktuklarını ve bu sebeple rivâyetten çekindiklerini bizzat ifade etmişlerdir. Bu insanlardan biri olan İmrân b. Husayn söz konusu endişe ve çekincesini şöyle dile getirir: “*Öyle zannediyorum ki, istesem Resûlullah'tan ara vermeden ve hiçbir hadisi tekrarlamadan peş peşe iki gün hadis rivâyet edebilirim. Fakat şu durum beni hadis rivâyetinden vazgeçiriyor: Ashâbın ya da onlardan bazılarının gördüğü şeyleri onlarla birlikte ben de gördüm, dinledikleri hadisleri beraberlerinde ben de dinledim. Ne var ki onlar, rivâyet ederlerken hadisleri karıştırıyor¹⁰³; benim bildiğimden farklı biçimde¹⁰⁴; dedikleri gibi olmayan hadisler rivâyet ediyorlar. Doğrusu, onların karıştırdığı gibi ben de karıştırmaktan korkuyorum. Sana şu kadarını söyleyeyim ki, onlar rivâyet ettikleri hadislerde hata ediyorlardı; ama bunu bilerek yapmıyorlardı.*”¹⁰⁵

İmrân b. Husayn'ın bu açıklaması, hadis rivâyetindeki hataların önlenmesi için sahâbenin ne tür önlemler aldığını da haber vermektedir ki, bu önlem, söz konusu

¹⁰¹ Nisâ (4), 28.

¹⁰² Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 27-28.

¹⁰³ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 141.

¹⁰⁴ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 141; İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, nr. 3060.

¹⁰⁵ Bazı küçük farklılıklarla beraber metnin tamamı ve yukarıda geçen 48. dipnot referans numarasından sonrası için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 40; Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, s. 11.

açıklamada, “hadis rivâyetinden kaçınmak” olarak bildirilmiştir. Sahâbenin bu konudaki genel tutumuna ve kendilerinden ulaşan hadis miktarlarına bakıldığında, çok hadis rivâyetinden kaçınmanın sahâbenin genelinin benimsediği bir yaklaşım olduğu görülmektedir.

Yine sahâbeden Zeyd b. Erkam, hadis rivayet etmesini isteyenlere, “*Biz yaşlandık ve unuttuk. Gerçekten Resûlullah'tan hadis rivâyet etmek ağır ve ciddi bir iştir.*”¹⁰⁶ cevabını vermiştir. Enes b. Mâlik de kendisine sorulan bir hadisi hatırlamadığını söyleyerek, “*Biz yaşlandık ve unuttuk.*”¹⁰⁷ karşılığını vermiştir. Onlardan gelen bu açıklamalar, sahâbenin, yaşlılık ve bunun getirdiği unutkanlık sebebiyle yanlış yapmaktan duydukları endişeyle hadis rivâyet etmekten kaçındıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Enes b. Mâlik, kendisinden gelen bir başka haberde hadis rivayetinden niçin uzak durduğunu şöyle açıklamaktadır: “Hata etmekten korkmasaydım, Resûlullah'tan işittiklerimi yahut söylediklerini size elbette rivâyet ederdim. Fakat onun şöyle dediğini duydum: *Kim bile bile benim ağzımdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın.*”¹⁰⁸ Ondan gelen bu açıklama, onun da hata etmekten korktuğu için hadis rivâyetinden uzak durduğunu göstermektedir.

İbn Şihâb Zührî'nin (ö.124/742) anlattığı şu olay da sahâbenin, bilmedikleri ya da doğruluğunda tereddüt ettikleri hadisleri rivâyet etmekten şiddetle kaçındıklarını ortaya koyuyor: “*Hız. Ebû Bekir bir gün adamın birine bir hadis söyledi. Adam, ona hadisin kesinlikle bu şekilde olduğundan emin olup olmadığını sorunca Hız. Ebû Bekir şu karşılığı verdi: “Hadis sana rivâyet ettiğim gibidir. Yoksa bilmediğim bir hadisi nakledecek olursam, hangi yer beni barındırır!”*”¹⁰⁹

¹⁰⁶ İbn Mâce, Mukaddime 3 (25); Ahmed b. Hanbel, IV, 370, 372; Tayâlisî, *el-Müsned*, 93; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, V, 293; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, V, 169. Ayrıca bkz. Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 550; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 171; *el-Câmi'*, II, 305; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimaşk*, XIX, 273; İbn Kâni', *Mu'cemu's-sahâbe*, I, 228.

¹⁰⁷ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, II, 230.

¹⁰⁸ Dârimî, Mukaddime 25 (235); Ahmed b. Hanbel, III, 172; Ahmed Naîm, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 54.

¹⁰⁹ Beyhakî, *el-Medhal*, s. 429; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 3.

Sahâbenin, hadis rivayetinde hata yapmaktan bu derece çekinip korkmalarının en önemli nedeni, hadis rivâyetinde hata yapmayı, -istemeyerek de olsa- Hz. Peygamber'in ağzından yalan uydurma kapsamında değerlendirmeleri ve Resûlullah'ın, hadis uyduranlara yönelik tehditlerinin bu insanlar için de geçerli olacağına inanmalarıydı. Resûlullah'ın söz konusu ikaz ve tehdidine hiçbir şekilde muhatap olmak istemeyen birçok sahâbî, hadis rivâyetinde son derece titiz ve temkinli davranmış, hadisleri Resûlullah'ın ağzından çıktığı lafızlarla rivâyet etmeye özen göstermiş ve çok hadis rivâyetinden kaçınarak, zorunluluk olmadıkça hadis rivâyet etmemiştir. Yukarıda geçtiği üzere Zübeyr b. Avvâm, İmrân b. Husayn ve Enes b. Mâlik'in, hadis rivâyetinden çekinip uzak durmalarının nedeni, bu kabûl ve inançtır.

Bu inancı taşıyanlardan biri olan Hz. Ebû Bekir, Resûlullah'ın beş yüz hadisini yazmıştı. O bu hadislerin bir kısmını Resûlullah'tan bizzat duymayıp, bazı sahâbîlerden dinleyip yazmıştı. Vefatına yakın bir gün kızı Hz. Aişe'den hadislerin yazılı olduğu sayfaları istedi ve ardından bu sayfaların hepsini yaktı. Niçin yaktığı sorusuna verdiği cevap, onun hadis rivayetindeki temkin ve ihtiyatının büyüklüğünü ortaya koymaktadır: *“Ben bu hadisleri, güvendiğim insanlardan yazdım. Ama buna rağmen bazı hadisler bana söylendiği gibi olmayabilir. Bu sayfalar birinin eline geçer de böylelikle bu hadisleri başkalarına nakletmiş olurum diye korktum.”*¹¹⁰

Yine onun, sahâbenin hadislerde ihtilaf ettiklerini görünce onları toplayarak şöyle dediği haber verilmiştir: *“Siz Resûlullah'tan (s.a.v.) birtakım hadisler rivâyet ediyorsunuz ve bunlarda ihtilaf ettiğiniz de oluyor. Sizden sonra gelecek olanlar daha fazla ihtilafa düşeceklerdir. O hâlde Resûlullah'tan bir şey rivâyet etmeyiniz. Şayet size birisi, ihtilafı bir meseleyi soracak olursa, aramızda Allah'ın Kitabı var deyiniz. Allah'ın Kitabının helâlini helâl, haramını da haram biliniz.”*¹¹¹

Hz. Ebû Bekir, bu tutumlarıyla hadis rivâyetini büsbütün engellemek amacıyla olmayıp, bilakis rivâyette tessebüt prensibini yerleştirmek için böyle davranmıştır.

¹¹⁰ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 5.

¹¹¹ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 2-3, 5; Ahmed Naîm, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 54.

Nitekim o, bu tutumundan dolayı Zehebî tarafından, hadis rivayetinde tessebütü uygulayanların ilki olarak kabul edilmiştir.¹¹²

Aynı şekilde Hz. Ömer de hadis rivâyeti konusunda oldukça titiz davrananlardan biridir. Hatta onun çok hadis rivayet edenlere karşı sergilediği sert tutumu meşhurdur. Hz. Ömer, kendisinden hadis rivâyet etmesi istendiğinde bunu kabul etmeyerek, Hz. Peygamber'in, "*Benim ağzımdan yalan uyduran cehennemdedir.*" buyurduğunu, kendisinin de hadislere bir şey katmak veya onlardan bir şey eksiltmek sûretiyle bu ikaza muhatap olmaktan korktuğunu söylemiştir.¹¹³ Hizmetkârı Eslem de kendisinden hadis rivayet etmesini isteyenlere, "*Yapmam, hadiste artırıp eksiltme yapmaktan korkuyorum.*" der, kendilerinin Hz. Ömer'e aynı teklifi yaptıklarında onun hadis rivayet etmekten kaçınıp, yukarıdaki endişeyi dile getirdiğini haber verirdi.¹¹⁴

Hadis rivayetinde gösterdikleri titizlikle öne çıkan sahâbîlerden biri olan Hz. Ali, kendisinden ulaşan hadis rivayeti az olan sahâbîlerdendir.¹¹⁵ Rivayet miktarının az olmasının -kanatimizce- en önemli sebebi, hadiste hata yapmaktan duyduğu korkudur. Kendisi, hadis rivayetinde hata yapmaktan duyduğu korkunun büyüklüğünü şöyle açıklamaktadır: "*Size bir hadis rivâyet ettiğimde, vallahi, Allah Resûlü'nün ağzından yalan söylemektense gökten düşmeyi tercih ederim.*"¹¹⁶ demiştir.¹¹⁷

¹¹² Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 2-3.

¹¹³ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 142; İbn Ebû Hâtim, *İlelu'l-hadis*, II, 327. Aynı şekilde Hz. Ömer'in kendisine herhangi bir konuda hadis sorulduğunda, hadiste artırıp eksiltme yapmaktan korktuğunu söyleyerek, soru soranı söz konusu hadisi daha iyi bilen birine gönderdiği de gelen haberler arasındadır. Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 321; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, III, 292; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, V, 117;

¹¹⁴ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 142; İbn Ebû Hâtim, *İlelu'l-hadis*, II, 327.

¹¹⁵ Bakî b. Mahled'in *el-Müsnedü'l-kebîr*'inde yer alan tekrarlarıyla birlikte toplam hadis miktarı, 586'dır.

¹¹⁶ Buhârî, *Menâkıb* 22; İstîtâbetü'l-mürteddîn 5; Müslim, *Zekât* 154 (1066); Ebû Davûd, *Sünnet* 31 (4767); Ahmed b. Hanbel, I, 81, 113, 131. Ayrıca bkz. Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 101; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 1158; *Siyer*, XVIII, 259. Zehebî'nin rivayetlerinde "*ve kuşların beni havada kapmalarını*" ziyadesi de vardır.

¹¹⁷ A'meş, "*Bu ilim, öyle insanlardaydı ki, ona fazladan bir vav, elif yahut dâl harfi eklemektense, gökten yere düşmeyi tercih ederlerdi.*" derken, Hz. Ali'yi kast ediyor gibidir. Bkz. Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 177.

G. İNSANLARIN HADİSLERE GÜVENİP KULLUK GÖREVLERİNİ İHMAL ETMELERİNDEN DUYULAN ENDİŞE

Resûlullah (s.a.v.) çeşitli özel münasebetlerde bazı amellerden veya şahıslardan söz açarak, söz konusu amelleri işleyenlerin veya söz konusu şahısların cennete gireceklerini müjdelemiştir. Ancak insanların bu müjdeye güvenerek kulluk görevlerinde gevşeklik gösterip, bu görevlerinden bazılarını ihmal ve terk etmelerinden endişe duyarak söz konusu müjdenin halka duyurulmasına yani rivâyetine izin vermemiştir.

Allah Resûlü'nün, müjde içerikli hadislerin rivâyetini yasaklayıcı tutumu, hadis rivayetinde tesebbüt tezâhürü olarak değerlendirilebilir. Çünkü o (s.a.v.), bu yaklaşımıyla, muhatapların aklî ve psikolojik durumları dikkate alınıp, rivâyetin onlar üzerinde meydana getireceği sonuçlar düşünülmeden hadis rivâyetinde bulunulmamasını istemektedir.

Nitekim Resûlullah'ın vefatından sonra da sahâbenin ileri gelenlerinden Hz. Ömer'in çok hadis rivâyeti karşısında oldukça sert ve tavizsiz bir tutum sergilediği bilinmektedir. Onun rivayet edilmesini hoş karşılamadığı hadislerin bir bölümünü müjde içerikli haberler oluşturmaktadır. Hatîb Bağdâdî, onun, dînî konularda ihtiyatı elden bırakmamak ve halkın, müjde içerikli hadislerin zahirine güvenerek gevşeyip ameli terk etmesinin önüne geçmek isteğiyle böyle davrandığını söyler. Çünkü bütün hadislerin zâhiriyle amel edilemez. Öyle hadisler vardır ki, zâhirinden bir hüküm ve amele dayanak olabilecek bir sonuç çıkarmak mümkün değildir. Sonra hadisi işiten herkesin hadisi gereğince kavrayamadığı da bir gerçektir. Hz. Ömer bu hadislerin maksadına aykırı olarak yanlış şekilde anlaşılıp yorumlanmasından endişeye kapılmış ve bunların rivayetini hoş görmemiştir.¹¹⁸

Muaz b. Cebel'den rivâyet edilen şu hadis, böyle bir müjdeli haberi ve Resûlullah'ın o haberin insanlara rivâyet edilmesi konusundaki yaklaşımını bize açıklamaktadır. Muaz b. Cebel (r.a.) şöyle anlatıyor:

¹¹⁸ Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 89.

“Ben Hz. Peygamber'in terkisinde idim. Aramızda semerin arka kaşından başka bir şey yoktu. Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Ey Muaz!’ diye seslendi. Ben, ‘Ey Allah'ın Resûlü! Buyurunuz, emrinizdeyim.’ dedim. Hz. Peygamber (s.a.v.) konuşmadan bir süre yola devam etti. Sonra tekrar, ‘Ey Muaz!’ diye seslendi. Ben de aynı şekilde ‘Ey Allah'ın Resûlü! Buyurunuz, emrinizdeyim.’ diye tekrarladım. Hz. Peygamber (s.a.v.) ilkinde olduğu gibi yine konuşmadan bir süre yola devam etti. Sonra tekrar, ‘Ey Muaz b. Cebel!’ diye seslendi. Ben aynı şekilde, ‘Ey Allah'ın Resûlü! Buyurunuz, emrinizdeyim.’ diye cevap verdim. Bu defa Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Allah'ın, kulları üzerindeki hakkı nedir, biliyor musun?’ diye sordu. Ben, ‘Allah ve Resûlü daha iyi bilir.’ dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Allah'ın, kulları üzerindeki hakkı; hiçbir şeyi O'na şirk koşmadıkları hâlde O'na ibadet etmeleridir.’ buyurdu. Sonra bir süre daha yola devam etti. Sonra tekrar, ‘Ey Muaz b. Cebel!’ diye seslendi. Ben yine, ‘Ey Allah'ın Resûlü! Buyurunuz, emrinizdeyim.’ diye cevap verdim. Bu kez Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Bunu yaptıkları takdirde kulların Allah üzerindeki hakkı nedir, biliyor musun?’ diye sordu. Ben yine, ‘Allah ve O'nun Resûlü daha iyi bilir.’ dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Kulların Allah üzerindeki hakkı; kendisine şirk koşmayanlara azap etmemesidir.’ buyurdu. ‘Gidip, insanlara bunu müjdeleyeyim mi?’ dedim. Resûlullah (s.a.v.); ‘Hayır! O zaman gevşerler.’ buyurdu.”¹¹⁹

Muaz b. Cebel (r.a.), Hz. Peygamber'in yasağının genel oluşuna dikkate alarak, ölüm anına kadar bu müjdeli hadisi kimseye rivâyet etmedi. Ölümünün gerçekleştiği hastalığı döneminde, bildiği bir ilmi gizlemiş ve bu sebeple günah işlemiş olmaktan korkarak bu hadisi yanındakilere rivâyet etmiştir.¹²⁰ Benzer bir olay, Übâde b. Sâmit (ö.34/654) için de anlatılmaktadır.

Aynı şekilde Müslim'de yer alan uzunca bir hadiste Hz. Ömer'in bu tür haberlerin rivayeti karşısında haberi getireni hırpalayacak derecede sert bir tutum sergilediği görülmektedir. Olay özetle şöyle geçer: “Hz. Peygamber (s.a.v.), Ebû

¹¹⁹ Müslim, İman 30 (49), 32 (53); Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 50. Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 89. *Mecmau'z-zevâid*'de hadisin son cümlesi, “Hayır, bırak amel etmeye devam etsinler.” biçimindedir. Krş. Buhârî, İlim 49.

¹²⁰ Buhârî, İlim 49; Müslim, İman 32 (53).

Hureyre'ye ayakkabılarını vererek, *“Bu bahçenin çevresinde karşılaşacağın, kalbiyle yüzde yüz inararak Allah'tan başka ilâh olmadığına şahitlik eden herkesi cennetle müjdele.”* der. Ebû Hureyre bahçeden çıkıp yolda Hz. Ömer'le karşılaşınca ona bu müjdeyi iletir. Hz. Ömer bunu duyunca Ebû Hureyre'nin iki göğsünün arasına şiddetli bir yumruk darbesi indirir. Kalçası üzerine düşen Ebû Hureyre, soluğu Resûlullah'ın yanında alır. Ağlamaklı bir ifadeyle olanları anlatır. Bu arada Hz. Ömer de yanlarına gelmiştir. Resûlullah (s.a.v.), Hz. Ömer'e niçin böyle davrandığını sorması üzerine şu karşılığı verir: *“Ey Allah'ın Resûlü, insanları böyle müjdeli haberlerle halka gönderme. Çünkü korkarım ki, bu müjdeye güvenerek gevşerler de amel işlemeyi terk ederler. Bırak da (eskisi gibi) amel etmeye devam etsinler.”* Resûlullah onun bu isteğini yerinde yerinde bulur.”¹²¹

Yine Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'ye, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i kastederek, *“Bu ikisi, nebî ve resûller hâriç cennet ehlinin büyüklerindedir, fakat bunu sakın onlara haber verme ya Ali!”*¹²² dediği gelen haberler arasındadır. Bütün bu rivâyetlerden, Resûlullah'ın, insanların hadisleri maksadının dışında yanlış yorumlayıp, amelden geri kalmalarından endişe ederek, müjdeli haberlerin rivayetini hoş görmediği anlaşılmaktadır.

III. SAHÂBENİN HADİS RİVÂYETİNDE TESEBBÜTÜ VE BUNUN TEZÂHÜRLERİ

Sahâbe, Hz. Peygamber'de bizzat görüp benimsediği üstün model kişilik ve terbiye sayesinde yüce ahlâk sahibiydi. Bu ahlâkın onlarda meydana getirdiği karşılıklı derin sevgi, saygı ve güvenle yaşıyorlardı. Gündelik hayatın sıradan işlerinde olduğu gibi birbirlerinden öğrendikleri hadislerde de biri ötekini yalancılık, sahtekârlık gibi

¹²¹ Müslim, İman 31 (52).

¹²² İbn Mâce, Mukaddime 11 (95, 101); Zühd 35 (4296); Tirmizî Menâkıb 16 (3664-3666); Ahmed b. Hanbel, I, 80; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 91; IV, 359; VIII, 340; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, IX, 53; Bezzâr, *el-Müsned*, II, 132; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VI, 350. Ahmed b. Hanbel'in rivayetinde, *“bunu sakın onlara haber verme”* cümlesi yoktur. Tirmizî, rivayet hakkında *“hasen, garip”* demiştir.

ahlâkî düşüklüklerle itham etmiyorlardı. Onların özellikle hadislerin naklinde birbirlerine olan itirazlarının odak noktası, râvînin zabtıyla ilgiliydi. Hepsi insandı, bu noktada insan olmanın zaaflarını taşıyorlardı. Bu sebeple hadisin kabûl ve rivâyetinde son derece titiz davranıyorlar, belli kriterler arıyorlardı. Burada “tesebbütün tezâhürleri” başlığı altında inceleme konusu yaptığımız çeşitli kriterlerle hadisin doğruluğundan emin olmaya çalışıyorlar ve ancak bu yolla kesin kanaat edindikten sonra hadisi kabul veya rivâyet etmeye özen gösteriyorlardı. Hadis rivâyetinde gösterilen bu titizlik ve ihtiyat, özellikle dört râşid halife döneminde ısrarla uygulanan ortak bir devlet politikası olmuştur.¹²³

Sahâbe, Hz. Peygamber'den duymadıkları bir hadis kendilerine iletildiğinde, Resûlullah'ın sağlığında bizzat Hz. Peygamber'e gelerek söz konusu hadisi sormuş¹²⁴, Hz. Peygamber'in vefatından sonra da şahit isteme¹²⁵, yemin teklif etme¹²⁶, aradan zaman geçtikten sonra aynı hadisi tekrar sorarak râvînin hıfzını kontrol etme¹²⁷ gibi kendilerinin ortaya koydukları birtakım kriterlerle hadisin doğruluğundan emin olmaya çalışmışlardır. Sahâbenin, bu amaçla ortaya koydukları faaliyetler aşağıda ana hatlarıyla incelenmektedir.

A. HADİSİ İLK KAYNAĞINDAN ARAŞTIRMA

Sahâbe, her an Hz. Peygamberle birlikte olma, sözlerine kulak verme ve böylelikle Kur'an'ı ve Sünnet'i öğrenme ve öğrendiklerini yaşama hususunda çok istekli ve hırslı idi. Ancak hayatın günlük meşgaleleri onları zaman zaman bu arzularını gerçekleştirmekten alıkoymuyordu. Hz. Ebû Bekir ve Ebû Hureyre gibi Resûlullah'ın

¹²³ Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis*, s. 53.

¹²⁴ Bkz. Buhârî, İlm 6; Müslim, İman 10, (12); Tirmizî, Zekât 2, (619); Nesâî, Siyâm 1, (4, 120); Ebû Dâvud, Salât 23, (486).

¹²⁵ Bkz. Buhârî, İsti'zân, 13; İ'tisâm, 13; Diyât 24; Müslim, Kasâme 1689; İbn Mâce, Ferâiz 4; Diyât 11; Ebû Davud, Ferâiz 5; Diyât 21; Tirmizî, Ferâiz 10; Dârimî, Ferâiz 19; Muvatta, Ferâiz 4.

¹²⁶ Bkz. İbn Hıbbân, *es-Sahîh*, II, 390; Ahmed b. Hanbel, I, 2,10. İbn Mâce, İftitâhu's-salât, 193 (1395); Ebû Davud, Salât 362 (1521); Tirmizî, Ebvâbu's-salât 298 (406), Tefsîru'l-Kur'ân 4 (3006); Ahmed b. Hanbel, I, 2, 10; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 10; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 430; Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, I, 518; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 234.

¹²⁷ Müslim, İlim, 14 (2673).

meclislerinden ayrılmayanlar olduğu gibi çobanlık, çiftçilik, ticaret gibi iş hayatı, gaza ve seriyeye çıkma, çeşitli görevlerle şehir dışına yolculuk gibi kamusal hizmetler ve diğer günlük işler sebebiyle bazıları bu meclislerde her zaman hazır bulunamıyorlardı. Berâ b. Âzib (ö.71/690), sahâbenin bu durumunu şöyle anlatmaktadır: “*Her birimizin çiftliği ve işleri vardı; bu sebeple herkes Resûlullah'ın hadislerini dinleme imkânına sahip değildi.*”¹²⁸

Hiz. Peygamber'in meclislerine her zaman katılamayan Hiz. Ömer, çözümü, aynı sıkıntudan muztarib ensardan bir komşusuyla anlaşmakta bulmuştur. Kendisinin anlattığına göre, komşusuyla Hiz. Peygamber'in meclisine nöbetleşe katılıyorlar ve her biri, katıldığı günün vahye dair haberlerini ve Resûlullah'ın hadislerini diğerine aktarıyordu.¹²⁹

Sonra sahâbiler birbirlerinden hadis öğrenmekteki azim ve gayretlerinin yanı sıra hadis aldıkları kimseye karşı da ihtiyatı elden bırakmıyorlardı. Berâ b. Âzib, sahâbilerin birbirlerinden hadis rivâyet etmelerini ve hadis râvîsine karşı ihtiyatlarını da şöyle anlatır: “*Resûlullah'tan size rivâyet ettiğimiz hadislerin hepsini bizzat kendisinden dinlemiş değiliz. Deve gütmekle meşgul olduğumuz için bu her zaman mümkün olmaz, arkadaşlarımız da bize hadis rivâyetinde bulunurlardı. Ashâb, bizzat Allah Resûlü'nden bizzat dinleme imkânı bulamadıkları hadisleri akranlarından ve daha iyi ezberlemiş olanlardan dinleyip öğrenir ve hadis aldıkları kimseye de asla müsamaha göstermezlerdi.*”¹³⁰

Sahâbe-i kirâm, kulaklarına gelen ve bizzat Resûlullah'tan duymadıkları her hadisi kabul etmekte acele etmez, gerektiğinde hadisi ilk kaynağından araştırıp soruştururlardı. Resûlullah'ın sağlığında bu kaynak, Allah Resûlü'nün bizzat kendisiydi. Dımâm b. Sa'lebe'nin (ö.?)¹³¹, bizzat Hiz. Peygamber'e gelerek elçisinin kendisine ilettiği

¹²⁸ Râmeihürmüzi, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 235; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 216; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 385; Suyûtî, *Miftâhu'l-cenne*, I, 386.

¹²⁹ Buhârî, İlim 27; Mezâlim 25; Nikâh 83; Müslim, Talâk 34; Zikir 1479; Tirmizî, Tefsîr 65 (3374); Ahmed b. Hanbel, I, 33.

¹³⁰ Hâkim, *Ma'rife*, s. 14; İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 143; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 154. Krş. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 95.

¹³¹ Bu sahâbînin vefat tarihini tespit edemedik.

bir hadisini ondan soruşturması,¹³² sahâbînin duyduğu bir hadisi bizzat Resûlullah'a gelip, ilk kaynağından araştırmasına örnektir. O, Resûlullah'ın elçisi tarafından kendisine rivâyet edilen hadisi hemen kabul etmek yerine hadisin çıkış kaynağı durumunda olan Allah Resûlü'ne gelerek, kendisine iletilenlerin doğruluğundan emin olmak istemişti.¹³³

Aynı şekilde Hz. Ali'nin de, hanımı Hz. Fatıma'nın (ö.11/632) kendisine aktardığı bir hadisi bizzat Resûlullah'a giderek soruşturduğu gelen haberler arasındadır. Buna göre o, bir hac mevsiminde Yemen'den kurbanlık develer getirmişti. Bu esnada hanımı Hz. Fâtıma ihramdan çıkararak, gözlerine sürme çekmiş ve boyalı bir elbise giymişti. Hz. Ali onu bu durumda görünce kızar; Hz. Fatıma da böyle yapmasını kendisine babası Hz. Peygamber'in emrettiğini söyler. Hz. Fatıma'nın bu sözü üzerine Hz. Ali, bizzat Resûlullah'a giderek, haberin doğruluğunu araştırır. Resûlullah (s.a.v.) ona, “*Evet, Fatıma doğru söylemiş; ona böyle yapmasını ben söyledim.*” buyurur.¹³⁴

Yine bir adamın Benî Leys kabilesinden birinin kızı ile evlenmek istediği; fakat bu talebinin kabul edilmediğini, bunun üzerine adamın daha sonra gelerek kendisini Resûlullah'ın gönderdiğini söyleyerek o kızın evine yerleştiğini anlatan rivâyet de bu konudaki örneklerden biridir. Kabile halkı adamın doğru söylediğinden şüphelenince işin aslını araştırmak üzere Resûlullah'a birini göndermişler, Resûlullah da “*Yalan söyledi Allah düşmanı*” diyerek onu kendisinin göndermediğini, dolayısıyla adamın söylediklerinin aslının olmadığını bildirmiştir.¹³⁵

¹³² Bkz. Buhârî, İlm 6; Müslim, İman 10, (12); Tirmizî, Zekât 2, (619); Nesâî, Siyâm 1, (4, 120); Ebû Dâvud, Salât 23, (486).

¹³³ Dımâm b. Sa'lebe'nin Resûlullah'la olan bu karşılıklı konuşması, oldukça kalabalık bir topluluğun huzurunda gerçekleşmiş ve ashâbın üzerinde silinmez izler bırakmıştır. Bu sebeple muhaddisler ve tarihçiler bu olaya büyük önem vermişler, kitaplarında çeşitli başlıklar altında nakletmişlerdir. Dımâm b. Sa'lebe'nin biyografisi için bkz. Yardım, “Dımâm b. Sa'lebe”, DİA, IX, 272-273.

¹³⁴ Müslim, Hac 19.

¹³⁵ Rûyânî, *el-Müsned*, I, 75-76; Zehebî, *Siyer*, VII, 374; *Mîzânu'l-i'tidâl*, III, 401-402; İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, IV, 127; İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 211; İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzuât*, I, 55; İbn Hamza Hüseyinî, *el-Beyân*, II, 229-230. Kimi âlimler ve çağdaş yazarlar tarafından bu olayın gerçek olmadığı da ileri sürülmüştür (Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, III, 402; İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 54; İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, IV, 127). Bu konudaki tartışma ve açıklamalar için bkz. Bu kitap, s. 25.

Aynı şekilde Hz. Ömer'in, Furkan sûresini kendi bildiğinden farklı okuyan Hişâm b. Hakîm'i (ö.15/636'dan sonra) sıkıştırıp, onun da “*Ben bu okuyuşu Resûlullah'tan öğrendim.*” demesi üzerine onu tutup, Resûlullah'a götürmesi ve işin aslını öğrenmesi¹³⁶ de haberin kaynağından araştırılmasının bir başka somut örneğidir. Bunlar, bu konudaki yüzlerce örnekten sadece bazılarıdır.¹³⁷

Resûlullah'ın vefatından sonra da sahâbîler, doğrulunda tereddüt ettikleri ya da ilk defa duydukları hadisleri bizzat Hz. Peygamber'den dinlemiş olan ilk sahâbîye giderek araştırmışlardır. Cabir b. Abdullah'ın (ö.78/697) bu amaçla amacıyla yaptığı uzun yolculuklar hadis tarihinde meşhurdur. Kaynaklarda kendisinin bizzat Resûlullah'tan işitmeyip, Abdullah b. Üneys'in (ö.54/674) Resûlullah'tan dinlediği kısasla ilgili bir hadisi ondan sorup öğrenmek için bir deve satın alarak eşyasını üzerine yüklediği ve bir ay yolculuk yaparak Şam'a gittiği haber verilmektedir.

Hz. Cabir (r.a.), bu yolculuğunu ve maksadını kendisi şöyle anlatır: “*Râvîsi sahâbeden biri olan bir hadis kulağıma geldi. Derhal bir deve satın aldım, ona binerek bir ay süren bir yolculuktan sonra Şam'a geldim. Bir de baktım ki bu Abdullah b. Üneys'tir. Kapıcısına “Cabir'in kapıda olduğunu ona söyle.” dedim. Abdullah çıktı, evinin kapısında beni görünce, “Cabir b. Abdullah!” dedi ve boynuma sarıldı. “Bilmediğim bir hadisi, senin Resûlullah'tan dinlediğini öğrenince derhal kalkıp sana geldim. Ben hadisi dinlemeden ikimizden birinin vefat etmesinden korktum.” dedim. Bunun üzerine o bana, Allah Resûlü'nden duyduğu, “Allah kıyamet günü insanları çıplak ve sünnetsiz olarak haşredecektir...” hadisini rivâyet etti.*”¹³⁸

Yine Cabir b. Abdullah'ın, ilk defa duyduğu başka bir hadis için de Medine'den Mısır'a gittiği, hadisi Resûlullah'tan dinlemiş olan Ukbe b. Âmir'i (ö.58/678) orada

¹³⁶ Buhârî, Husûmât 4; Bed'ü'l-halk 6; Fezâilü'l-Kur'an 5; Müslim, Müsâfirîn 264, 270, 272, 274.

¹³⁷ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s. 116.

¹³⁸ İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 93; Hatîb Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 110-111; Suyûtî, *Miftâhu'l-cenne*, s. 23; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 315.

bulup, ondan kısasla ilgili söz konusu hadisi öğrendiği ve akabinde hemen Medine'ye geri döndüğü gelen haberler arasındadır.¹³⁹

Abdullah b. Abbas'ın da kendisinin anlattığına göre; bizzat Resûlullah'tan işitmediği bir hadis duyunca, hadisi Resûlullah'tan dinlemiş olan ilk râvîye kadar gidip, o kimse evinden çıkıp da hadisi kendisine söyleyinceye kadar kapısında cübbesini yastık yapıp beklemiştir. Bu esnada rüzgâr yerdeki toprağı üzerine doğru savurduğu için toz toprak içinde kalmıştır.¹⁴⁰

Aynı şekilde Kesîr b. Kays'ın (ö.?)¹⁴¹ anlattığı şu olay da sahâbenin hadisi Hz. Peygamber'den bizzat dinleyen râvîden öğrenme gayretlerinin yanı sıra hadisin râvîsine yönelik ihtiyat ve titizliklerini de göstermektedir: “*Dımaşk Mescidi'nde Ebu'd-Derdâ ile birlikteydim. Derken bir adam gelerek ona, “Ey Ebu'd-Derdâ! Duydum ki sen, Peygamber'in benim bilmediğim bir hadisini biliyormuşsun. Ben o hadisi senden öğrenmek için Allah Resûlü'nün şehri Medine'den sana geldim.” dedi. Ebu'd-Derdâ ona, “Ticaret için gelmiş olmayasın.” dedi. Adam “Hayır.” cevabını verdi. Ebu'd-Derdâ, “Belki bir işin için gelmiş olabilirsin.” dedi. Adam yine “Hayır.” cevabını verdi. Bunun üzerine Ebu'd-Derdâ, “Öyleyse sana müjdeler olsun; çünkü ben Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu işittim.” dedi ve o ilmin fazileti konusundaki hadisi rivâyet etti.*”¹⁴²

Sahâbenin, hadisin ilk kaynağına giderek araştırması sadece ilk defa duyduğu hadislerle sınırlı bir uygulama değildir. Onlar aynı zamanda bizzat Hz. Peygamber'den dinleyip bildikleri hadisleri, kendileri gibi Hz. Peygamber'den dinlemiş olan başka

¹³⁹ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 223, Nr. 114; Hatîb Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 113-114; Hâkim, *Ma'rife*, s. 8-9.

¹⁴⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, V, 129; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, II, 121; ; Zehebî, *Siyer*, III, 220; İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 94.

¹⁴¹ Üçüncü tabakadan tâbî olup, vefat tarihine dair bilgiye ulaşamadık. Kimi hadis âlimleri onun zayıf olduğunu söylemişlerdir (bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, III, 156; XIV, 151; İbn Hacer, *Takrîbu'l-Tehzîb*, s. 460; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, V, 495). İbn Kâni', *Mu'cemu's-sahâbe*'de (II, 378) yanlışlıkla ona sahâbî olarak yer vermiştir. Bu konudaki düzeltme ve açıklamalar için bkz. İbn Abdilber, *el-İstiâb*, III, 1309; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 460; *el-İsâbe*, V, 659.

¹⁴² Ebû Davud, Akziye 20. Ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, XXV, 247; L, 43, 44, 46, 50. İbn Asâkir'in bir başka rivayetinde olayın Mısır'da geçtiği kayıtlıdır (bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, L, 47).

râvîlerden teyit etmek ve böylece kendi hıfz ve zaptlarından emin olmak için de birtakım çalışmalarda bulunmuşlardır. Nitekim Ebû Eyyûb Halid b. Zeyd el-Ensârî'nin, Resûlullah'tan dinlediği bir hadisi, Ukbe b. Âmir'e gidip doğruluğunu teyit etmek için Medine'den Mısır'a yaptığı yolculuk bu gayretin bir tezâhürüdür.

Ebû Eyyûb el-Ensârî, meşakkatli yolculuğunun ardından Mısır'da Ukbe'yi bulur ve ona: “*Mü'minin kusurunu örtme hakkındaki hadisi ikimizden başka Resûlullah'tan işiten hiç kimse kalmadı.*” diyerek hadisi ondan dinlemek ister. Ukbe de, “*Evet, ben Allah Resûlü'nün, 'Kim dünyada bir mü'minin kusurunu örterse, Allah kıyamet günü onun kusurlarını örtecektir.' dediğini işittim.*” diyerek hadisi ona rivâyet eder. Ebû Eyyûb hadisi dinledikten sonra¹⁴³ binitine binip tekrar Medine'ye döner.¹⁴⁴

Sahâbenin, ilk defa duyduğu hadisin doğruluğundan emin olmak, hadisi bizzat Hz. Peygamber'den dinleyenden öğrenmek ve yine kendi hıfz ve ezberini test ve kontrol etmek maksatlarıyla yaptıkları yolculuklar pek çok kaynakta yer almıştır. Hatta erken dönemlerden itibaren bu konuda bağımsız kitaplar kaleme alınmıştır.¹⁴⁵ Bu kitaplarda sahâbenin bu uğurda pek çok meşakkate katlandıkları, günlerce aç susuz kaldıkları, kızgın kumlara, alev alev yanan çöllere aldırmaksızın uzun yolculuklar yaptıkları haber verilmektedir. Bu yolculuklar, onların hadis rivayetine verdikleri büyük önemin ve bu konudaki eşsiz titizliklerinin bir tezâhürü olarak meydana gelmiştir.¹⁴⁶

¹⁴³ Onun hadisi dinledikten sonra “*Doğru söyledin!*” dediği ve ezberindeki hadisi koruyabilmiş olmanın neşesiyle olsa gerek, “*Allahu ekber!*” deyip Allah’a hamdettiği ve ardından Medine’ye geri döndüğü de söylenmiştir. Bkz. Hatîb Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 121.

¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, IV, 159; Hâkim, *Ma’rife*, s. 7-8; 78; İbn Abdilber, *Câmi’*, I, 94; Suyûtî, *Miftâhu’l-cenne*, s. 23; Hatîb Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 118-120; Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, II, 160-161.

¹⁴⁵ Örneğin; Hatîb Bağdâdî’nin bütünüyle bu konuya ayırdığı, *er-Rihle fi talebi’l-hadis* adlı kıymetli eseri, bu alanda kaleme alınmış oldukça önemli bir çalışmadır.

¹⁴⁶ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 73; Hâkim, *Ma’rife*, s. 2-3; Kâsımî, *Kavâidu’t-tahdis*, s. 34.

B. AYNI HADİSİ RESÛLULLAH'A DEFALARCA SORMA

Hz. Peygamber'in bir mecliste konuştuğu zaman gerektiğinde sözünü üç kez tekrarlayarak dinleyenlerin, hadislerini iyice anlayıp ezberlemelerine yardımcı olduğu bilinmektedir.¹⁴⁷

Resûlullah'ın, hadislerinin doğru olarak öğrenilip zihinlere yerleşmesine yönelik bu girişiminin yanı sıra sahâbe de dinledikleri hadisleri iyice öğrenip kavrayıncaya kadar kendisine tekrar tekrar başvurup, aynı hadisi defalarca sormuştur. Nitekim Hz. Aîşe'nin Resûlullah'tan bir hadis dinlediği zaman bunu iyice öğrenip belleinceye kadar Hz. Peygamber'e tekrar tekrar sorduğu gelen haberler arasındadır.¹⁴⁸

Sahâbenin dinlediği hadisler için daha sonra tekrar tekrar Hz. Peygamber'e müracaat etmesinin muhtemel sebeplerinden bazıları, hadisin zihne iyice yerleşmemiş olmasından ötürü zaman zaman hadisin metnine dair hafızalarda tereddütlerin meydana gelmesi yahut hadisin maksat ve meramının iyi anlaşılammış olmasıydı. Ayrıca müzâkere meclislerinde katılımcılar arasında aynı hadise dair ihtilafların çıkmış ve bu ihtilafları gidermek için zaman zaman Resûlullah'a başvurmuş olmaları da mümkündür. Çünkü ashâbın hepsi aynı ezber ve kavrama yeteneğine sahip değildi. Sahâbe içinde, bir veya birkaç defa dinlemekle uzun bir hadis metnini ezberleyebilen, zihinleri arı ve duru, hafızaları güçlü kimselerin yanı sıra duyduğunu ezberlemekte zorluk çeken, hafızaları zayıf ve yorgun kişiler de bulunuyordu. Her birinin farklı yetenek ve kapasiteyle yaratıldığı, imkân ve fırsatlar bakımından birbirinin aynı olmayan çevrelerde doğup yetiştikleri, eğitildikleri, genç, ihtiyar ve çocukların, erkek ve kadınların bulunduğu dikkate alındığında tüm sahâbenin aynı zihinsel yenenek ve kapasiteye sahip olmasının mümkün olmayacağı da görülecektir.

Zihinsel zaaf durumunun, hadis öğrenim ve rivâyetinde yol açtığı en büyük olumsuzluk, Resûlullah'tan işitilmiş olan hadisin metninde daha sonra baş gösteren kuşku ve tereddütlerdi. Bu kuşku ve tereddütleri gidermenin en garantili ve kesin

¹⁴⁷ İbn Mâce, Sıyâm 8.

¹⁴⁸ Buhârî, İlim 36..

çözümü ise, söz konusu tereddüt ve kuşklar kayboluncaya kadar hadisi Hz. Peygamber'den tekrar tekrar sorup dinlemektir. Hadisin öğrenimi aşamasında başarıyla yürütülen bu uygulama, hadislerin, Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı lafızlarla öğrenilip rivâyet edilmesinde önemli rol oynamıştır.

Enes b. Mâlik'ten rivâyet edilen şu hadis, sahâbenin bu yöndeki faaliyet ve gayretini bütün açıklığıyla gözler önünde sermektedir: “*Biz Resûlullah ile beraber oturur, aşağı yukarı altmış kişi olurduk. O bize konuşur, hadis söylerdi. Fakat daha sonra, dinlediğimiz hadisler hakkında ona müracaat etmeye ihtiyaç duyar ve defalarca gidip gelirdik. Bu şekilde sora sora öğrendiğimiz hadisler, kalp ve zihinlerimizde iyice yer ederdi.*”¹⁴⁹

C. HADİSLERİ EZBERLEME VE MÜZÂKERE ETME

Sahâbe döneminde, bireysel yazım faaliyetleri görülmekle beraber, bütün hadisler henüz tespit ve tedvin edilmemişti. O dönemde, hadislerin doğru bir sûrette öğrenilip sağlamca zihinlere yerleştirilmesini ve böylece korunmasını sağlayacak en etkili ve yaygın yöntem, hadisleri ezberlemek ve müzâkere etmektir. Bu gerçeğin farkında olan Peygamber Efendimiz de (s.a.v.), hadislerinin ezber yoluyla zihinlerde korunmasını isteyerek, “*Ben size bir hadis söylediğim zaman onu ezberleyip muhafaza ediniz.*”¹⁵⁰ buyurmuştur. Müzâkerenin, hadislerin zihinde iyice yer etmesine olan katkısı ise aşikârdır.

Bundan dolayı Resûlullah (s.a.v.) hadis müzâkere etmenin nafiye ibadetten daha faziletli olduğunu söyleyerek, ashâbını hadis müzâkerelerine özendirmiş, şöyle buyurmuştur: “*Gecenin bir vaktinde yapılan bir saat ilim müzâkeresi, bütün geceyi ibadetle geçirmekten daha hayırlıdır.*”¹⁵¹ Çünkü Hz. Peygamber'in meclislerinde hazır bulunamamış olanlar, dinleyemedikleri hadisleri müzâkere sayesinde öğrenmiş ve

¹⁴⁹ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 161; Kettânî, *et-Terâfibu'l-idâriyye*, II, 237.

¹⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, I, 96; Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 111.

¹⁵¹ Tirmizî, *İlim* 18; İbn Mâce, *Mukaddime* 24.

bunun yanı sıra hadisi hem doğru öğrenip öğrenmediklerini ve hem de doğru anlayıp anlamadıklarını kontrol etmiş oluyorlardı. Ayrıca hadisleri, müzâkere etmek sûretiyle tekrar etmiş oldukları için daha iyi ezberlemiş oluyorlardı.¹⁵²

Abdullah b. Mes'ûd, hadislerin yaşayıp devam etmesinin ancak müzâkere edilmeleri sayesinde mümkün olabileceğini¹⁵³, Abdullah b. Abbas ise, korunma bakımından hadisin Kur'an-ı Kerim gibi olmadığını, bu hususta insanların, hadisi müzâkere edip ezberlemelerine şiddetle ihtiyaç olduğunu, aksi takdirde hadislerin unutulup kaybolacağını söylemektedir.¹⁵⁴ Hz. Ali'nin de karşılıklı ziyaretlerde dahi hadis müzâkere meclislerinin kurulmasını isteyecek kadar bu konuda istekli ve gayretli olduğu görülmektedir.¹⁵⁵ Yine Abdullah b. Abbas ve Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin (ö.74/693) de müzâkere meclislerinin düzenlenmesi yönünde insanları teşvik ettikleri bilinmektedir.¹⁵⁶

Bu sebeple sahâbe-i kirâm, Allah Resûlü'nün hadislerini sadece dinlemekle yetinmemiş¹⁵⁷; bunun yanı sıra dinledikleri hadisleri ezberlemek için yoğun bir gayret içine de girmişlerdir. Kendi başlarına gerçekleştirdikleri bireysel hadis (ezber) çalışmalarının yanı sıra bir araya gelerek, hadisleri iyice öğreninceye kadar tekrar ettikleri "hadis müzâkere meclisleri" de oluşturmuşlardır.

Ebû Râfi' b. Hadîc (ö.56/675) de, toplu hâlde oturmuş hadis müzâkere ederlerken Hz. Peygamber'in yanlarına uğradığını ve ne yaptıklarını sorup gittiğini haber vermiştir.¹⁵⁸ Onun bu haberi, Hz. Peygamber'in hadis müzâkere meclislerini

¹⁵² Karacabey, *Hadis Tenkidi*, s. 49.

¹⁵³ Hâkim, *Ma'rife*, s. 141; Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 94; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 152; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 95.

¹⁵⁴ Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 95.

¹⁵⁵ Hâkim, *Ma'rife*, s. 141; Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 94; Dârimî, *Mukaddime* 47; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 95.

¹⁵⁶ Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 95.

¹⁵⁷ Sahâbenin, Resûlullah'ı sıradan birini dinler gibi yahut üstünkörü, dikkatsiz ve ilgisiz dinlemedikleri de göz önünde bulundurulması gereken önemli bir konudur. Onların, Hz. Peygamber'in söz ve fiillerine hatta jest ve mimiklerine varıncaya kadar tüm hareket ve davranışlarına yakından ilgi duyup takip ettikleri şüphesizdir. Bkz. Muhammed Taqî, *Sünnetin Bağlayıcılığı*, s. 84-85.

¹⁵⁸ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 369; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, c.I, s. 151.

onayladığını göstermekle beraber, bu meclisler için belirli yerler tahsis edilmeden insanların gelip geçtikleri serbest ortamlarda da düzenlendiğini göstermektedir.

Bu meclislerin müdâvimlerinden biri olan Enes b. Mâlik, “Biz Resûlullah'ın yanında bulunur, söylediği hadisleri dinlerdik. Oradan kalkıp ayrıldıktan sonra duyduğumuz hadisleri ezberleyinceye kadar aramızda müzâkere ederdik.”¹⁵⁹ diyerek Asr-ı Saadette yürütülen hadis müzâkere meclisleri hakkında bilgi vermektedir.

Bu konuda önde gidenlerden biri olan Ebû Hureyre kendi bireysel hadis müzâkeresini şöyle anlatır: “Gecemi üçe ayırıyorum. Üçte birinde namaz kılar, üçte birinde uyur, kalan üçte birinde de Resûlullah'ın hadislerini müzâkere ederim.”¹⁶⁰ Yine Resûlullah'ın, dinlediği hadisleri unutmaktan şikâyet eden Ebû Hureyre'ye dua ettiği de gelen haberler arasındadır.¹⁶¹

Ebû Sa'îd el-Hudrî, hadis müzâkeresi sırasında söylenilen ve tekrar edilen bazı hadisler vesilesiyle unutulmak üzere olan bazı hadislerin de hatırlandığı, böylece müzâkerenin onların da iyice öğrenilmesine yardımcı olduğu düşüncesindedir.¹⁶²

Aynı şekilde Hz. Ömer ile Ebû Musa el-Eş'arî'nin bir gece hiç uyumadan sabaha kadar hadis müzâkere etmeleri de¹⁶³ onların bu konuya verdikleri değer somut bir göstergesidir. Aynı durum İbn Abbas ve Zeyd b. Erkam için de anlatılmaktadır.¹⁶⁴

Abdullah b. Mes'ûd'un gerçekleştirdiği bir hadis müzâkeresini anlatan aşağıdaki olay, sahâbenin bu konudaki gayretini göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁵⁹ Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi'*, s. 46.

¹⁶⁰ Dârimî, Mukaddîme 51; Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi'*, s. 180.

¹⁶¹ Kendisi bu dua olayını şöyle anlatmıştır: “Hz. Peygamber'e (s. a.): “*Ya Resûlallah, ben senden birçok hadis dinliyorum; ama daha sonra onları unutuyorum.*” dedim. Bunun üzerine Allah Resûlü, bana: “*Hırkanı yere ser.*” Buyurdu, ben de hırkamı yere serdim. Sonra o (s. a.) iki avucuyla içine bir şey atıyormuş gibi yaptı ve ardından “*Hırkanı (Müslim'de: göğsüne) toplu.*” buyurdu, ben de topladım. Artık o günden sonra hiçbir şeyi (Müslim'de ve *el-İsâbe*'de: “*Ondan dinlediğim hiçbir hadis*”) unutmadım.” Hadis için bkz. Buhârî, İlim 42, Büyü 1; Müslim, Fezâilü's-sahâbe 159. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XII, 290; *el-İsâbe*, VII, 439. Ebû Hureyre'nin “unutulmayan bir ilim” isteğine Hz. Peygamber'in “Âmin” diyerek cevap verdiği başka bir dua olayı için bkz. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 440; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 438.

¹⁶² Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 96; İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, III, 120; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 161.

¹⁶³ Hatîb Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 132; Ekinci, *Sünnet*, s. 78.

¹⁶⁴ A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 23.

Vâbisa b. Ma'bed el-Esedî'nin (ö.?)¹⁶⁵ anlattığına göre, o, bir gün Kûfe'deki evinde otururken, kapısının önünden bir şahsın içeriye selâm verdiğini, ardından da girmek için izin istediğini duyar. Şahsın selâmını aldıktan sonra kapıyı açınca Abdullah b. Mes'ûd olduğunu görür. Vâbisa ona, “*Hayırdır ey Ebû Abdurrahman?! Bu sıcak havada, günün bu saatinde ziyaretinizin sebebi nedir?*” diye sorar. Abdullah b. Mes'ûd da ona, “*Gündüziün çok uzadığını, konuşacak birini aradığını, nihayet hadis müzâkere etmek için kendisine geldiğini*” söyler. Sonra beraberce oturup, Hz. Peygamber'in fitne ile ilgili bir hadisini müzâkere ederler.¹⁶⁶ Benzer bir müzâkere örneği, Mısır'da yaşayan Fudâle b. Ubeyd ile Medine'den gelen bir sahâbî arasında meydana gelmiştir.¹⁶⁷

Cabir b. Abdullah, Mısır'da bir sahâbînin kısasla ilgili bir hadis rivayet ettiğini duyunca söz konusu hadisi râvîsiyle müzâkere etmek üzere Mısır'a yolculuk yapar. Bir ay süren yolculuğun ardından hadisin râvîsi olan sahâbîyi bulup ona, “*Sadece senin bildiğini*¹⁶⁸ *sandığım kısasla ilgili bir hadisi seninle müzâkere etmek üzere sana geldim.*” der. Hadisin râvîsiyle söz konusu hadisi müzâkere edip öğrendikten sonra Medine'ye geri döner.¹⁶⁹

Sahâbenin açıklamalarından da anlaşıldığı üzere bu meclisler, hem hadislerin sağlam bir şekilde zihinlerde yer etmesini, hem de insanların, duymadıkları hadisleri bu meclislerde duyup öğrenmelerini sağlıyordu. Hadis rivâyetinde hata yapmanın Hz. Peygamber'e yalan isnadda bulunmak olarak kabul edildiği göz önüne alındığında bu meclislere niçin bu kadar önem verildiği daha iyi anlaşılmaktadır.

Hadis müzâkeresini, Kur'an okumaktan daha üstün ve faziletli bir iş kabul eden sahâbîler vardı. Bunlardan biri olan Ebû Sa'îd el-Hudrî, hadis müzâkeresine verdikleri

¹⁶⁵ Sahâbeden olup, kendisinin vefat tarihini tespit edemedik.

¹⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, I, 448-449.

¹⁶⁷ Hatîb Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 124. Ashâbın bu konudaki faaliyet ve gayretlerine dair daha fazla bilgi ve örnek için hadis kitaplarının -'İlim Arzusıyla Yolculuk Yapmak' başlığı gibi- ilgili bölümlerine, Hatîb Bağdâdî'nin *er-Rihle fî talebi'l-hadis* adlı kitabının 71-126 sayfalarına ve konuyla ilgili başka eserlere bakılabilir.

¹⁶⁸ Bir başka rivayette “*en iyi senin bildiğini*” diye geçer. Bkz. Hatîb Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 116.

¹⁶⁹ Buhârî, İlim 19; Hatîb Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 113-114.

büyük değer ve önemi, “*Hadis müzâkere etmek, Kur'an okumaktan daha faziletlidir.*”¹⁷⁰ sözüyle açıklar.

Mükâkere faaliyetinin önde gelenlerinden biri olan Ebû Hureyre de, sahâbe içinde hadis ezberleme faaliyetinde ilk sırayı kendisinin aldığını¹⁷¹, kendisinden daha çok hadis ezberleyen hiç kimsenin bulunmadığını¹⁷² söylemiştir. O, ezberlediği hadis sayısı ile öne geçtiği gibi, hafızasındaki bu hadisleri rivâyet ederek, en fazla hadis rivâyet eden sahâbî olma şerefine de mazhar olmuştur¹⁷³. Onun çok sayıda hadis rivâyet etmesi zaman zaman sahâbe arasında tartışma konusu olmuşsa da o günlerde kendisine itiraz edenler daha sonra onu haklı bulmuşlar ve ondan övgüyle bahsetmişlerdir.¹⁷⁴

Hadislerin henüz tespit ve tedvin edilmediği bir dönemde başlatılan müzâkere çalışmalarını, hadisin, Resûlullah'ın ağzından çıktığı andan itibaren kendi lafızlarıyla aynen tespit ve rivâyet edilmesini sağlamaya yönelik bir tessebbüt tezâhürü olarak değerlendirmek mümkündür. Hadisler bu dönemde gerek bireysel ve gerekse toplu hâlde müzâkere edilmiş ve hadis müzâkeresi karşılıklı olarak tavsiye edilmiştir. Sahâbîlerin bu hadis müzâkere meclislerinde hadisin metnine yönelik meydana gelen ihtilafları, Resûlullah'a tekrar tekrar sorarak giderdiklerine ve hadisi gönül ve akıllarına âdeta naksettiklerine dair Enes b. Mâlik'ten gelen bir rivâyeti daha önce aktarmıştık.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 152.

¹⁷¹ Abdullah b. Ömer de sahâbîler içinde en çok sayıda hadis ezberleyen kişinin Ebû Hureyre olduğunu dile getirenlerden biridir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, II, 435; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 208; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, II, 363.

¹⁷² Zehebî, *Siyer*, II, 435.

¹⁷³ Bu kitapta “Muksirûn Sahâbîler ve Rivâyet Ettikleri Hadis Sayısı” başlıklı konuda da belirtileceği üzere Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği toplam hadis sayısı, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'ine göre 5374'tür. Hz. Peygamber'den binden fazla sayıda hadis rivâyet eden diğer sahâbîler (el-Muksirûn) ve rivâyet ettikleri hadis sayıları ise şöyledir: Abdullah b. Ömer: 2630 hadis, Enes b. Malik: 2286 hadis, Hz. Âişe: 2210 hadis, Abdullah b. Abbas: 1660 hadis, Cabir b. Abdullah: 1540 hadis ve Ebû Saîd el-Hudrî: 1170 hadis. (Bkz. Züheyr b. Harb, *Kitabu'l-ilm*, s. 163).

¹⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, II, 435; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 205. Ebû Hureyre'ye yöneltilen itirazlar hakkında bkz. Kandemir, “Ebû Hüreyre”, X, 164-167.

¹⁷⁵ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 161; Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, II, 237. Ayrıca bkz. Bu kitap s. 42.

D. HADİSİ YAZMA

Asr-ı Saadet'te hadisler, sadece ezberlenip ve müzâkere edilmekle kalmamış, aynı zamanda yazıya da geçirilmek sûretiyle de öğrenilmiştir. Hadis yazma, çok sayıda sahâbî tarafından¹⁷⁶ yerine getirilmiş olup, bu durum o dönemde hadis öğrenim ve öğretiminde yazıdan da faydalandığını göstermesi bakımından önemlidir. Sahâbe arasında yürütülen hadis yazımı faaliyetinin yanı sıra bizzat Hz. Peygamber'in kendisinin de Hz. Ali'ye hadis yazdırdığı haber verilmiştir.¹⁷⁷ Yine Resûlullah'ın kızı Hz. Fatıma'nın hadis yazdığı¹⁷⁸; sahâbî hanımlardan Esmâ bint. Umeys'in (ö.40/660) bir hadis koleksiyonunun bulunduğu gelen haberler arasındadır.¹⁷⁹

Hadis yazmasıyla öne çıkan Abdullah b. Amr'ın (ö.65/684), Hz. Peygamber'in ağzından çıkan her kelimeyi yazacak derecede bu konuda azimli ve gayretli olduğu bilinmektedir.¹⁸⁰ Onun, İbnü'l-Esîr'in, içinde 1000 hadis bulunduğunu söylediği¹⁸¹ *Sahîfe-i Sadıka'sı*¹⁸² Asr-ı Saadet'te yazılan sahifelerin en meşhuru ve o dönemde hadislerin yazıldığını kanıtlayan en sağlam belge durumundadır.¹⁸³ Abdullah b. Amr, bu sahîfeyi bizzat yazdığını, “*Sahîfe-i Sadıka, bizzat Resûlullah'tan yazdığım bir sahîfedir.*” diyerek haber vermiştir. Yine Abdullah b. Amr'dan nakledilen, “*Bir gün Hz. Peygamber'in etrafında oturmuş hadis yazıyorduk.*”¹⁸⁴ açıklaması da, sahâbeden bir grubun Hz. Peygamber'in etrafında halka olup hadis yazdıklarını gösteren bir başka belgedir.

¹⁷⁶ A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 22, 49. Nevzat Âşık ise, hadis yazarların sayısının az olduğunu söyler. Bkz. Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 206.

¹⁷⁷ Sem'ânî, *Edebû'l-İmlâ*, s. 12; Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 601; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 46.

¹⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, VI, 283; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 50.

¹⁷⁹ A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 49.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, III, 233; İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 70; Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 366; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 66; Ahmed b. Hanbel, X, 21-22.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, III, 233; Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 21-22.

¹⁸² Bu sahîfe Abdullah b. Amr'ın el yazısıyla günümüze ulaşmamış olsa bile, içerdiği hadislerin yarısından çoğunu (626 hadis) Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde ona ayrılmış bölümde bulabilmekteyiz. Bkz. Ahmed b. Hanbel, II, 158-226.

¹⁸³ Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 22.

¹⁸⁴ Dârimî, I, 126.

Hz. Peygamber'den dinledikleri hadisleri yazıya geçiren sahâbîlerden olan Enes b. Malik, hadisleri sadece yazmakla kalmamakta aynı zamanda yazdıklarını Hz. Peygamber'e okumaktaydı.¹⁸⁵ Kendisi hadislerin yazılmasına çok önem veriyor, çocuklarına hadis yazmalarını tavsiye ediyor¹⁸⁶ ve “*Biz yazmayanın ilmine itibar etmiyoruz.*”¹⁸⁷ diyordu.

Yine Abdullah b. Amr'dan nakledilen şu olay da sahâbenin hadisleri yazmadaki şiddetli arzu ve gayretini göstermektedir. “*Bir gün bir toplulukla beraber Hz. Peygamber'in meclisine geldim. Ben en küçükleriydim. Resûlullah'ın şöyle dediğini duydum: “Kim bile bile benim ağzımdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın.” Meclisten ayrılınca beraberimdekilere, “Resûlullah'ın ne dediğini duydunuz. Böyleyken siz Resûlullah'tan hadis rivayet etmeye nasıl cüret edebiliyorsunuz?” dedim. Onlar, “Ey yeğenimiz, biz Resûlullah'tan dinlediğimiz her şeyi mutlaka yazmışızdır.” diye karşılık verdiler.*”¹⁸⁸ Onlardan gelen bu cevap, sahâbenin, hadisleri, hata yapmadan, kendi lafızlarıyla aynen rivayet edebilmek maksadıyla yazdığını göstermesi bakımından da ayrı bir öneme sahiptir.

Hadisleri yazmak, hadislerin ezberlenmesini ve öğrenilmesini büyük ölçüde kolaylaştırdığı gibi hadislerin, Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı kelimeler ve cümle yapısıyla tespit ve aynı şekilde rivâyet edilmesine de büyük ölçüde yardım ediyordu. Hadisleri lafızlarıyla öğrenemeyenlere, hadisleri yazıp, evlerinin bir köşesine koymaları tavsiye ediliyordu.

Bununla beraber hadislerin yazıya geçirilmesi hususu sahâbe arasında ihtilaf konusu olmuştur. Bu ihtilafın temel sebebi ise, Hz. Peygamber'in, hadislerinin yazılmasını yasaklayan kimi emirlerinin yanı sıra buna izin veren açıklamalarının da bulunuyor olmasıdır. Hadislerin yazılmayacağı görüşünde olanlar, Ebû Saîd el-

¹⁸⁵ Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, II, 143; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 48.

¹⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VII, I, 14; Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 56; *Takyîdu'l-ilm*, s. 96.

¹⁸⁷ Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 97; *Takyîdu'l-ilm*, s. 96-97. Metinde geçen “ilim” kelimesiyle kastedilenin “hadis” olduğuna dair bkz. Bu kitap, s. 23, Dipnot: 63.

¹⁸⁸ Hatîb Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, I, 98.

Hudrî'nin Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği¹⁸⁹, “*Benden Kur'an'dan başka bir şey yazmayınız. Kim benden Kur'an'ın dışında bir şey yazmışsa onu silip yok etsin.*”¹⁹⁰ hadisini esas alıyorlardı. Hadislerin yazılmasını yasaklayan başka hadisler de vardı.¹⁹¹ Bu sebeple Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit (ö.45/665), Ebû Musa el-Eş'arî (ö.44/664)¹⁹², Ebû Hureyre ve Abdullah b. Abbas¹⁹³ gibi bazı sahâbîler hadislerin yazılmasını doğru bulmuyorlardı.

Hadislerin yazılması taraftarı olanlar da aynı şekilde başka hadisleri delil alıyorlardı. Onların delillerden biri, Abdullah b. Amr'dan rivâyet edilen şu hadisti: “*Dedim ki: “Ya Resûlallah! Senden hadisler dinliyor, fakat onları ezberleyemiyoruz; onları yazabilir miyiz?” Hz. Peygamber (s.a.v.), “Evet, onları yazınız.” buyurdu.*”¹⁹⁴

Yine Ebû Râfi' b. Hadîc, bir grup halinde oturmuş hadis müzâkere ederlerken Hz. Peygamber'in yanlarına uğradığını, ne yaptıklarını sorup gittiğini, işini bitirip dönüşte tekrar yanlarına uğrayınca kendisinden hadisleri yazmak için izin istediklerini, Hz. Peygamber'in de “*Yazınız.*” buyurduğunu anlatan rivâyet de hadis yazan sahâbîlerin yazım işinde dayandıkları bir diğer delildi.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Buhârî ve başkalarına göre, bu söz Hz. Peygamber'e ait olmayıp; Ebû Saî el-Hudrî'nin kendi beyanıdır; yani yanlışlıkla Hz. Peygamber'e atfedilmiştir. Bu sebeple hadis illetlidir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 208; Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, VII, 359; Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, X, 59; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 23, 25; *Hadis Metodolojisi*, s. 48. Ayrıca bkz. Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, IV, 531; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 67.

¹⁹⁰ Müslim, Zühd 72; Dârimî, Mukaddime, 42; Ahmed b. Hanbel, III, 12, 21, 39, 56; İbn Hıbban, *es-Sahîh*, I, 265. Ayrıca bkz. Hatîb Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, s. 28-32; İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 63; İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 120. Hâkim, hadisin Buhârî ve Müslim'in şartlarını taşıdığını ancak onlar tarafından tahrîc edilmediğini söylemektedir (Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 216). Hadis, Müslim'de Ebû Saîd el-Hudrî'den, “*Benden bir şey yazmayın. Kim benden Kur'an dışında bir şey yazmışsa onu silip yok etsin. Benden hadis rivâyet etmenizde ise, bir sakınca yoktur. Kim bile bile benim ağzımdan yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın.*” lafızlarıyla yer almıştır (bkz. Müslim, Zühd 72). Ayrıca hadisin senedi de her iki rivayette Hemmâm'a kadar aynı olup, Hemmâm'dan sonra farklılaşmaktadır.

¹⁹¹ Bkz. Hatîb Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, s. 32-34. A'zamî, hadis yazımını yasaklayan hadisleri değerlendirmekte ve bu konudaki tek sahih hadisin, Ebû Saîd el-Hudrî tarafından rivayet edilen yukarıdaki hadis olduğunu, onun da Buhârî gibi muhaddisler tarafından tenkid edildiğini söylemektedir (Bkz. A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, 48; *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 25). Söz konusu hadisin tenkid edildiğine dair ayrıca bkz. Bu kitap, s. 48, dipnot: 188.

¹⁹² İbn Salâh, *el-Mukaddime*, s. 160-161; Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 132.

¹⁹³ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 65; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 142; San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr*, II, 352.

¹⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 215; Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 365.

¹⁹⁵ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 369; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 151.

Aynı şekilde Ebû Şâh'ın, Resûlullah'ın Fetih günü yaptığı bir konuşmayı kendisine yazmalarını ashâbtan istemesi üzerine Hz. Peygamber'in, “*Ebû Şâh için yazınız.*”¹⁹⁶ buyruğu da onun (s.a.v.) hadis yazımına karşı olmadığını göstermektedir. Yine hadisleri ezberleyememekten şikâyetçi olan ensarlı bir adama yönelttiği, “*sağ elinden yararlan.*”¹⁹⁷ tavsiyesi ve Enes b. Mâlik'in Resûlullah'tan rivâyet ettiği “*Yazarak ilmi kayıt altına alınız*”¹⁹⁸ hadisi de hadislerin yazımına izin verildiğini, bunun yasaklanmadığını gösteren bazı delillerdir. Vefatıyla sonuçlanan hastalığı şiddetlenince kendisinden sonra ümmetinin dalâlete düşmemesi için bir metin yazdırmayı istemesi¹⁹⁹ de Resûl-ü Ekrem'in, hadislerinin yazımına karşı olmadığını göstermektedir.

Hadislerin yazılmasını yasaklayan ve buna izin veren hadisler birlikte değerlendirildiğinde yasaklamanın, İslâm'ın ilk dönemlerinde, hadislerin Kur'an'la karışması endişesiyle ve geçici bir süre için söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Buna dayanarak, yazmaya izin veren hadislerin yasaklayan hadisleri neshettiği ileri sürülmüştür.²⁰⁰

Yasağa yol açan nedenler ortadan kalktığında yasak da kendiliğinden ortadan kalkmış oluyordu.²⁰¹ Bununla beraber hadislerin yazılmasına izin veren hadislerin bulunuyor olması, hadislerin yazılabileceği hükmünün geçerli son hüküm olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı olsa gerektir ki, önceleri hadislerin yazımına karşı çıkan birçok sahâbi daha sonra yazılmasına onay vermişler, hatta kendileri de bizzat hadis yazmışlardır.²⁰² Nitekim Ebu Saîd el-Hudrî, Hz. Peygamber'in hadis yazmayı

¹⁹⁶ Buhârî, İlim 39; Lukata 7; Ebû Davud, Menâsik 89; Diyât 4; Tirmizî, İlim 12. (Burada, Ebû Şâh yerine Ebû Fulân olarak geçer. Ayrıca Bkz. Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 72; İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 70.

¹⁹⁷ Tirmizî, İlim 5/39.

¹⁹⁸ Hatîb Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, s. 70.

¹⁹⁹ Buhârî, Cihâd 176; Cizye 6; İlim 49; Müslim, Vasiyyet 20, 21, 22.

²⁰⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 365; Şakir, *el-Bâisu'l-hâsis*, s. 133.

²⁰¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 218; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî*, II, 67; San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr*, II, 362; Mübârefürî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, VII, 431; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 145; İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 286-287.

²⁰² A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 49.

yasakladığını rivayet eden asıl râvî olmakla beraber kendisinin de hadis yazdığı gelen haberler arasındadır.²⁰³

Abdullah b. Ömer ilk zamanlar hadis yazımına karşı²⁰⁴ iken sonradan hadislerin yazılmasını emretmiştir.²⁰⁵ Abdullah b. Mes'ûd da hadislerin yazılmasına taraftar değilken,²⁰⁶ sonra bu görüşünden vazgeçmiş ve bizzat kendisi hadis yazmıştır. Abdullah b. Mes'ûd'un torunu Ma'an b. Abdurrahman'ın anlattığına göre, babası Abdurrahman, ona bir kitap göstererek, onu babası Abdullah b. Mes'ûd'un bizzat eli ile yazdığına yemin etmiştir.²⁰⁷

Zeyd b. Sâbit'in de önceleri yazma taraftarı değilken²⁰⁸ daha sonra feraiz ilmi hakkında bir kitap kaleme almış olduğunu gelen haberler arasındadır.²⁰⁹ “Yazmıyoruz ve yazdırmıyoruz.”²¹⁰ diyen Abdullah b. Abbas'ın daha sonraları kendisinin de -ne duyduysa²¹¹ - yazdığı²¹², hatta beraberinde ilim meclislerine üzerine yazmak üzere levha götürmeye başladığı, vefatında ardında bir deve yükü kitap bıraktığı nakledilir.²¹³ Saîd b. Cübeyr (ö.94/713), “Ben Abdullah b. Abbas'ın huzurunda onun sahifelerinden hadis yazıyordum.” demektedir.²¹⁴

Ebû Hureyre'nin adı da hadis yazmayı iyi görmeyenlerin arasındadır.²¹⁵ O da Hz. Peygamber'in sağlığında hadis yazmamış; ama vefatından sonra yazmıştır.²¹⁶

²⁰³ Bkz. Hatîb Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, s. 93; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 39.

²⁰⁴ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 65; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 142.

²⁰⁵ Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 221

²⁰⁶ İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 65; el-Hatîb Bağdâdî, *Takyîd*, s. 39; Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 221

²⁰⁷ İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 65, 72; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 44.

²⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, V, 182; Ebû Davud, III, 319, Nr. 3647; İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 63, 65.

²⁰⁹ Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, s. 8; Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, II, 256.

²¹⁰ İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 64.

²¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, II, I, 123; Hatîb Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, s. 92; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 41.

²¹² İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, II, 371; Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, II, 247.

²¹³ Musa b. Ukbe'nin haber verdiği göre; Abdullah b. Abbas'ın köle talebesi Küreyb b. Ebû Müslim onun yanına Abdullah b. Abbas'a ait bir deve yükü kitapla gelmiştir. Bkz. Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 24; Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 223.

²¹⁴ Dârimî, *Mukaddime* 43.

²¹⁵ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 65; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 142.

²¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 217.

Nitekim öğrencilerinden Hasan b. Amr ed-Damarî (ö.) onun evinde birçok hadis kitabı görmüştür.²¹⁷

Hız. Ebû Bekir'in de 500 hadis içeren kitabını, vefatına yakın zamanlarda bir sabah yaktırdığı bildirilmiştir. Onun, hadisleri niçin yaktığını soran kızı Aişe'ye verdiği cevap, -şayet bu haber gerçek ise- kendisinin hadis yazımına karşı olmayıp, rivâyet esnasında bir hata yapılmış olabileceği endişesinden kaynaklandığını göstermektedir: “Onlar yanımda iken ölmekten korktum. Güvendiğim kimselerden aldığım bu hadislerin içinde bana söyledikleri gibi olmayan vardır da ben onu nakletmiş olabilirim.”²¹⁸

Hız. Ömer de hadis yazmış²¹⁹ ve aynı zamanda “İlmi yazmak sûretiyle kaydediniz.”²²⁰ diyerek hadis yazmayı teşvik etmiştir. Bunun yanı sıra bir ara hadisleri toplayıp kitap halinde yazdırmaya niyetlenmiş; ileri gelenlerle istişare etmiş, onların onayını almasına rağmen halkın yazılacak bu hadis kitabına rağbet göstererek Allah'ın kitabını ihmal ve terk etmelerinden duyduğu endişeyle²²¹ bu kararından vazgeçmiştir.²²² Onun hadisleri devlet himayesinde yazılmasını istemiş olması ve ashâbın da bunu onaylaması, hadis yazımında genel bir yasağın olmadığını göstermektedir.

Hız. Ali'nin de hadis yazdığı²²³, hadislerin yazılı bulunduğu bazı sayfaları kılıcına asıp taşıdığı gelen haberler arasındadır.²²⁴

Yine Semüre b. Cündeb (ö.60/679) hadis yazmış ve yazdığı hadisleri içeren risale oğlu Süleyman b. Semüre'ye (ö.) kalmıştı. Süleyman bu nüshayı babasından

²¹⁷ A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 37. Hasan b. Amr ed-Damarî'nin bu mevzuadaki bir açıklaması bu konunun sonunda yer almaktadır.

²¹⁸ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 5. Birçok âlimin, doğruluk derecesini araştırmadan naklettiği bu rivâyetin, Zehebî tarafından asılsız olduğu ileri sürülmüştür. Çağdaş yazarlardan A'zamî de bu görüşünde Zehebî'yi haklı bulmaktadır. Bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-35.

²¹⁹ Ahmed b. Hanbel, I, 261.

²²⁰ Dârimî, *Mukaddime* 43; İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 72.

²²¹ İslam devletinin çeşitli bölgelerinde Kur'an eğitim merkezleri açılmış, Kur'an öğretmenleri gönderilmiş; ama buna rağmen yazılı Kur'an nüshaları henüz gönderilememişti. Hız. Ömer'in, Allah'ın kitabının öncelikle dikkat ve alâka; halkın da yazılı Kur'an nüshaları beklediği bir zamanda hadislerin yazımına öncelik tanımamış olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Ancak onun haklara Kur'an ve Sünneti öğretecek öğretmenler gönderdiği ve hadis yazmaya teşvik ettiği bilinmektedir. Bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 55-56.

²²² İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, III, 287; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, XI, 257-258.

²²³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 83; Ahmed b. Hanbel, I, 81.

²²⁴ Ahmed b. Hanbel, I, 100, 102, 110.

rivâyet etmiştir.²²⁵ İbn Sîrîn “*Semüre'nin çocuklarına bıraktığı risalede çok hadis vardı.*” demektedir.²²⁶ İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448) de Sa'd b. Ubâde'nin (ö.15/636) hadis yazdığı bir sahifesi olduğunu söylemektedir.²²⁷

Sahâbe hadis yazmakla kalmamış aynı zamanda ilim meclislerinde hadis yazdırmıştır. Örneğin, Beşir b. Nehîk, Ebû Hureyre'nin yanında bulunuyor ve kendisinden dinlediği hadisleri yazıyordu. Ayrılmadan önce yazdığı hadisleri ona okuyor, hadislerin doğru olup olmadığını öğrendikten sonra ayrılıyordu.²²⁸ Ebû Hureyre'nin, kendisinden hadis okuyup yazan ve yazdıklarını kitap haline getiren en önemli öğrencisi, Hemmâm b. Münebbih'tir (ö.101/719). Ebû Hureyre, Hemmâm'a 140 kadar hadis yazdırmıştır.²²⁹ Ebu Hureyre'nin Hemmâm'a yazdırdığı bu sahifesi sonraları “*Sahîfetu Hemmâm*” diye meşhur olmuştur. Bu sahifenin birbirinin aynısı iki el yazması, Muhammed Hamidullah tarafından 1954 yılında Berlin ve Şam kütüphanelerinde keşfedilerek gün yüzüne çıkarılmış ve birkaç kez ve yine Rif'at Fevzî Abdülmuttalib tarafından da şerhli olarak 1985 yılında basılmıştır²³⁰. Sahifenin hadislerinin tamamı ayrıca Ahmed b. Hanbel'in nüshasında bulunmaktadır.²³¹

İnsan hafızası ne kadar güçlü olursa olsun zamanla unutmaktan ve hata etmekten büsbütün korunmuş değildir. Sahâbe de hafızalarının zayıfladığı dönemlerde kendilerine gelerek, “Bu hadisi sizden dinledim” diyen kişiler karşısında hadis yazdıkları sahife ve kitapları öne sürmüşler ve hadisi kitaplarından kontrol etmişlerdir. Kontrol sonunda kitaplarında bulamadıkları hadislerin, kendilerinden rivâyet edilmesine izin vermemişlerdir.

²²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 198.

²²⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 236-237.

²²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 476.

²²⁸ Râmeürümüzi, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 538; İbn Abdilber, *Câmi'*, s. I, 72; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 470.

²²⁹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 67. Subhî Sâlih ve Mehmet Yaşar Kandemir, Hemmâm'ın sahifesinde 138 hadis olduğunu söyler. Bkz. Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 26; Kandemir, “Hadis” DİA, XV, 30.

²³⁰ Bkz. Muhammed Taqi, *Sünnetin Bağlayıcılığı*, s. 101; Ömerî, *Hadis Tarihi*, s. 16; Ekinci, *Sünnet*, s. 108; Kandemir, “Hadis”, DİA, XV, 48.

²³¹ Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 25-26. Subhî Sâlih, bu sahifeyi, asrı saadette yazılan sahîfelerden kabul etmezken (Bkz. Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 25); Ekrem Ziyâ Ömerî, Ebû Hureyre'nin imlâ ettirmiş olmasından dolayı onu sahâbîlere ait sahîfeler arasında zikretmiştir (Bkz. Ömerî, *Hadis Tarihi*, s. 16).

Ebû Hureyre'nin öğrencilerinden Hasan b. Amr ed-Damarî şöyle anlatmaktadır: “Ebû Hureyre'nin yanında bir hadis söylemişim. O buna itiraz etti. Bu hadisi kendisinden işittiğimi söyledim. Bunun üzerine “*Eğer sen onu benden işitmişsen o, benim kitaplarımda yazılıdır.*” dedi. Beni elimden tutarak evine götürdü. Bana Resûlullah'ın hadislerinin yazılı bulunduğu birçok kitaplar gösterdi ve aralarında benim söylemiş olduğum hadisi buldu. Sonra bana dönerek, “*Eğer hadisi sana ben tahdis etmişsem, onun benim yanımda yazılı olacağını sana söylemişim.*” dedi.”²³²

Bu rivâyet, Ebû Hureyre'nin, Hz. Peygamber'in hadislerini içeren çok sayıda kitapçık yazdığını²³³ ve bunları yukarıdaki rivâyette geçtiği üzere hadis rivâyetinde tessebbüt amacıyla kullandığını göstermesi bakımından önemlidir. Fakat ne yazık ki, Ebû Hureyre'nin bütün rivâyetini içerdiğini öğrendiğimiz bu hadis kitaplarının el yazmaları günümüze ulaşmamıştır.

Sahâbenin öğrencisi olan tâbiûn nesli de hadislerin yazılması konusunda hocalarında gördükleri bu özen ve gayreti aynı titizlikle sürdürmüşlerdir. Hatta onlardan biri olan Muhammed b. Amr'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “*Hayır... Allah'a yemin ederim ki, söylediğim hadisleri yazmadığınız takdirde size hadis rivâyet etmem. Çünkü bana yanlış şeyleri isnad etmenizden korkarım.*”²³⁴

Bütün bu rivâyetler toplu olarak değerlendirildiğinde, hadislerin yazıya geçirilmesi işinin, hadis ezber ve müzâkeresiyle birlikte yürütüldüğü hatta bizzat Hz. Peygamber'in tavsiye ve teşvikiyle pek çok sahâbînin hadis yazdığı görülmektedir.²³⁵ Nitekim binlerce hadis, Hz. Peygamber ve dört halife döneminde yazıya geçirilmiştir.

²³² İbn Abdilber, *Câmi'*, I, 74; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 217 (181).

²³³ Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber zamanında yazı yazmayı bilmediği kesin olmakla beraber daha sonradan öğrenip öğrenmediği konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 274; Kandemir, “Ebû Hureyre”, *DİA*, X, 162.

²³⁴ Accâc, *es-Sünne*, s. 129; Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 189.

²³⁵ Hatîb Bağdâdî, hadis yazımı konusunu “*Takyîdu'l-ilm*” adlı kıymetli eserinde ayrıntılı olarak ele almıştır. Daha fazla bilgi ve açıklama için adı geçen kitaba bakmak yeterlidir.

Hadislerin yazılmasına karşı çıkan hadisleri değerlendiren Mustafa el-A'zamî Ebû Saîd el-Hudrî hadisinde âlimlerin ihtilaf ettiklerini²³⁶ ve bu konudaki diğer hadislerin ise, zayıf olup kabul edilemeyeceğini söylemektedir. O bu konudaki araştırmalarının neticesinde, hadis yazma yasağının Hz. Peygamber'in emrine dayandığına dair hiçbir sahih delilin olmadığını, yazımı yasaklayan yasağın şu veya bu zamandaki kişisel önyargılara dayandığını, son araştırmaların, bütün hadislerin sahâbe hayatta iken yazıldığını söylemektedir.²³⁷ A'zamî ayrıca, hadis yazan ve yazdıran 50 râvî sahâbî, bu kişilerin yazdıkları hadis nüshaları ve kendilerinden hadis yazanlar hakkında da bilgi vermektedir.²³⁸ Ekrem Ziyâ Ömerî²³⁹ ve Mehmet Yaşar Kandemir²⁴⁰ de sahâbenin yazdığı bazı hadis nüshalarına dair birer listeyi yayımlamışlardır.²⁴¹

E. ŞAHİT İSTEME

Sahâbîlerden bazıları kendilerine ilk defa duydukları bir hadis söylendiğinde hadisin râvîsinden, aynı hadisi Hz. Peygamber'den dinleyen bir başka râvî daha getirmesini istiyorlardı. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer bu sahâbîlerin başında geliyordu. Özellikle Hz. Ömer, râvîden şahit istemekle hadisin güvenilir bir ikinci kişi tarafından da teyit edilmesini; çünkü iki râvî tarafından rivâyet edilen hadisin tek râvî tarafından rivâyet edilenden daha sağlam ve daha güvenilir olduğu anlayışını yerleştirmek istemişti. Bu aynı zamanda onun tarafından, hadis tarikini çoğaltmaya dair bir teşvikti.²⁴²

²³⁶ Buhârî ve başkalarına göre, bu söz Hz. Peygamber'e ait olmayıp; Ebû Saî el-Hudrî'nin kendi beyanıdır; yani yanlışlıkla Hz. Peygamber'e atfedilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 208; Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, VII, 359; Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, X, 59; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 23. Ayrıca bkz. Münâvî, *Feyzu'l-kadir*, IV, 531; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 67.

²³⁷ Bkz. A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 51-52; *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-58.

²³⁸ Bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 22-25.

²³⁹ Ömerî, *Hadis Tarihi*, s. 16.

²⁴⁰ Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 48.

²⁴¹ Muhammed Salih Ekinci, *Hüccet Değeri ve Tedvin Açısından Sünnet* adlı kitabında daha uzun bir liste sunar (bkz. Ekinci, *Sünnet*, s. 101-106). Kısa açıklamaların da yer aldığı bir başka liste için ayrıca bkz. Muhammed Taqî, *Sünnetin Bağlayıcılığı*, s. 92-99.

²⁴² Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 6; Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 175.

Hız. Ebû Bekir'in ninenin mirası meselesinde hadisi kendisine nakleden Muğire b. Şu'be'den hadisi bilen bir şahit getirmesini istemesi meşhurdur. Bu tutumu sebebiyle o, hadisleri kabulde ihtiyatlı davranan ilk kimse olarak kabul edilmiştir.²⁴³ İbn Şihâb ez-Zühri'nin Kubeysa b. Zueyb'den (ö.86/705) rivâyetine göre; ölmüş bir kimsenin ninesi, Hız. Ebû Bekir'e gelerek ölen yakınının mirasından hissesine düşen altıda bir payın kendisine verilmesini istedi Hız. Ebû Bekir ona, “*Ben bu konuda Kur'an'da açık bir hüküm bulamadım. Resûlullah'ın da bu konuda bir şey söyleyip söylemediğini bilmiyorum. Sen şimdi evine dön, ben bu konuyu araştırırım.*” dedi. Ardından orada bulunan ashâba bunu sordu. Muğire b. Şu'be ayağa kalkarak, Hız. Peygamber'in böyle bir uygulamasına bizzat şahit olduğunu söyledi. Bunun üzerine Hız. Ebû Bekir, “*Senin yanında başka kimse var mıydı?*” diyerek ondan, Hız. Peygamber'den naklettiği olay için şahit getirmesini istedi. Muhammed b. Mesleme (ö.43/663) de o gün Muğire'nin yanında olduğunu, olaya birlikte tanık olduklarını söyleyince Hız. Ebû Bekir, bu şahitlik üzerine Hız. Peygamber'in uygulamasıyla amel ederek kadına istediği 1/6 oranındaki miras payını verdi.²⁴⁴

Bu haberi naklettikten sonra Zehebî (ö.748/1347) şöyle der: “*Bu mürsel, Hız. Ebû Bekir'in haberlerin rivâyeti konusunda ne kadar titiz ve hassas olduğunu gösterir. Yoksa onun gayesi hadis rivâyeti kapısını kapamak değildir. Nitekim ninenin mirastan pay isteği ile ilgili olarak Kur'an'da bir şey bulamayınca, onun Sünnette olup olmadığını sormuş ve bir sahâbî durumu kendisine haber verince, başka birinin de şehadet etmesi üzerine kabul etmiş, Haricîlerin dediği gibi “Allah'ın kitabı bize yeter!” dememiştir.*”²⁴⁵

Hız. Ömer de Hız. Ebû Bekir'le aynı yöntemi izleyerek, ilk defa duyduğu bir hadis kendisine söylendiğinde, hadisi kendisine nakleden kişiyi, aynı hadisi Hız. Peygamber'den dinleyen bir başka râvî daha getirmeye zorluyordu.²⁴⁶ Nitekim onun,

²⁴³ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 6.

²⁴⁴ Bkz. Muvatta, Ferâiz 4; İbn Mâce, Ferâiz 4; Ebû Davud, Ferâiz 5; Tirmizî, Ferâiz 10; Dârimî, Ferâiz 19; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 6; Hâkim, *Ma'rife*, 15.

²⁴⁵ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 3.

²⁴⁶ Râvîler hakkındaki bu titiz ve tavizsiz yaklaşımı sebebiyle İbn Hibban, Hız. Ömer'i, “râvîler hakkında geniş ve ayrıntılı araştırma yapan ilk münekkid” kabul etmiştir.

eve girmek için üç kere izin istenmesi ve cevap verilmediği takdirde girilmeyip geri dönülmesi gerektiğine dair rivâyet ettiği hadis sebebiyle Ebû Musa el-Eşarî'ye (ö.44/664) karşı sergilediği sert tutumu bilinmektedir.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin (ö.74/693) rivâyetine göre; söz konusu olay şudur: Hz. Ömer, Ebû Musa el-Eşarî'yi (ö.44/664) çağırır. Ebû Musa el-Eşari bir ara Hz. Ömer'in kapısına kadar gelir ve üç kere selâm verir. Cevap alamayınca dönüp gider. Ebû Musa'nın gittiğini gören Hz. Ömer peşinden birini göndererek onu geri çağırır. Niçin beklemeyip gittiğini sorar. Ebû Musa, Hz. Peygamber'in *“Biriniz üç defa izin istediği hâlde müsaade edilmezse, dönüp gitsin.”* dediğini rivâyet eder. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebû Musa'dan Resûlullah'ın bu hadisi söylediğine dair bir şahit getirmesini, aksi hâlde onu cezalandıracağını söyler. Ebû Musa korkmuş ve rengi değişmiş bir hâlde aralarında Ebû Saîd ve Übey b. Ka'b'ın (ö.19/640) da bulunduğu bir topluluğun yanına gelir. Hz. Ömer'le aralarında geçen olayı anlatır ve aralarında bu hadisi Resûlullah'tan duyan herhangi bir kimsenin olup olmadığını sorar. Übey b. Ka'b, *“Sana buradakilerin en küçüğü bile şahitlik eder.”* der. Bunun üzerine meclisin en küçüğü Ebû Saîd kalkarak Ebû Musa birlikte Hz. Ömer'e gider ve söz konusu hadisi kendisinin de Hz. Peygamber'den dinlediğini söyler. Bu şahitlik karşısında Hz. Ömer, hayretini gizlemeyerek, *“Demek Resûlullah'ın bu hadisi bize gizli kaldı, alış verişle meşguliyet bizi onu öğrenmekten oyaladı.”*²⁴⁷ demekten kendini alamaz.²⁴⁸

Ardınan Hz. Ömer, Ebû Musa'ya, *“Hayır, seni yalancılıkla itham etmek gibi bir niyetim yok. Ben, sadece insanların, ileri geri konuşarak Resûlullah'tan hadis rivâyetinde bulunmalarından endişe ettim; çünkü Resûlullah'tan hadis rivâyet etmek zor iştir.”*²⁴⁹ diyerek, ona olan davranışının nedenini ve hedefini açıklamıştır.

Aynı şekilde Übey b. Ka'b (ö.22/642) kendisini birkaç kez sorgulayan Hz. Ömer'e *“Beni Peygamber adına yalan söylemekle mi itham ediyorsun?!”* diye karşı

²⁴⁷ Buhârî, İsti'zan 13; Müslim, Âdâb 7; Ebû Davud, Âdâb 138; Müslim, III, 1696, Nr. 36; Ebû Davud, Iv, 346, Nr. 5182.

²⁴⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, X, 38; Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 92; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 6; İbn Hamza Hüseyinî, *el-Beyân*, I, 53.

²⁴⁹ Ebû Davud, Âdâb 138.

çıkış Hz. Ömer de ona Resûlullah'ın ashâbına sert davranmasını eleştiren Übey b. Ka'b'a verdiği cevap, Hz. Ömer'in hadis râvîsine yönelik sert tutumunun maksat ve hedefini gözler önüne sermektedir: “Hayır vallahi, seni itham etmiş değilim. Sadece hadisin Resûlullah'tan bu şekilde rivâyet edilmesi tuhafıma gitti.”²⁵⁰ “Ben de temkinli davranıp doğruluğundan mutmain olmak istedim.”²⁵¹

Söz konusu açıklamalarda Hz. Ömer'in gösterdiği sertliğin nedeninin, “hadis rivâyetinde ihtiyatlı davranarak,”²⁵² “hadis rivâyetinin zor bir iş olduğu inancını toplumda yerleştirmek ve insanların rastgele hadis rivâyetinde bulunmalarının önüne geçmek”²⁵³ olduğu görülmektedir.

Kaldı ki, Übey b. Ka'b'ın, Ebû Musa'ya söylediği “Sana buradakilerin en küçüğü bile şahitlik eder.”²⁵⁴ sözü, sahâbenin büyük küçük hepsinin rivâyetlerinin makbul olup, bütün ashâbın bunu bildiğini göstermektedir ki, Hz. Ömer de bu hususta herhangi bir itiraz öne sürmemiştir.

Hz. Ömer'in, hadis râvîsine karşı benimsediği sert tutumu gösteren örnekler çoktur. Bunlardan biri de düşük yapan kadın ile ilgili şu olaydır. Kaynakların aktardığına göre; o, bir düşük hâdisesi karşısında sahâbeye bu konuda Resûlullah'ın bir hadisi olup olmadığını sorar. Muğire b. Şu'be, Resûlullah'ı böyle bir olayda ceza olarak bir köle veya cariye ile hükmederken²⁵⁵ gördüğünü söyler. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Şayet doğru söylüyorsan, aynı olayı bilen bir başkasını daha getir.”²⁵⁶ diyerek onu, hadisi Resûlullah'tan duyan bir şahit getirmeye zorlar. Muhammed b. Mesleme

²⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, IV, 21-22; Güneri, *Hadis Rivâyeti Açısından Sahâbe*, s. 632.

²⁵¹ Müslim, *Âdâb 7*; Şafîî, *er-Risâle*, s. 435; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 8; Zurkânî, *Şerh*, IV, 466.

²⁵² Şafîî, *er-Risale*, s. 437; Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, XIV, 59.

²⁵³ Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, XIV, 132; Kâsımî, *Kavâidu't-tahdîs*, s. 145.

²⁵⁴ Buhârî, *İsti'zan 13*; Müslim, *Âdâb 7*; Ebû Davud, *Âdâb 138*.

²⁵⁵ Hamel b. Mâlik en-Nâbiğa'nın verdiği habere göre; onun dövüşen iki cariyesinden birisi diğerine sopa ile vurmuş ve böylelikle, hamile olan kadının, düşük yapmasına sebep olmuştu. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) olayı haber alınca, düşüğe sebep olan cariyesinin, diğerine bir köle veya cariye vermesine hükmetmiştir. Bkz. İbn Mâce, *Diyât 11*; Dârimî, *Diyât 20*; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 43; Şafîî, *es-Sünenü'l-me'sûra*, s. 425; Ahmed b. Hanbel, IV, 79; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 666. Hadisin bazı rivâyetlerinde “ve öldürülmesi” ziyâdesi de vardır. Bkz. İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XIII, 378; Heysemî, *Mevâridü'z-zam'ân*, s. 367.

²⁵⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XIX, 226-227; XX, 378, 439-440; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dimaşk*, LV, 252-255, 257; Dârekutnî, *el-İlelu'l-vâride*, VII, 147-148; İbn Hacer, *Taghliku't-ta'lik*, V, 322-323.

(ö.43/663), Muğire'nin doğru söylediğine şahitlik edince, Hz. Ömer, “*Şayet bu hadisi duymamış olsaydım, başka şekilde hükmedecektim.*”²⁵⁷ diyerek, Muğire b. Şu'be'nin hadisiyle amel eder.²⁵⁸

Onun ilk kez duyduğu bir hadis karşısında râvîyi şahit getirmeye zorladığını gösteren bir diğer örnek de halifeliği döneminde bir mescidin bitişiğindeki evin istimlâk edilerek mescide dâhil edilmesiyle ilgilidir. Ev sahibi bu işe rıza göstermeyip Hz. Peygamber'den de kendisini destekleyen bir hadis rivâyet edince Hz. Ömer, ondan, rivâyet ettiği hadisi Resûlullah'tan duymuş bir şahit getirmesini ister. Ebû Zerr'in şahitliği ile Hz. Ömer'in istimlâktan vazgeçer. Bunun üzerine ev sahibi arsayı bedelsiz olarak bağışlar.²⁵⁹ Benzer bir istimlâk olayı, Hz. Ömer ile İbn Abbas arasında meydana gelmiştir. Bu olayda da ensardan bir grup insan, “*Biz bunu Resûlullah'tan işittik.*” diyerek, İbn Abbas'ın hadisinin doğruluğuna şahitlik etmişlerdir. Bu şahitlik karşısında Hz. Ömer, İbn Abbas'a “*Niyetim seni (yalan söylemekle) itham etmek değildir; ihtiyatlı davranmak için böyle yaptım.*” demiştir.²⁶⁰

Hz. Ömer'in, iyi bir Müslüman hanım olmasına rağmen Fâtıma bint. Kays'ın rivâyetini kabul etmeyip, ondan rivâyetinin doğruluğuna dair şahit istemesi de onun hadis rivâyetindeki titizliğinin bir başka örneğidir.²⁶¹

Aynı şekilde sahâbeden Ebû Râfî, rivâyet ettiği bir hadise Abdullah b. Ömer'in karşı çıkması üzerine, Medine'ye gelen Abdullah b. Mes'ûd'a, Abdullah b. Ömer'in de hazır bulunduğu bir mecliste aynı hadisi sormuştur. Böylelikle o, rivâyetinin doğruluğuna Abdullah b. Mes'ûd'u şahit tutmuştur.²⁶²

Bu örneklerin ardından sahâbenin hadis rivâyetindeki tutumları çerçevesinde bir konuya açıklık getirmek istiyoruz. Onlara ilişkin olarak sunulan bu örnekler, Hz.

²⁵⁷ Bkz. Şafîî, *Risâle*, s. 185; Ebû Davud, *Diyât* 21; Şafîî, *es-Sünenü'l-me'sûra*, s. 425; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 114. Diğer bir rivâyete göre ise, Hz. Ömer, “*Neredeyse biz de kendi içtihadımızla bu şekilde hükmedecektik.*” demiştir. Bkz. Şafîî, *er-Risâle*, s. 185; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 666.

²⁵⁸ Buhârî, *Diyât* 24; Müslim, *Kasâme* 1689; İbn Mâce, *Diyât* 11; Ebû Davud, *Diyât* 21.

²⁵⁹ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 10.

²⁶⁰ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 8.

²⁶¹ Müslim, *Talâk* 46.

²⁶² Müslim, *İman* 80.

Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in, ilk defa duydukları her hadiste daima bu şekilde davrandıklarını göstermez. Yine sahâbenin hadis rivâyetinde titiz davranmalarından birbirlerine güvenmedikleri sonucu da çıkartılamaz. Çünkü onların bu tutumlarının aksine davrandıklarını gösteren pek çok rivâyet vardır. Bu rivâyetlerde sahâbenin, zapt ve hıfzına güvendikleri bir râvî kendilerine bir hadis naklettiğinde ondan hadisi kabul etmekte tereddüt etmedikleri görülmektedir. Bu durum Peygamber'imiz hayattayken böyle olduğu gibi, onun âhirete göçüşünü izleyen ilk yüz yıl içinde de böyle devam etmiştir.²⁶³

Hz. Ebû Bekir'in, ilk duyduğu her hadis karşısında râvîden şahit istediğine dair Muğire b. Şu'be'nin ninenin miras payıyla ilgili hadisi dışında ikinci bir haber bulunmamaktadır.²⁶⁴ Kaldı ki söz konusu hadisi kabul etmek için Hz. Ebû Bekir'in Muğire'den şahit getirmesini istemesi, muhtemel bazı sebeplerden dolayı söz konusu olmuş olabilir ki, bunlar şöyle sıralanabilir:

1. Hadisi bilen başka bir kimse daha olup olmadığını öğrenmek.
2. Hadisi nesheden başka bir hadisin bulunup bulunmadığını tespit etmek.
3. Hükümün daha sağlam olmasını sağlayacak aynı veya benzer başka hadis veya hadislerin olup olmadığını tespit etmek.²⁶⁵

Aynı şekilde Hz. Ömer'in de zapt ve hıfzına güvendiği bir râvî kendisine bir hadis naklettiğinde onun hadisini kabul ettiğini gösteren rivâyetler vardır. Söz konusu rivâyetlerden birinde Hz. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkas'ın (ö.55/674) rivâyetlerinin durumunu soran oğlu Abdullah'a, "*Sa'd, sana Resûlullah'tan bir hadis naklettiğinde artık o hadisi başkasına sorma.*"²⁶⁶ demektedir. Hz. Ömer'in bu açıklaması, râvînin rivâyetinin kabul edilmesi için onun her zaman şahit istemediğini, güvendiği bir râvîden

²⁶³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 114.

²⁶⁴ Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 161.

²⁶⁵ Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 161.

²⁶⁶ Buhârî, Vudû 47; Ahmed b. Hanbel, I, 15; İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik*, II, 132. Başka bir rivâyette Hz. Ömer'in bu sözü, "*Sa'd sana bir hadis söylerse, artık ondan başka bir hadise tâbi olma.*" lafızlarıyla gelmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik*, II, 133.

gelen rivâyeti hiç kimseye sormadan kabul ettiğini, hatta oğluna da böyle yapmasını tavsiye ettiğini göstermektedir.

Yine o, kocanın diyetinden hanıma miras vermemekteydi. Dahhak b. Süfyan el-Kilâbî'nin (ö.11/632), Hz. Peygamber'in, kendisine bir mektup yazarak, “*Eşyem ed-Dibâbî'nin (ö.) diyetinden onun hanımına miras vermesini*” istediğini bildirmesi üzerine Hz. Ömer, Dahhâk'ın rivâyetini herhangi bir şahit istemeden kabul edip hükmünü uygulamıştır.²⁶⁷

F. YEMİN TEKLİF ETME

Hadis rivâyetinde ileri derecede bir titizliğe sahip olan Hz. Ali'nin, bir hadisi ilk defa duyduğunda hadisin râvîsine yemin ettirdiği gelen haberler arasındadır. Nitekim kendi ifadesine göre, o, bir hadisi Resûlullah'tan duyduğunda onu alır, Allah'ın lütfedeceği kadar onunla amel ederdi. Fakat ona başka birisi hadis rivâyet edecek olursa, hadisin râvîsine yemin etmesini teklif eder, yemin ederse hadisi kabul eder, aksi takdirde kabul etmezdi.²⁶⁸

Fakat râvîye yemin teklif etme, onun ilk defa duyduğu her hadiste mutlaka uyguladığı bir prensip değildi. Yemin teklifinde bulunmadan hadisleri kabul ettiğini gösteren rivâyetler de vardır. Örneğin; o, Hz. Ebû Bekir'in ona rivâyet ettiği, “*Günah işleyen hiç kimse yoktur ki, güzelce abdest alarak iki rekât namaz kıldıktan sonra kendisini bağışlaması için Allah'a dua etsin de Allah onu bağışlamamış olsun.*”²⁶⁹ hadisini ondan yemin teklifinde bulunmadan kabul etmiştir.

²⁶⁷ Şâfiî, *er-Risale*, s. 184.

²⁶⁸ İbn Mâce, *İftitâhu's-salât*, 193; Ebû Davud, *Salât* 362; Tirmizî, *Ebvâbu's-salât* 298, *Tefsîru'l-Kur'ân* 4; Ahmed b. Hanbel, I, 2, 10; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 234; Hâkim, *el-Medhal*, s. 70. Hz. Ali'den gelen ve onun râvîye yemin teklif ettiğini anlatan hadisin râvîsi Esmâ bnt. Hakem el-Fezârifîdir. Buhârî'nin ifadesine göre, onun bu hadisten başka rivâyeti yoktur. Bk. *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 267.

²⁶⁹ İbn Mâce, *İftitâhu's-salât*, 193; Ebû Davud, *Salât* 362; Tirmizî, *Ebvâbu's-salât* 298, *Tefsîru'l-Kur'ân* 4; Ahmed b. Hanbel, I, 2, 10; Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 518; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 10; İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 39.

Yine Resûlullah'ın mezi hakkındaki bir hadisini Mikdad b. Esved ona haber vermiş, Hz. Ali, Mikdad'a bu hadisi Resûlullah'tan duyduğuna dair yemin teklif etmeksizin hadisi kabul etmiştir.²⁷⁰

Aynı şekilde o, Hz. Ömer, Ammar (ö.37/657) ve Fatıma'dan (ö.11/632) da hadis dinlemiş; fakat rivâyet ettikleri hadisler için onlara yemin teklifinde bulunmamıştır.²⁷¹

Ondan gelen bu rivâyetler birlikte değerlendirildiğinde onun sika olduklarına yakinen inandığı kimselere yemin teklifinde bulunmadığı, hadislerini derhal kabul ettiği, yemin teklifini sadece tesebbüt amacıyla yaptığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber sahâbe içinde hadis râvîsine yemin teklif eden ondan başka hiç kimse yoktur.²⁷²

G. EN İYİ BİLENDEN SORUP ÖĞRENME

Sahâbeden bazıları, duydukları hadisleri daha doğru bileceğini tahmin ettikleri sahâbîlere gidip doğruluğunu araştırmışlardır.²⁷³ Herhangi bir rivâyetin doğruluğunda tereddüt ettiklerinde söz konusu hadisi en iyi bileceğini tahmin ettikleri kimseye ya bizzat kendileri gidip yahut da bir başkasını gönderip doğruluğunu sormuştur. Bu araştırma sonunda bilen kişinin cevabını kabul edip, yanlışsa kendi bilgisini düzeltmekten geri kalmamıştır.

Abdullah b. Ömer'in, cenaze namazının ve cenazeyi teşyî etmenin faziletine dair Ebû Hureyre'den rivâyet edilen hadiste sergilediği tutum, sahâbenin bu yaklaşımını gösteren örneklerden biridir. Cenâze namazını kılmanın ve onu teşyî etmenin faziletine dair Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği hadisin doğruluğunda tereddüt eden Abdullah b. Ömer, hemen bir arkadaşını Hz. Aişe'ye göndererek meselenin aslını sorup öğrenmesini

²⁷⁰ Buhârî, İlim 51, Vudû 33, Gusül 13; Müslim, Hayz 303; Ebû Davud, Tahâret 83; Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 234; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 234; İbn Hamza Hüseyinî, *el-Beyân*, II, 14.

²⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 234, 268.

²⁷² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 267; Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 180.

²⁷³ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar*, s. 117.

istemiştir. Hz. Aişe'nin, söz konusu rivâyetin doğru olduğunu bildirmesi üzerine İbn Ömer, hadisi kabul etmekte tereddüt etmemiştir.²⁷⁴

Aynı şekilde Ebû Râfî'nin de Abdullah b. Ömer'in, rivâyetini kabul etmemesi üzerine hadisi başkasına değil de Medine'ye gelen Abdullah b. Mes'ûd'a onun huzurunda sorması,²⁷⁵ sahâbenin ilim danışıp soracağı kimseleri seçerken titiz davrandığını, en iyi bilene sorup öğrenmekteki kararlılık ve gayretini gösteren güzel bir örnektir.

Bazen aldıkları cevapla ya tatmin olmazlar veya daha ayrıntılı bir sonuca ulaşmak amacıyla aynı meseleyi birden çok kimseye sordukları olurdu. Nitekim İbn Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: “*Bazen tek bir şeyi sahâbeden otuz kişiye sorduğum olurdu.*”²⁷⁶

Sahâbe kendisi en iyi bilene sorduğu gibi, kendilerine yöneltilen kimi sorularda gerektiğinde soru sahibini de sorusunun cevabını en iyi bilebilecek kimseye yönlendirmişler, gidip ondan öğrenmesini tavsiye etmişlerdir. Böylelikle merak edilen konularda en sağlam kaynaktan bilgilenme anlayışını yerleştirmeye çalışmışlar, bu konuda öncülük yapmışlardır. Sa'd b. Hişâm ile İbn Abbas arasında meydana gelen aşağıdaki konuşma, sahâbenin gerektiğinde insanları, kendilerinden daha iyi bilen kimselere yönlendirdiklerini gösteren bir önemli örnektir.

Sa'd b. Hişâm (ö.), İbn Abbas'a gelerek, Resûlullah'ın vitir namazının nasıl olduğunu sordu. İbn Abbas ona, “*Resûlullah'ın vitir namazını dünyada en iyi kimin bildiğini sana söyleyeyim mi? O Aişe'dir.*” dedi ve onu sorusunun cevabını öğrenmek üzere Hz. Aişe'ye yönlendirdi. Sa'd da, İbn Abbas'ın yanından ayrılarak, Hz. Aişe'ye gitti.”²⁷⁷

²⁷⁴ Müslim, Cenâiz, 55-56; Zerkeşî, *el-İcâbe*, s. 106.

²⁷⁵ Karataş, “Hadis Rivâyeti Karşısında Sahâbenin Tutumu”, Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Sayı:13, 14, 15 (Ocak-Mart 99), s. 191.

²⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, III, 231.

²⁷⁷ Müslim, *Müsâfirîn* 139; Nesâî, *Kıyâmu'l-leyl* 43; Abdurrezzak, *el-Musannef*, III, 39; Ahmed b. Hanbel, VI, 53-54; Dârimî, *Salât*, 165.

Aynı şekilde Amr b. Ümeyye (ö.60/679) ile Hz. Ömer'in arasında meydana gelen ihtilafta ortaya konan yaklaşım, bu konuda gösterilen titizliğin bir başka örneğini oluşturmaktadır. Rivâyete göre; Hz. Ömer, bir elbise satın alıp tasadduk etmek niyetiyle pazara çıkmıştır. Pazarda Amr b. Ümeyye'ye rastlar; Amr da aynı niyetle pazarda bulunmaktadır. Ayrıldıktan bir süre sonra tekrar karşılaşırlar. Hz. Ömer, Amr'a elbiseyi kime tasadduk ettiğini sorup, bir cariyeye verildiğini öğrenince cariyeye verilen elbisenin sadaka olamayacağını söyler. Amr'ın, “*Resûlullah'ın, köle ve cariyelere verdiğiniz herhangi bir şey sizin için sadakadır, buyurduğunu işittim.*” karşılığını verince Hz. Ömer sinirlenerek, “*Ey Amr! Resûlullah'a yalan isnad etme. Vallahi beraberce Hz. Aişe'ye gidip hadisin aslını öğrenmedikçe seni bırakmayacağım!*” der. Hz. Aişe'nin, Amr'ın doğru söylediğine şahitlik etmesi üzerine Hz. Ömer, “*Öyle görünüyor ki, alışverişle meşguliyet bizi bu hadisi öğrenmekten alıkoymuş.*” diyerek hatasını kabul eder.²⁷⁸

Hz. Aişe'nin de kendisine nesh konusunu soran Şureyh b. Hânii'yi (ö.78/697) hadisi kendisinden daha iyi bileceğini tahmin ettiği Hz. Ali'ye göndermiştir. Muaviye de Abdullah b. Zübeyr tarafından rivâyet edilen ikinci namazından sonra kılınacak iki rekât namaza dair hadisi Hz. Aişe ve Ümmü Seleme'ye sorduğu nakledilmektedir.²⁷⁹

Bu rivâyette geçtiği üzere, Hz. Ömer'in hadisin doğruluğunu araştırmak üzere Hz. Aişe'ye gitmek istemesinin nedeni, onun bu hadisi herkesten daha iyi bileceğini düşünmüş olduğu söylenebilir. Tâbiûndan Abdurrahman b. Ebû Leylâ'dan (ö.82/701) nakledilen onun şu açıklamasını da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür: “*Ensardan yüz yirmi kişiyle karşılaştım. Birine bir mesele sorulsa başkasına havale ederlerdi.*”²⁸⁰

²⁷⁸ Zerkeşî, *el-İcâbe*, 80-81.

²⁷⁹ Zerkeşî, *el-İcâbe*, 91-92; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, II, 226.

²⁸⁰ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 549-550; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 111.

H. RAVİNİN HIFZINI KONTROL ETME

Hadis rivâyetinde titiz davranmakla sahâbe içinde öne çıkan isimlerden biri olan Hz. Aişe doğruluğundan şüphe ettiği hadislerde râvînin hıfzını test etme yolunu benimsemişti. Buna göre o, ilk defa duyduğu ve doğruluğundan şüphe ettiği hadislerde, aradan uzunca bir zaman geçtikten sonra hadisin râvîsine aynı hadisi tekrar sorarak, rivâyetleri arasında farklılık bulunup bulunmadığını kontrol ediyordu.²⁸¹ Hadisin rivâyetleri arasında farklılık bulunduğunu görürse, hadisi kabul etmiyordu.

Onun bu tutumunu gösteren rivâyetlerden birinde anlatıldığına göre; Hz. Aişe, bir hac esnasında yeğeni Urve b. Zübeyr'i (ö.93/711) Abdullah b. Amr'a göndererek, onun bildiği pek çok hadisten bazılarını öğrenmesini istedi. Urve, kendisinden istenileni yapıp geri döndü ve Abdullah b. Amr'dan dinlediği hadisleri Hz. Aişe'ye aktardı. Hz. Aişe, *“Yeryüzünde ilmin kalkacağı...”* hakkındaki hadisin doğruluğunda tereddüt etti... Aradan bir sene geçtikten sonra Urve b. Zübeyr'i aynı hadisi sorması için tekrar Abdullah b. Amr'a gönderdi. Abdullah, hadisi Urve'ye önceden okuduğu şekilde aynıyla okudu. Urve bunu gelip Hz. Aişe'ye haber verdiğinde Hz. Aişe hadisi tekrar sordurmasındaki amacını şu sözleriyle açıklar: *“Onun bu hadise bir şey ilave edip etmediğini yahut hadisten bir şey eksiltip eksiltmediğini kontrol etmek istedim.”*²⁸²

Benzer sınama olayı, Ebû Hureyre üzerinde de gerçekleştirilmiştir. Söz konusu hafıza testi, İbn Kesîr ve İmam Zehebî'nin anlattıklarına göre şöyle gerçekleşmiştir: Medine Valisi Mervan, Ebû Hureyre'nin hıfzını kontrol etmek üzere onu evine davet eder. Daha öncesinde de kâtibine perde arkasına geçip, Ebû Hureyre'nin rivâyet edeceği hadisleri aynıyla yazmasını tembihler. Kâtip kendisinden istenileni yapar; Ebû Hureyre'nin olanlardan haberi yoktur. Bir sene sonra vali, Ebû Hureyre'yi aynı maksatla tekrar çağırır. Bu kez Ebû Hureyre'nin ezberinden okuyacağı rivâyetler perde arkasından, geçen sene yine ondan yazılan nüshalarla karşılaştırılacak; böylelikle Ebû Hureyre'nin hıfzının sağlamlığı test edilecektir. Ebû Hureyre yine olanlardan habersiz bir şekilde aynı hadisleri tekrar okumaya başlar; kâtip de saklandığı yerden onun

²⁸¹ Müslim, İlim 14.

²⁸² Müslim, İlim 14.

okuduklarını yazılı nüshayla karşılaştırır. Sonuçta, rivâyetlerin aralarında en küçük bir farkın dahi olmadığı görülür.²⁸³ Bu durumu, Ebû Hureyre'nin hafızasının sağlamlığının yan sıra onun bu konudaki özel çaba ve gayretlerinin de bir sonucu olarak değerlendirmek isabetli olacaktır. Nitekim o bir konuşmasında gecenin üçte birinde kalkıp hadis müzâkeresi yaptığını söylemiştir.²⁸⁴

I. AZ HADİS RİVÂYET ETMEYE ÖZENDİRME

Çok hadis rivâyetini hoş görmeyip, sahâbeyi az hadis rivâyetine teşvik edenlerin başında Hz. Ömer geliyordu. Onun bu tutumu benimsemesinin çeşitli sebepleri vardı. Bu sebeplerden biri, Kur'an-ı Kerim'e özellikle önem verilip, dikkat ve çalışmaların onun üzerine odaklandırılıp yoğunlaştırılmasını sağlamaktı. İnsanların hadis rivâyetine fazlaca yönelerek, böylelikle Kur'an-ı Kerim'i hiçbir şekilde ihmal ve terk etmelerini hoş görmüyordu.²⁸⁵

Yine o, rivâyetlerde birtakım hataların yapılıp da böylelikle Resûlullah'a yalan isnadın meydana gelmesinden endişe ederek, ihtiyatla hareket etmiş ve çok hadis rivâyetinden menetmiştir.²⁸⁶ Zira hadis râvîleri, ne kadar âdil, güvenilir ve dikkatli olsalar da insan olmaları münasebetiyle yanılmaktan, unutmaktan ve rivâyet lafızlarında karışıklık yapmaktan büsbütün uzak olamazlar.²⁸⁷ Bu sebeple o, rivâyet esnasında farkında olmadan fazla veya eksik bir şey söylenerek, böylelikle dinde tahrifatın meydana gelmesinden korkmuş; bu sebeple sahâbeden rivâyet işi ile fazla meşgul olmamalarını ve az hadis rivâyet etmelerini istemiştir.²⁸⁸

²⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 369-370; Zehebî, *Siyer*, III, 131.

²⁸⁴ Dârimî, Mukaddime 51; Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi'*, s. 180.

²⁸⁵ Bkz. İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 120-121.

²⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, III, 210, 292; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 142.

²⁸⁷ Nisa (4), 28. İmrân b. Husayn'nın, sahâbenin, hadis rivâyetinde zaman zaman farkında olmadan hatalar yaptıklarına dair açıklaması için bkz. Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 141; İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, nr. 3060; İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 40.

²⁸⁸ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 122.

Karaza b. Ka'b'tan (ö.50/670) gelen aşağıdaki rivâyet²⁸⁹, onun bu hassasiyetini gösteren örneklerden biridir. Karaza b. Ka'b şöyle anlatıyor:

“Hz. Ömer bizleri Kûfe'ye gönderirken bizi Sırar denilen mevkiye kadar geçirdi. Bu esnada kendileriyle beraber niçin yürüdüğümüzü bilip bilmediğimizi sordu. Ardından kendisi bu yürüyüşünün nedenini şöyle açıkladı: *“Ben size şu sözü söylemek için eşlik ediyorum. Beraberce yürüyeceğimiz zaman içinde onu iyice öğrenmenizi istiyorum. Siz, halkı arı uğultusu gibi Kur'an okuyan bir kavme gidiyorsunuz. Onlar sizi gördüklerinde, hadis dinleyebilmek için boyunlarını uzatıp size kulak verirler. Siz Allah Resûlü'nden hadis rivâyetini azaltarak²⁹⁰ Kur'an'ın iyi okunmasına dikkat ediniz.”*²⁹¹

Karaza b. Ka'b, gönderildiği kavme ulaştınca, halk onların başına üşüşüp onlardan hadis rivâyet etmelerini istemiş, fakat o, *“Ömer (r.a.) bize bunu yasakladı.”* diyerek, hadis rivâyet etmekten kaçınmıştır. Yıllar sonra, hadis rivâyetinden uzak duruşunu şu sözleriyle dile getirmiştir: *“Ben de diğer arkadaşlarım gibi hadis dinlediğim hâlde bu olaydan sonra artık Resûlullah'tan hadis rivâyet etmedim.”*²⁹²

Dahası Hz. Ömer'in çok hadis rivâyetini engellemek için sadece ikazla yetinmeyip, Abdullah b. Mes'ûd, Ebu'd-Derdâ, Ebû Zer (ö.32/652) ve Ukbe b. Âmir el-Cühenî gibi kimi râvîleri, çok sayıda hadis rivâyet ettikleri gerekçesiyle Medine'ye çağırıp kendi vefatına kadar şehir dışına çıkmaktan alıkoyduğu kaynaklarda yazılıdır.²⁹³

²⁸⁹ Bazı kimseler, Karaza hadisini, Hz. Ömer'den gelen başka rivâyetler aksini gösteriyor diyerek tenkid ve reddetmişlerdir (Bkz. İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 121-122). Halbuki Karaza'nın bu konuya ilişkin olarak ayrıca yaptığı açıklamalar dikkate alındığında ret ve tenkidi gerektiren bir durum mevcut olmadığı görülmektedir. Ayrıca çok hadis rivâyetinden alıkoymanın, Hz. Ömer'in bütün râvîlere ve her zaman uyguladığı sabit bir prensip olmadığı da bilinmektedir. Dolayısıyla Karaza hadisini, bu konudaki diğer rivâyetlerle birlikte değerlendirildiğinde daha ihtiyatlı bir sonuca ulaşmak mümkün olmaktadır. Nitekim İbn Abdilber, Karaza hadisindeki tavır ve tutumun, yalnızca Karaza ile arkadaşlarına ve gönderildikleri kavme özgü bir durum olabileceğini; bu tutumun Hz. Ömer'in hadis rivâyetinde devamlı takip ettiği bir yol olmadığını söylemiştir (Bkz. İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 122). Bununla beraber bu olayın, ilk dönemlerde meydana gelmiş olması da mümkündür.

²⁹⁰ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 120.

²⁹¹ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 121.

²⁹² Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 192.

²⁹³ Bkz. Hâkim, *el-Medhal*, s. 70. İbn Hazm, Beyhakî ve Heysemî, haberi Hz. Ömer'den rivâyet eden râvî İbrahim b. Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Ömer'i görmediğini, dolayısıyla ondan bir şey işitmediğini söyleyerek bu rivâyetin asılsız olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 249-250, 256; II, 139; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 149; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, I, 139. Bu kapsamda İbn

Aynı şekilde Hz. Ömer, çok hadis rivâyet ettiği için Ebû Hureyre'yi de hadis rivâyetinden menetmiş²⁹⁴ hatta çok hadis rivâyetine son vermediği takdirde onu sürgün etmekle tehdit etmiştir.²⁹⁵ Aynı tehdidin, Hz. Osman tarafından Ebû Hureyre ve Ka'b el-Ahbar'a karşı yapıldığı da rivâyet edilmektedir.²⁹⁶

Ebû Hureyre'nin aşağıdaki itirafları, Hz. Ömer'in söz konusu sert tutumunu ve bu tutumun hadis râvîleri üzerinde oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Ebû Hureyre (r.a.) şöyle diyor: “*Ben şimdi ben birtakım hadisler rivâyet ediyorum, eğer onları Ömer zamanında rivâyet edecek olsaydım, Ömer benim başımı yarardı.*”²⁹⁷ “*Biz Hz. Ömer'in vefatına kadar “Kâle Resûlullâh (Allah Resûlü şöyle buyurdu)” diyemiyorduk.*”²⁹⁸ Yine o, Ebû Seleme'nin (ö.94/712) “*Sen Ömer zamanında da böyle hadis rivâyet eder miydin?*” sorusuna da “*Eğer ben, Ömer zamanında da bugünkü gibi hadis rivâyet etseydim, o kılıcıyla benim boynumu uçururdu.*”²⁹⁹ cevabını vermiştir.

Hatîb el-Bağdâdî Hz. Ömer'in, bu tutumunu şöyle yorumlamaktadır: “*Hz. Ömer'in sahâbenin Resûlullah'tan rivâyetleri konusunda titiz ve sert davranması, onun ihtiyatı elden bırakmamış olmasındandır. Çünkü o, onların, haberlerin zahirine göre harekette bulunmalarından ve dolayısıyla amellerde kusur etmelerinden endişe etmiştir.*”³⁰⁰

Hatîb el-Bağdâdî ardından Allah Resûlü'nün de ashâbın amelde gevşeklik ve ihmalkâr davranabilecekleri, hatta terk edebileceklerini düşünerek hadis rivâyetinde ihtiyatla hareket ettiğini ve müjde içeren bazı hadislerinin rivâyet edilmesini uygun görmediğini³⁰¹ söyledikten sonra açıklamasına şöyle devam eder:

Hazm, bazı sahâbeden çok hadis rivâyetinden menettiklerine dair gelen rivâyetleri değerlendirerek, bunların sahih olmadıklarını söyler veya tevil eder (bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 245-255. Mustafa Sibâî de *es-Sünnetu ve mekânetuhâ fi't-târîhi'l-İslâmî* isimli kitabında İbn Hazm'ı bu görüşünde haklı bulmaktadır. Bkz. Sibâî, *es-Sünne*, s. 64-66.

²⁹⁴ Zehebî, *Siyer*, II, 433; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 106.

²⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 106.

²⁹⁶ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsul*, s. 554.

²⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, II, 433; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 107.

²⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, II, 434; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 107.

²⁹⁹ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 121; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 7.

³⁰⁰ Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 88-89.

³⁰¹ Ahmed b. Hanbel, I, 80; Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 89, 90.

“Bunun gibi Hz. Ömer de bu tür hadislere dayanarak, amelden geri kalırlar diye endişe duyduğu için fazla hadis rivâyetini hoş görmeyip, bundan menetmiştir. Onun sahâbenin Resûlullah'tan çok rivâyette bulunmalarına karşı sergilediği hassasiyet ve sert tutumunun amacı, insanların hadisleri iyice öğrenmelerini sağlamak ve sahâbeden olmayan kimselerin, sünnetlere ondan olmayı sokmalarına mani olmak ve bu konuda onları ihtiyatlı davranmaya teşvik etmektir.”³⁰²

İbn Ebû Hâtım er-Râzî de Hz. Ömer'in, hadis rivâyetinden menettiği râvîleri yalancılıkla itham etmek ve asla hadis rivâyetini büsbütün yasaklamak niyetinde olmadığı; çünkü Resûlullah'ın, hadislerinin yayılmasına dair emir ve teşviklerini bildiği görüşündedir.³⁰³ Hz. Ömer'in, hadis râvîlerine karşı sertlik göstermesi, hadis rivâyetinde bir ihtiyat olması bakımından fazla rivâyetle ilgilidir.

Bundan dolayı onun bu yaklaşımından, hadis rivâyetini tümüyle yasakladığı anlamını çıkarmak mümkün değildir. Çünkü böyle bir tutumun, Resûlullah'ın, hadislerinin tebliği yönündeki emirlerine muhalefet olmasının yanı sıra kendilerinden sonra sünnetin ortadan kalkmasına yol açacağı, bunun da dinin doğru biçimde anlaşılıp yaşanmasında çok büyük sıkıntılar meydana getireceği aşikârdır.³⁰⁴ Bu sebeple Hz. Ömer'in, sünnet ve hadislerin öğrenilmesini istediği³⁰⁵, “Bir hadis işiten ve duyduğu gibi onu rivâyet eden kimse esenliktedir.”³⁰⁶ dediği bilinmektedir.

Yine ona göre; hadisler Kur'an-ı Kerim'i açıklamakta olup³⁰⁷, sünnet ehli, Allah'ın Kitabını en iyi bilen kimselerdir.³⁰⁸ Bundan dolayı İbn Abdilber, Hz. Ömer'in hadis rivâyetini bütünüyle yasakladığını iddia edenlerin dayandıkları kesin hiçbir delillerinin bulunmadığını söyler.³⁰⁹

³⁰² Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 90-91197.

³⁰³ Bu emirlerin bir bölümü için bkz. Bu kitap, “Hz. Peygamber'in İkaz ve Uyarıları” başlıklı konu.

³⁰⁴ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 121.

³⁰⁵ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 123; İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 250.

³⁰⁶ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 123; Râmezülmüzzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 538; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 267.

³⁰⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 250.

³⁰⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 250.

³⁰⁹ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 121.

Kaldı ki, çok hadis rivâyetinden menetmek, Hz. Ömer'in her râvîye karşı uyguladığı bir tutum değildir.³¹⁰ O daha çok, hıfzından emin olamadığı râvîlere karşı bu tutumu sergilemiştir. Ezberinin kuvvetli olduğunu anladıktan sonra hadis râvîsini rivâyette serbest bırakmış, bir daha ona karışmamıştır. Ubeydullah b. Abdullah'ın (ö.98/716) Ömer b. Hattab'tan rivâyet ettiği Sakîf hadisine göre o, bir cuma namazında hutbede şöyle demiştir: “*Size bir hadis söyleyeceğim. Onu öğrenip ezberleyen kimse, bineğinin varacağı son noktaya kadar her yerde onu nakletsin. Onu ezberleyememekten korkan kimseye ise bana yalan isnadına bulunmasını helâl etmem.*”³¹¹

Bu hadisin son kısmından anlaşıldığına göre, Hz. Ömer, Resûlullah'a yalan isnadından korktuğu için hadis rivâyetini az tutmayı emretmiştir. Çünkü o hadisi iyice hıfzettiklerinden emin olmayan kimselerin fazla hadis rivâyet etmelerini uygun görmemiştir; yoksa o, hadis rivâyetini tümüyle yasaklamış değildir. Bilakis *Onu öğrenip ezberleyen kimse, bineğinin varacağı son noktaya kadar her yerde onu nakletsin.*” diyerek hadis rivâyetini emretmiştir.³¹²

Bundan dolayı Ebû Hureyre'ye karşı başlangıçta izlediği sert tutum, onun hıfzından emin olduktan sonra değişmiştir. O, bir gün Ebû Hureyre'yi çağırmış, “*Biz falanın evinde iken sen de orada mıydın?*” diye sormuş, Ebû Hureyre de “*Evet, biliyorum*” demişti. Ardından Hz. Ömer ona, bunu kendisine niçin sorduğunu bilip bilmediğini sormuş, Ebû Hureyre yine, “*Evet, biliyorum. O gün Resûlullah 'Bana kasten yalan isnad eden cehennemdeki yerine hazırlansın.' buyurdu*” deyince Hz. Ömer ona, “*Öyleyse git, dilediğin gibi hadis rivâyet edebilirsin.*” demiştir.³¹³ Burada sahâbenin, hadis rivâyetinde meydana gelen hataları, Resûlullah'a yalan isnadda bulunmak olarak değerlendirdiğini³¹⁴ hatırlamak uygun olacaktır. İbn Abdilber'den

³¹⁰ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 122.

³¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, III, 286; İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 121-122.

³¹² İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 122.

³¹³ Zehebî, *Siyer*, II, 434; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 107; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 209; İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 246.

³¹⁴ Bkz. Bu kitap, “Hadis Rivâyetinde Hata Yapmaktan Duyulan Korku” başlıklı bölüm.

ulaşan bir habere göre de, Hz. Ömer'in yayılmasına karşı çıktığı hadisler, herhangi bir sünnet ifade etmeyen hadislerdir.³¹⁵

İbn Hıbbân (ö.354/965) hadis râvîlerine yönelik izlediği bu sıkı ve sert tutumu sebebiyle Hz. Ömer'i, râvîler hakkında geniş ve ayrıntılı araştırma yapan ilk münekkit olarak kabul etmiştir.³¹⁶ Hz. Ömer'in bu titizliği neticesinde, onun devrinde rivâyet edilen hadislerin sıhhatinden şüphe edilmez olmuştur. Bir konuşmasında Muâviye bu gerçeği şöyle dile getirmektedir: “*Resûlullah'tan hadis rivâyetini azaltın. Şayet mutlaka hadis rivâyet edecekseniz, Hz. Ömer devrinde rivâyet edilen hadisleri rivâyet edin.*”³¹⁷ Hz. Ebû Bekir ise, ona göre; hadislerin rivâyetinde ihtiyatlı davranışı esas alan ilk kimsedir.

Hz. Ebû Bekir de çok hadis rivâyetini hoş görmeyenlerden biriydi. Onun rivâyet edilmesini hoş karşılamadığı hadisler genellikle ashâbın ihtilaf ettiği hadislerdi. Bu tür hadisler rivâyet edilecek olursa, kendilerinden sonra gelenlerin bu hadislerde daha çok ihtilaf edeceklerini söyleyerek, Resûlullah'tan hadis rivâyetini bırakmalarını istiyordu.³¹⁸

Elbette Hz. Ömer gibi Hz. Ebû Bekir'in de amacı, hadis rivâyetini tümüyle engellemek değil, hadis rivâyetinde insan tabiatından kaynaklanan hataları önlemek veya en aza indirmek, hızla genişlemeye başlayan İslâm coğrafyasında bulunan İslâm düşmanlarının, münafıkların ve mürtedlerin, amaçları doğrultusunda hadisler uydurmalarına en başından tavır alıp karşı koymaktı. Onlar böylelikle hadis rivâyetinde tessebbüt prensibini yerleştirmek için gayret gösterdiler.

Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekir başta olmak üzere çok hadis rivâyetini hoş görmeyip hadis rivâyetinin azaltılması için tedbirler alan sahabîlerin toplumda

³¹⁵ İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 121-122; Mehmet Görmez, *Metodoloji Sorunu*, s. 231. Nevzat Âşık, İbn Abdilber'in bu açıklamasını doğru bulmamakta ve şöyle demektedir: “*Bazılarına göre ise Hz. Ömer, hüküm ifade etmemesi bakımından hadis rivâyetini men etmiştir. Bu mümkün değildir. Çünkü Hz. Ömer, bizzat sünnetlerin öğrenilmesini emrettiği gibi hadislerin ahkâmına göre hükmetmiş, hatta daha sonraları hadis bulunan mevzuularda, daha önce verilmiş bulunan kendi re'yi varsa, derhal bundan rucu' etmiştir.*” Bkz. Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 167.

³¹⁶ Âşıkutlu, “Cerh ve Ta'dîl”, DİA, VII, 395

³¹⁷ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 7.

³¹⁸ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 2-3.

yürüttükleri gayret meyvesini vermiş ve sahâbenin geneli çok hadis rivâyetinden uzak durmuştur. Hatta bu konuda bazıları o kadar titiz davranmıştır ki, nerdeyse hiç hadis rivâyet etmeyecek derecede rivâyet işinden kaçındıkları bildirilmiştir.³¹⁹

Kendileriyle meclislerinde beraber olan, onlarla yolculuk yapan râvîler, onlarla geçirdikleri süreler içinde onların zorunlu olmadıkça hadis rivâyetinde bulunmadıklarını söylemişlerdir. Bunlardan biri olan Sâib b. Yezîd (ö.91/709), şöyle der: *“Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö.55/675) ile bir sene beraber oldum, sohbetlerinde bulundum. Bu süre içinde Resûlullah'tan sadece bir tek hadis rivâyet ettiğini duydum.”* Amr b. Meymun (ö.75/694) da Abdullah b. Mes'ûd hakkında benzer sözleri söylemiştir.

Aynı şekilde Şa'bî de (ö.103/721) Abdullah b. Ömer ile bir sene beraber kaldığı halde onun bir tek hadis dahi rivâyet ettiğini duymadığını; Ebû Saîd el-Hudrî ile Mekke'den Medine'ye kadar birlikte yolculuk ettiklerini, onun da bir tek hadis dahi rivâyet etmediğini; Yine Sa'd b. Ebû Vakkâs ile bir yıl beraber olduğu hâlde ondan da bir tek hadis duymadığını söylemektedir.³²⁰

Sahâbe arasında en çok hadis rivâyet etme şerefine sahip bulunan Ebû Hureyre ise şöyle demektedir: *“Allah'ın kitabındaki 'İndirdiğimiz açık delilleri ve kitapta insanlara apaçık gösterdiğimiz hidayet yolunu gizleyenlere hem Allah hem de bütün lânet ediciler lânet eder.' âyeti³²¹ olmasaydı, ebediyen hadis rivâyet etmezdim.”³²²*

Onların hadis rivâyetinden kaçınmalarında hadis rivâyetinde yanılmanın Resûlullah'a yalan söz isnad etmek olarak değerlendirmeleri ve Resûlullah'ın bu konudaki şiddetli uyarı ve tehditlerinin de etkisi göz ardı edilmemelidir.³²³

Bununla beraber hadisi rivâyet ettiklerinde karşılaşacakları sıkıntı ve şiddet sebebiyle hadis rivâyetinden uzak duranlar sahâbîler de vardı. Bunlardan biri olan Ebû Hureyre (r.a.), Resûlullah'tan iki kap hadis ezberlediğini, bunlardan birini rivâyet edip,

³¹⁹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 39.

³²⁰ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 558.

³²¹ Bakara (2), 159.

³²² Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 551.

³²³ Bu konudaki açıklamalar daha önce geçmişti.

diğerini öldürülmekten korktuğu için rivâyet etmediğini haber vermiştir.³²⁴ Hadisin şerhinde İbn Hacer, onun rivâyet ettiği hadislerin rivâyet etmediklerinden daha çok ve rivâyet etmediği hadislerin de kötü yöneticilerle ilgili olup, korkusunun da onlardan yana olduğunu söylemektedir.³²⁵ İbn Hacer'in bu açıklaması, sahâbenin, yol açacağı sonuçlar nedeniyle bazı hadislerin de rivâyetinden uzak durduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl gibi bazı sahâbîlerin, neredeyse hiç hadis rivâyet etmedikleri bilinmektedir.³²⁶

İ. HALKIN YANLIş ANLAYABİLECEĞİ HADİSLERİ RİVÂYET ETMEME

Peygamber Efendimizin, insanların, müjde içeren hadislere güvenip de kulluk görevlerini ihmal ve terk etmelerinden endişe ederek bu tür hadislerin rivâyet edilmemesini istediği bilinmektedir.³²⁷ Muaz b. Cebel'in rivâyet ettiği, Allah'ın, kullar; kulların da Allah üzerindeki haklarına dair hadis, böyle bir hadistir. Hadisin râvîsi Muaz b. Cebel, hadiste geöen müjdeyi insanlarla paylaşmak istediği; ancak Resûlullah (s.a.v.) “Hayır! o zaman gevşerler.” buyurarak hadisi rivâyet etmesine izin vermediği nakledilir.”³²⁸

Yine Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye söylediği, Hz. Ebû Bekir ve Ömer hakkında konuşarak, onların peygamberler hariç cennet halkının ileri gelenlerinden olduğuna dair hadisi de müjdeli haberlere örnektir. Resûlullah (s.a.v.) söz konusu müjdenin ardından

³²⁴ Buhârî, İlim 42.

³²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*,

³²⁶ Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 454; Şafîî, *er-Risâle*, s. 173; İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 39; Ahmed Naîm, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 54.

³²⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 80 vd.; Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 89, 90.

³²⁸ Hadis için bkz. Buhârî, Libâs 99; İsti'zân 30; Rikâk 37; Müslim, İman 30; İbn Mace, Mukaddime 11; Zühd 35; Ahmed b. Hanbel, I, 80 vd.; Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 89, 90; Ayrıca bkz. Bu kitap s. 20-21. Muaz b. Cebel (r.a.), söz konusu hadisi, bildiği bir ilmi gizlemiş ve bu sebeple günah işlemiş bir hâlde Rabbine kavuşmaktan korkarak ölüm döşegiindeyken ve çevresindeki insanların ısrarlı talepleri sonunda rivâyet etmiştir. Bkz. İbn Mende, *İman*, I, 239.

Hz. Ali'yi “ *onlar hayatta oldukları müddetçe bunu sakın onlara haber verme.*” diyerek, hadisi rivâyet etmemesi hususunda onu ikaz etmiştir.³²⁹ Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in bu hadise güvenerek gevşemelerinden kaygı duymuş ve hadisin rivâyetine izin vermemiştir.

Sahâbenin ileri gelenlerinden Hz. Ömer'in de çok hadis rivâyeti karşısında oldukça sert ve tavizsiz bir tutum sergilediği ve bazı sahâbîleri, kendi vefatına kadar Medine'de alıkoyup şehir dışına çıkmalarına izin vermediği nakledilmiştir.³³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Hz. Ömer'in bu tutumunun sebebini, onun dînî konularda ihtiyatlı davranarak, mü'minlerin müjde içeren hadislere güvenip gevşemelerinin ve böylelikle ameli terk etmelerinin önüne geçme isteğiyle açıklamaktadır.³³¹

Elbette insanların yanlış anlayabilecekleri, içeriğine güvenip Allah'a kulluk görevlerinde ihmalkâr bir tutum için egirecekleri hadisler sadece müjde içeren hadislerden oluşmamaktaydı. Bunun yanında bazı hadisler de vardı ki, bunları herkesin anlayıp kavraması, üzerinde ittifak etmesi mümkün değildi. Bu tür hadisler yanlış anlaşılmaya oldukça müsait bir durum arz ediyordu. Bu durumun farkında olan bazı sahâbîler, hadislerin inkârına ve günaha yol açacak böyle hadislerin rivâyet edilmemesini istemişlerdir.

Mikdâm b. Ma'dikerîb'ten rivâyet edilen bir hadiste Resûlullah'ın şöyle buyurduğu bildirilmiştir: “*İnsanlara Rablerinden bir şey anlattığınız zaman garip karşılayacakları ve anlamakta zorlanacakları şeyleri anlatmayınız.*”³³²

Hz. Ebû Bekir de halifeliğinin ilk günlerinde,³³³ sahâbenin hadislerde ihtilaf ettiklerini görünce, bir gün halkı toplayarak onlara bir konuşma yapmış, kendilerinden

³²⁹ İbn Mace, Mukaddime 11; Zühd 35; Ahmed b. Hanbel, I, 80; Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, 89-90.

³³⁰ Bu haberin aslının olmadığına dair kısa bir değerlendirme için bkz. Bu kitap, s. 53; dipnot: 253.

³³¹ Hatîb Bağdâdî, *Şeref*, s. 88-89.

³³² Beyhakî, *el-Medhal* s. 363. Kitabın tahkikini yapan Ziyaurrehman A'zamî, hadisin senedinin zayıf olduğunu söylemektedir. Bkz. Beyhakî, *el-Medhal* s. 363, dipnot: 9

³³³ Toksarı, *Sünnet*, s. 18.

sonra gelenlerin bu hadisler üzerinde daha çok ihtilafa düşeceklerini söyleyerek onlardan ihtilaf ettikleri hadisleri rivâyet etmemelerini istemiştir.³³⁴

Hiz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd da halkın anlayamayacağı, akıllarının almayacağı, garip karşılayıp reddedecekleri hadislerin rivâyet edilmesini hoş karşılamamışlar; aksi takdirde Resûlullah'ın yalanlanmasına sebep olunacağını söylemişlerdir.³³⁵ Hiz. Ali söz konusu tutumunu şu sözleriyle dile getirmiştir: “İnsanlara anlayabilecekleri şeyleri haber verin. İnsanların garip karşılayıp inkâr edecekleri şeyleri anlatmayı bırakın. Allah ve Resûlü'nün yalanlanmasını istemezsiniz değil mi?”³³⁶

İmam Zehebî, Hiz. Ali'nin sözünü tutumunu değerlendirmektedir: “İmam Ali, bu sözüyle, insanların anlayamayacağı hadislerin rivâyet edilmesini yasaklamakta, tanınıp bilinen hadislerin rivâyet edilmesini istemektedir. Onun bu açıklaması, faziletler (fezâil), inançlar (akâid) ve kalbi yumuşatan şeyler (rekâik) konusunda zayıf ve bilinmeyen, anlaşılması güç hadislerin rivâyet edilip yayılmamasında önemli bir prensiptir.”³³⁷

Abdullah b. Mes'ûd ise, bu tür hadisleri sıradan insanlara rivâyet etmenin onlara fayda değil zarar getireceğini şu sözüyle dile getirmektedir: “Şayet bir topluluğa akıllarının ermeyeceği bir hadis rivâyet edersen, o hadis onlardan bazıları için ancak bir fitne olur.”³³⁸

Ebû Hureyre'de şöyle demektedir: “Resûlullah'tan iki kap ilim ezberledim. Birincisini yaydım. Diğerine gelince şayet onu da yayacak olursam, şu boğazım kesilir.”³³⁹ Ebû Hureyre'nin gizleyip rivâyet etmekten kaçındığı hadislerin, kıyamet alâmetleri, âhir zamanda durumların değişmesi ve savaşlarla ilgili hadisler olabileceği

³³⁴ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 2-3; Ahmed Naîm, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 54.

³³⁵ Bu konudaki bazı rivâyetleri topluca görmek için bkz. Beyhakî, *el-Medhal*, s. 362-363.

³³⁶ Buhârî, İlim 49 (Bab başlığı); Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 13.

³³⁷ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 13; Cevâbî, *Cuhûdu'l-muhaddisîn*, s. 106.

³³⁸ Müslim, Mukaddime 12.

³³⁹ Buhârî, İlim 42.

söylenmiştir.³⁴⁰ Bu tür haberlere alışık olmayanların, bunları yadırgıp inkâr etmeleri hatta sadece bu sebeple kendisine bir zararlarının dokunması mümkün olduğu için Ebû Hureyre bu hadisleri rivâyet etmemiştir.

J. HADİSİN İSNADINI SORMAK

İnsan, bir kayıt cihazı gibi her işittiğini hemen hafızasına kaydedecek ve yıllar sonra bile aynen tekrarlayacak kabiliyet ve yeteneğe sahip olmadığı gibi toplumların da söze yalan karıştıracak kimselerden bütünüyle arınıp temizlenmesi mümkün olmamaktadır. Bu durum ise, nakledilen söz ve haberlerin, duyuldukları/alındıkları kaynakların bilinmesini gerektirmektedir; çünkü haberin doğruluğu, onu nakledenlerin doğruluk ve güvenilirlikleriyle doğrudan ilişkilidir. Nakledilen söz veya haber, Allah'ın insanlara gönderdiği Peygamber'inin sözleri/hadisleri olunca, söz konusu hadisleri Hz. Peygamber'den nakleden insanların bilinmesi daha zorunlu olmaktadır. Zira Allah'ın mesaj ve buyruklarının doğru olarak bilinip anlaşılması, Hz. Peygamber'den nakledilen haberlerin doğruluğuna, bu ise onu nakleden râvîlerin güvenilirliğine bağlıdır.

Hucûrât sûresinde geçen “*Ey iman edenler! Eğer bir fasık size bir haber getirirse, onun doğruluğunu araştırın.*”³⁴¹ âyetindeki “*doğruluğunu araştırın*” ifadesi³⁴², bir haberi nakledenlerin araştırılmasının gereğini ortaya koymaktadır. Nitekim bu âyet, bir rivâyeti, hiçbir râvîsini atlamadan ve zaman bakımından kesinti yapmadan ilk kaynağına dayandırmak olan isnad³⁴³ sisteminin Kur'an'dan delili olarak kabul edilmiştir.³⁴⁴

³⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 199.

³⁴¹ Hucurât (49), 6

³⁴² Bu ifadenin tesebbüt olduğu açıklaması için bkz. Bu kitap, “Tesebbütün Sözlük Anlamı” ve “Kur'an-ı Kerim'in Tesebbütü Emretmesi” başlıklı konular.

³⁴³ Bkz. Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 13.

³⁴⁴ Karataş, “Hadislerde İsnad Sistemi”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=2&SORU=17>. Kimi kaynaklarda, Allah Resûlü'nden, “*Hadis yazdığımız zaman onu isnadıyla yazınız. Şayet hadis doğru ise, siz de sevapta ortak olursunuz; yalan ise, günahı onu size söyleyene aittir.*” hadisi de rivayet edilmiştir (bkz. Sem'ânî, *Edebu'l-İmlâ*, s. 4; Leknevî, *el-Ecvibetu'l-fâzile*, s. 26; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, XXXVI, 390; Kazvînî, *et-Tedvîn fî ahbâri kazvîn*, II, 262; Karataş, a.g.m.). Suyûtî bunu, “*Hadis yazdığımız zaman onu senediyle yazınız.*” lafızlarıyla nakletmiş ve hadisi

Aynı şekilde Allah Resûlü'nün, Abdullah b. Ömer'e, dinini kimden aldığına dikkat etmesi, istikamet üzere olanlardan alıp eğrilerden almaması yönündeki tavsiyesini içeren dair bir hadisi³⁴⁵ daha önce aktarmıştık.³⁴⁶ Hz. Peygamber'in bu tavsiyesi, hadis râvîlerinin durumlarına dikkat edilmesini, diğer bir ifadeyle hadisin senedinin araştırılmasını öngörmektedir.

Hadisi din kabul eden sahâbe, hadisin senedini araştırmaya ve râvîlerin hâllerini bilmeye önem vermiş ve bu konuda titizlik göstermiştir.³⁴⁷ Çünkü bu söz, Ebû Hureyre³⁴⁸, Enes b. Mâlik³⁴⁹ ve Hz. Ali³⁵⁰, Abdullah b. Ömer³⁵¹ gibi ileri gelen bazı sahâbîlerden nakledilen, “*Bu ilmi kimden aldığınıza dikkat edin; zira o dindir.*”³⁵² sözü sahâbenin hadis rivâyetinde sened araştırması yaptıklarını ve buna önem verdiklerini göstermektedir. Ancak bu sened araştırması, oldukça güçlü olan karşılıklı güven duygusundan dolayı ilk zamanlar sınırlı bir çerçevede gerçekleşmiştir.

Sahâbîler, hadis rivâyetinde ihtiyatlı davranarak, râvînin durumunun bilinip, emin olunduktan sonra hadisin alınmasını şart koşmuşlardır.³⁵³ Onlar bilmedikleri bir hadis kendilerine ulaştığında râvîsinden hadisin senedini sormuşlar ve senedinde inkıta bulunan hadisi kabul etmemişlerdir. Hadisin senedinin kesintisiz biçimde Resûlullah'a ulaşmasını, hadisin kabulünde vazgeçilmez özellik olarak kabul etmişlerdir. Ebû Saîd

Deylemî'nin Hz. Ali'den merfu olarak rivayet ettiğini söylemiştir (Bkz. *Tedribu'r-râvî*, II, 67). Ancak İmam Zehebî *Mîzânu'l-i'tidâl*'de (VI, 408) hadisin uydurma olduğunu söylemiş; İbn Hacer (*Lisânu'l-Mîzân*, VI, 22) ve Münâvî (*Feyzu'l-kadîr*, I, 433-434) bu görüşünde ona katılmışlardır. Muhammed Nâsiruddin Elbânî de hadis için şu açıklamayı yapmıştır: “*Uydurmadır... Zehebî hadisi nakletmiş ve arıdından “uydurmadır” açıklamasını yapmıştır... Suyûtî ise, bu iki hadis hafızının “uydurma” notunu görmemiş ve hadisi el-Câmiu's-sağîr'de nakletmiştir.*” Bkz. Elbânî, *es-Silsiletu'z-zaîfe*, II, 252; III, 315.

³⁴⁵ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 416; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 121. Ayrıca bkz. Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 41, dipnot, 65. Sehâvî, hadisin sahih olmadığını söylemiştir. Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, s. 327

³⁴⁶ Bkz. Bu kitap, s. 24.

³⁴⁷ Hatîb Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 15-16; İtr, *es-Sünnetül Mutahhra*, s. 36-37.

³⁴⁸ Bkz. Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi'*, I, 129; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, I, 45.

³⁴⁹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, I, 46.

³⁵⁰ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 121.

³⁵¹ Deylemî, *el-Firdevs*, III, 67.

³⁵² Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 121; *el-Câmi'*, I, 129; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, s. 327.

³⁵³ Hatîb Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 15-16; Karataş, “Hadislerde İsnad Sistemi”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=2&soru=17>.

el-Hudrî (74/693), Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, İmrân b. Husayn, Ebû Bekre (ö.51/671), Enes b. Mâlik, hadisin isnadını araştırmada öne çıkan sahâbîlerdir.³⁵⁴

İsnad uygulamasına tam olarak ne zaman başlandığı bilinmemektedir. İslâm'ın ilk dönemlerinde sahâbe-i kiram hadisleri daha çok sözlü olarak rivâyet ettikleri ve birbirlerine olan güvenlerinden dolayı da rivâyetlerde yoğun bir isnad arayışında bulunmadıkları bilinmektedir.³⁵⁵

Bu bağlamda İbn Sîrîn'den nakledilen, “*Önceleri hadisin isnadını sormuyorlardı; fakat fitne olayları ortaya çıktıktan sonra 'Râvîlerinizin isimlerini bize söyleyin.' demeye başladılar.*”³⁵⁶ açıklaması, isnâdın fitneden önce kullanılmaya başlandığını; ancak tam olarak sistemleşmediğini göstermektedir. Bu sözden, aksine bir çıkarımla fitnenin zuhuruna kadar isnadın hiç kullanılmadığı sonucu çıkarılamaz. Zira fitneden önce hadis râvîleri her hadiste isnad araştırması yapmıyorlar; bazen isnâdı terk ediyorlardı. Fakat fitneden sonra bu konuda daha fazla dikkat ve titizlik göstermeye başlamışlardır.³⁵⁷

Hicrî 68 yılında vefat eden İbn Abbas'ın ömrün sonlarına doğru hadis rivâyetini bırakması ve buna gerekçe olarak da insanların her önüne geleni rivâyet etmesini göstermesi³⁵⁸, isnâd uygulamasının bu tarihten önce başladığını göstermektedir. Bu tarihin de hicrî 40-50 yılları olduğu söylenmiştir.³⁵⁹ Hicrî birinci asrın ortalarında ilk

³⁵⁴ Ebû Nuaym Isbahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, II, 278.

³⁵⁵ Kandemir, *Mevzu Hadisler*, s. 95.

³⁵⁶ Müslim, Mukaddime 15. Ayrıca bkz. Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 208-209; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 122.

³⁵⁷ Hüseyin Hâc Hasan, *Nakdu'l-hadîs* I, 404, 406; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 179; Karataş, “Hadislerde İsnad Sistemi”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=2&SORU=17>.

³⁵⁸ Müslim, Mukaddime s. 13. Benzer bir olay, Abdullah b. Abbas ile Büşeyr b. Ka'b arasında da yaşanmıştır. Bu olayda İbn Abbas, Büşeyr'e, rivâyet ettiği her hadisi tekrarlatmaktadır. Büşeyr, niçin böyle davrandığını sorduğunda Abdullah b. Abbas yukarıdaki cevabı verir. Bkz. Müslim, Mukaddime s. 13. İbn Abbas'tan nakledilen benzer bir açıklama için bkz. Müslim, Mukaddime s. 13; İbn Mâce, Mukaddime 3; Dârimî, Mukaddime 38.

³⁵⁹ Bkz. Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 25, 31-32

örnekleri görünen isnâd uygulaması, nihayet birinci asrın sonuna gelindiğinde iyice yerleşmiş ve sistemleşmiş oldu.³⁶⁰

İsnâdın sahâbe arasında kullanımı, Hz. Peygamber ile aralarında başka bir nesil bulunmadığı için sadece birbirlerinden dinledikleri hadislerle sınırlı kalmıştır. Yine Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in râvîden şahit getirmesini istemeleri, Hz. Ali'nin râvîye yemin ettirmesi, Hz. Aişe'nin, râvînin hıfzını kontrol etmesi, sonuç itibariyle hadisin isnâdının tesbit ve güvenilirliğine yönelik çalışmalardır.³⁶¹ Yine ilk defa duydukları bir hadisi, Hz. Peygamber'den dinleyen râvîden araştırıp soruşturmaları da isnâd uygulaması kapsamında bir çalışma olarak kabul edilebilir.

Sahâbe arasında isnad uygulamasının örneklerinden biri şu hadistir: “Resûlullah bir gün ganimet malını paylaştırırken Hz. Ömer'e de bir pay vermek isteyince Ömer kabul etmeyerek: *“Benden daha fakirlerine ver Ya Resûlallah”* dedi. Allah Resûlu ona şu karşılığı verdi: *“Bunu al, onu işletip çalıştırır yahut tasadduk edersin. Bu maldan dolayı sana bir vebal ve sorumluluk yoktur, al bunu; yoksa nefsin onun ardında gitmesin.”*³⁶²

Bu hadisin senedinde dört sahâbî vardır ki, her biri diğerinden işitmiştir. Bu sahâbîlerden hiçbiri hadisi kendisinden duyduğu arkadaşının adını verip diğerlerini atlamakla veya senedi tümünden atlayarak doğrudan ilk râvî gibi rivâyet etme yoluna gitmemiştir. Bilakis kendilerinden itibaren tüm râvîlerin adını Resûlullah'a ulaşana değin muttasıl bir sened halinde zikretmişlerdir. Bu râvîler, Amr b. es-Sa'dî, Huveytub, Sâib ve Ömer'dir.

Yine Resûlullah'ın kadir gecesini Müslümanlara haber vermek üzere evinden çıktığını, ancak iki kişinin tartışması sebebiyle Kadir gecesine dair bilginin hafızasından kaybolduğunu haber veren rivâyet de sahâbenin isnâd uygulamasının güzel örneklerinden biridir. Söz konusu rivâyette Resûlullah (s..a.v.) şöyle buyurmaktadır:

³⁶⁰ İsnâd sisteminin başlangıcı ve geçirdiği safhalar hakkındaki münakaşalar için bkz. Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 24-38; Karataş, “Hadislerde İsnad Sistemi”, [http://www. mustafakaratas. com/makale2.asp?id=2&oru=17](http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=2&oru=17).

³⁶¹ Kandemir, *Mevzu Hadisler*, s. 93, 95-96; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 46.

³⁶² Müslim 1045; II, 723

“Size Kadir gecesini haber vermek üzere çıkmıştım. Ne var ki, falan ile falan tartışınca (buna dair bilgi hafızamdan) kaybolup gitti. Bunun sizin hakkınızda hayır getireceğini ümit ederim. Siz onu (ramazanın yirmi) yedinci, dokuzuncu ve beşinci gecelerinde arayın.”³⁶³ Bu hadisin senedinde iki sahâbî yer almaktadır. Bunlardan biri olan Enes b. Mâlik de aynı şekilde hadisi doğrudan ilk râvî gibi rivâyet etme yoluna gitmeden, “Bana Ubâde b. Sâmit haber verdi...” diyerek hadisi kendisinden duyduğu arkadaşının adını anarak hadisi isnadıyla birlikte rivâyet etmiştir.

Aynı şekilde Hz. Ömer'in, işi sebebiyle her zaman Resûlullah'ın meclisinde bulunamadığını ve komşusuyla nöbetleşe katıldıklarını haber verdiği hadisi ondan İbn Abbas dinlemiş ve rivâyet etmiştir. İbn Abbas söz konusu hadisin senedinde Hz. Ömer'in adını açıkça zikretmiştir.³⁶⁴ Yine o, nesîe ribası konusunda rivâyet ettiği hadisi de Üsâme b. Zeyd'den aldığı ifade etmiştir.³⁶⁵

Aynı şekilde ziraat ya da davar bekçiliği gibi bir maksat olmaksızın evde köpek beslemenin insanın amellerinin sevabından her gün bir kırât eksileceğini bildiren hadis te sahâbe arasında isnad uygulamasına örnektir. Bu hadisin Müslim'deki rivâyetinde Ebû Seleme b. Abdurrahman, “حَدَّثَنِي أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ (Ebû Hureyre bana tahdis edip dedi ki)” diyerek, hadisi Ebû Hureyre'den, o da Resûlullah'tan rivâyet eder.³⁶⁶

Yine sözünde durmayan her insan için kıyamet gününde bir bayrak dikileceğini haber veren hadisi de Ebû Vâil, Abdullah b. Mes'ûd'dan; Sâbit de Enes b. Mâlik'ten rivâyet etmiştir. Her iki sahâbî râvî de hadisi aldıkları diğer sahâbî râvîyi hadisin senedinde anmışlardır.³⁶⁷

³⁶³ Buhârî, İman 37.

³⁶⁴ Hadis için bkz. Buhârî, İlim 27.

³⁶⁵ Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 31.

³⁶⁶ Bkz. Buhârî, Vekâlet 46; Bed'u'l-halk 17; Müslim, Müsâkât 1575.

³⁶⁷ Buhârî, Cizye 21.

Resûlullah'ın, yolculukta oruç tutmanın fazilet ve erdem olmadığına dair Eş'arîlerin şivesiyle dile getirdiği hadisi, Ümmü'd-Derdâ, Ka'b b. Âsım el-Eş'arî'den rivâyet etmiştir.³⁶⁸

İsnâd uygulaması, çocuk sahâbiler tarafından, ebeveyn ve akrabalarından³⁶⁹ öğrendikleri hadislerde de aynı titizlikle uygulanmıştır. Bu tür hadislerde ya isim zikredilmeksizin "...o da babasından..." (...عن أبيه....) lafzıyla³⁷⁰ veya doğrudan ebeveynin adı anılmak sûretiyle³⁷¹ sahâbe ile Resûlullah arasındaki râvîlerin tamamı zikredilmiştir.

Hadis kitaplarında sahâbenin isnad uygulamasının temeli sayılabilecek pek çok örnek bulunmaktadır. Fakat bu örnekler, sahâbîlerin daha çok gerek duyulduğunda isnâd uygulamasına başvurduklarını, sistemli ve sürekli bir isnâd araştırması yapmadıklarını göstermektedir.³⁷²

Sahâbe döneminde temelleri atılan isnâd uygulaması, neticede hadis metinlerinin sıhhati hakkında hüküm vermeye vesile olacak, sadece Müslümanlara özgü bir sistem ve metodolojinin³⁷³ gelişmesini sağlamıştır: Bu, isnâd sistemidir. Bunun yanı sıra bu uygulama, hadis rivâyetinde önemli bir yere sahip olan ve "rîhle" olarak anılan ilim yolculuklarının başlamasına da vesile olmuştur.³⁷⁴

³⁶⁸ Lafzen rivâyetin örneklerinden olan bu hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, V, 434, 22567; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 215/281.

³⁶⁹ Abbâd b. Temîm'in, amcasından rivâyeti için bkz. Buhârî, Vuzû 4.

³⁷⁰ Bunun bazı örnekleri için bkz. Buhârî, İlim 9, 31; Kûsûf, 13.

³⁷¹ Abdullah b. Ömer'in, babası Hz. Ömer'in adını anarak ondan yaptığı rivâyetler için bkz. Tirmizî, Eş'arî 8; Nesâî, Ahbâs 2-3; İbn Mâce, Keffârât 18. Ayrıca Ümmü Seleme'nin kızı Zeyneb'in, annesinin adını anarak ondan yaptığı rivâyet için bkz. Buhârî, İlim 50.

³⁷² Hüseyin Hâc Hasan, *Nakdu'l-hadis*, I, 406.

³⁷³ Hatîb, *Şeref*, 40; Leknevî, *el-Ecvibetu'l-fâzile*, s. 24-26.

³⁷⁴ Çakan, *Anahatlarıyla Hadis*, s. 65

K. HADİSİ HZ. PEYGAMBERİN AĞZINDAN ÇIKTIĞI LAFIZLARLA RİVÂYET ETME

Resûlullah (s.a.v.), “Allah bizden bir hadis dinleyip de onu işittiği gibi başkalarına ulaştırın kimsenin yüzünü ağartsin.”³⁷⁵ buyurmuştur. Resûlullah'ın bu duası, hadislerin kendi lafızlarıyla rivâyet edilmesi yönünde bir teşviktir. Yine Hz. Peygamber, öğrettiği bir duadaki *nebî* kelimesini değiştirip yerine *resûl* kelimesini kullanan Berâ b. Âzib'i uyarmış ve aslî lafzıyla *nebî* olarak söylemesi gerektiğini bildirmiştir.³⁷⁶ Hatîb el-Bağdadî, bu hadisleri, lafzen rivâyeti savunanların delilleri arasında kaydetmiştir.³⁷⁷

Sahâbîler, kendilerini, başkalarına ulaştırılmak üzere bir söz emanet edilen elçilere benzetmişler ve bu anlayışla emanetlerindeki sözü aynen ulaştırmayı görev kabul etmişlerdir. Habîb b. Ubeyd, sahâbîlerin bu anlayış ve titizliklerine dikkat çekerek şöyle der: “*Ebû Ümâme, bize hadis rivâyet ettiğinde işittiğini iletmekle görevli biri gibi rivâyet ederdi.*”³⁷⁸ Çünkü Resûlullah (s.a.v.), hadis aynen rivâyet edildiğinde doğruysa, râvîsinin bundan sevap alacağını; yalan olması durumunda da günahının onu ilk rivâyet edene ait olacağını bildirmiştir.³⁷⁹

A'meş de sahâbenin hadisi aslî lafızlarıyla rivâyet etmedeki ileri derece itina ve gayretlerini şöyle anlatır: “Bu ilim (hadis) öyle kimselerdeydi ki, onlar ona bir vav, elif veya dal harfi ilave etmektense gökyüzünden yere düşmeyi tercih ederlerdi.”³⁸⁰

Hadisleri, Resûlullah'ın ağzından çıktığı lafızlarla rivâyet etmeye özen gösteren sahâbenin, hadislerde eksiklik veya fazlalık yapılmasını, lafızlarının benzerleriyle de olsa değiştirilmesini ve yine kelimelerin cümlede yerlerinin değiştirilmesini, - istemeyerek de olsa- Hz. Peygamber adına yalan uydurma kapsamında değerlendirdiği

³⁷⁵ Tirmizî, İlim 7; Ebû Davud, İlim 10; İbn Mâce, Mukaddime 18; Dârimî, Mukaddime 24.

³⁷⁶ Buhârî, Vuzû 75; Deavât 6,7,9; Müslim, Zikr 56; Tirmizî, Duâ 16; İbn Mâce, Duâ 15. Ayrıca Bkz. Râmeşürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 531; Hatîb Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 209; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 175-176.

³⁷⁷ Hatîb Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 207.

³⁷⁸ Hatîb Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 206.

³⁷⁹ Hatîb Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 206-207

³⁸⁰ Hatîb Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 212.

ve Resûlullah'ın, hadis uyduranlara yönelik tehditlerinin bu insanlar için de geçerli olduğuna inandıkları bilinmektedir.³⁸¹ Resûlullah'ın söz konusu ikaz ve tehdidine hiçbir şekilde muhatap olmak istemeyen kimi sahâbîler³⁸², hadisleri lafzen rivâyetinde son derece titiz davranmışlardır. Bu konuda gevşeklik gösteren arkadaşlarını uyarılmışlar, şiddetli itirazlarda bulunmuşlardır. Şayet yaşlılık, hafıza zayıflığı, unutmak gibi sebeplerle lafzen rivâyete güç yetiremediklerinde ise, hadis rivâyetinden kaçınmışlardır. Ancak bu titizlik, daha çok kavî sünnetle ilgili olup, fiilî veya takrîrî sünnetlerin rivâyetinde lafızların anlatanın tercihine bırakıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Her bir sahâbî bu çeşit sünnetlerden gördüğünü kendi lafızlarıyla anlatmıştır. Bu tür rivâyetlerde ancak anlatımın güçlü veya zayıf, olayı tamamen veya kısmen kuşatıcı olması gibi durumlar ve farklılıklar söz konusu olabilir ki, bu farklılıklar da râvînin eğitim ve kültür seviyesini göstermesi bakımından önemlidir.³⁸³

Hz. Ömer'in Resûlullah'tan hadis rivâyet etmesi istendiğinde o hadislere bir şey katmak veya onlardan bir şey eksiltmekten korktuğunu ve bu sebeple hadis rivâyet etmeye yanaşmadığı kaynaklarda yazılıdır.³⁸⁴ Yine sahâbeden Zeyd b. Erkam'ın, “*Biz yaşlandık ve hafıza kaybına uğradık. Halbuki Resûlullah'tan hadis rivâyeti çetin bir iştir.*”³⁸⁵ açıklaması, yaşlılık ve bunun getirdiği hafıza kaybı sebebiyle sahâbenin, hadisleri lafzen rivâyet edememekten duydukları korkuyla hadis rivâyet etmekten kaçındıklarını göstermektedir.

Hz. Ömer, hadislerin lafzen rivâyetinde titizlik gösterenlerin önde geleniydi. O, hadislerin Hz. Peygamber'den işitildiği gibi rivâyet edilmesinde titizlik göstermiş, “*Bir hadisi duyduğu gibi rivâyet eden kimse esenliktedir.*” demiştir.³⁸⁶ Nitekim Resûlullah'tan rivâyeti fazlalaştırdıkları takdirde hadisleri Hz. Peygamber'in ağzından

³⁸¹ Bu konudaki bazı açıklamalar daha önce geçmişti. Bkz. s. 28-31.

³⁸² İlk dört halife, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Erkam, Zübeyr b. Avvâm, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, bu sahâbîlerden bazılarıdır. Bkz. Kandemir, “Hadis” mad. DİA, s. 31.

³⁸³ Yardım, *Hadis I*, s. 64-65, 115.

³⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, III, 210, 292; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 142.

³⁸⁵ İbn Mâce, Mukaddime 3; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, V, 293; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, V, 169; Ahmed b. Hanbel, IV, 370, 372; Tayâlisî, *el-Müsned*, I, 93; Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 550; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 171; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, XIX, 273; İbn Kâni', *Mu'cemu's-sahâbe*, I, 228.

³⁸⁶ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 538; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 267; *el-Câmi'*, II, 305.

çıkacağı lafız ve sûrette rivâyet edemeyecekleri endişesiyle sahâbileri çok hadis rivâyetinden menettiğine dair açıklamalar daha önce geçmişti.

Abdullah b. Mes'ûd'un da talebelerine hadisleri Hz. Peygamber'in lafızları ile öğrenmelerini tavsiye edip, onlardan bu konuya gereken değeri vermelerini istediği gelen haberler arasındadır.³⁸⁷ Onun, bir hadis rivâyet ederken, hadisi lafızlarıyla aynen rivâyet edememekten duyduğu korkuyla yüzü kızarır, gözleri yaşarır, rengi sararır, vücudunu titreme sarar ve boyun damarları şişerdi.³⁸⁸

Abdullah b. Ömer de, sahâbe arasında hadisleri Hz. Peygamber'den işitilen lafızlarla öğrenip rivâyet etme konusunda oldukça dikkat çekmiş biriydi. Hatta bu konuda onun gibisi yoktu. O, Resûlullah'tan bir hadisi işittiği veya onunla ilgili bir olaya şahit olduğu zaman ona hiçbir şey ekleyip çıkarmadan aynıyla rivâyet ederdi.³⁸⁹ Hatta Nâfi' onun hakkında: “*Sen İbn Ömer'in Resûlullah'ın hadislerini araştırmasını görseydin, onu deli zannederdin.*”³⁹⁰ diyerek onun bu konudaki titizliğinin seviyesini haber vermiştir.

Sahâbe, lafızla rivâyet konusunda kendileri titiz davranmakla beraber birbirlerine de bunu tavsiye ediyor, birbirlerinin hatalarını düzeltiyor, hadisteki bir kelimenin takdim ve tehir edilmesine veya yerine eş anlamlısının kullanılmasına karşı çıkıyorlardı. Abdullah b. Ubeyd'in (ö.68/687) münafığın durumuna dair Resûlullah'tan rivâyet ettiği hadiste sergiledikleri tutum buna örnektir. O, söz konusu hadisi “*مَثَلُ الْمُتَأَفِّقِ كَمَثَلِ الشَّاةِ*” lafızlarıyla rivâyet edince orada hazır bulunan Abdullah b. Ömer itiraz ederek, “*Vah size! Resûlullah'a yalan isnad etmeyin. O (s.a.v.), dediğiniz gibi değil; bilakis مَثَلُ الْمُتَأَفِّقِ كَمَثَلِ الشَّاةِ الْعَائِرَةِ بَيْنَ الْعَتَمَيْنِ*” diyerek³⁹¹ hadisin aslında bulunan “*الرَّابِضَةِ*” kelimesi yerine eş anlamlısı olan “*العائرة*” kelimesinin kullanılmasına itiraz

³⁸⁷ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 15.

³⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VI, 10; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 241.

³⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, VII, 297-298, Nr. 5546; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 265.

³⁹⁰ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 39.

³⁹¹ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 268. Başka bir rivâyet için bkz. Ahmed b. Hanbel, VII, 55-56.

etmişti. Abdullah b. Ubeyd'in, "*Haramı helâl, helâli haram kılmadıkça bu şekilde rivâyetin bir sakıncası yoktur.*"³⁹² diyerek ile mâna ile de rivâyetin mümkün olabileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Abdullah b. Ömer, "*Şayet hadisi bizzat Resûlullah'tan bu şekilde işitmeseydim, sana itiraz etmezdim.*"³⁹³ diyerek lafzen rivâyetin asıl olduğunu vurgulamıştır.

Yine İbn Ömer, Sa'd b. Ubeyde es-Sülemî'nin, Resûlullah'ın İslâm'ın esaslarına dair hadisini kelimelerinin yerlerini değiştirerek, "*وَصِيَامَ رَمَضَانَ وَحَجَّ الْبَيْتِ*" (ramazan orucunu tutmak ve Beyt'i hacetmek) biçiminde rivâyet ettiğini görünce hemen itiraz etmiş, "*Hayır, hayır, öyle değil; "وَصِيَامَ رَمَضَانَ" (ramazan orucunu tutmayı) Resûlullah'ın ağzından işittiğin gibi en son söyle.*" demiştir.³⁹⁴

Aynı şekilde Yezid b. Bişr (ö.) de aynı hadisi, "*وَصَوْمَ رَمَضَانَ وَحَجَّ الْبَيْتِ*" (ramazan orucunu tutmak ve Beyt'i hacetmek) şeklinde söylemişti. İbn Ömer ona da itiraz ederek, "*Hayır, o şekilde değil; "وَحَجَّ الْبَيْتِ وَصِيَامَ رَمَضَانَ" (Beyt'i hacetmek ve ramazan orucunu tutmak) şeklinde olacak; çünkü Resûlullah (s.a.v.) bu şekilde söylemiştir.*" karşılığını vermiştir.³⁹⁵

Enes b. Mâlik, bilerek/kasıtlı olarak Resûlullah'a yalan isnadda bulunanlara yönelik şiddetli ikaz ve tehdidi içeren hadisi rivâyet ederken "*مُتَعَدِّدًا*" (bilerek/kasıtlı olarak) kelimesini bir defasında ardı ardına iki kere, başka bir defada da bir kere söylemek sûretiyle rivâyet etmiştir.³⁹⁶ Çünkü o bu hadisi her iki şekilde de Resûlullah'tan işitmiştir.

Sahâbîler, bazen hadisin kelimelerinde muhtemel bir takdim tehir hatasına düşmemek ve böyle bir hatayı Resûlullah'a isnad etmemek için "أو" (veya/ya da)

³⁹² Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 269.

³⁹³ Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 248; Ahmed b. Hanbel, VII, 55-56.

³⁹⁴ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 271.

³⁹⁵ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 272.

³⁹⁶ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 272.

bağlacını kullanarak kelimeyi bir defa öne alarak (takdim), bir defa da geri bırakarak (tehir) tekrarlamışlardır. Bazen de tekrarlamaksızın sadece “أَوْ كَمَا قَالَ”، “أَوْ دُونَ ذَلِكَ”، “أَوْ”، “أَوْ قَرِيبًا مِنْهُ” (veya buna benzer/bunun gibi/buna yakın bir şey söyledi) demekle yetinmişlerdir.³⁹⁷ Sahâbeden Abdullah b. Mes'ûd, Ebu'd-Derdâ, Enes b. Mâlik başta olmak üzere pek çok kişi hadisin ardından bu ve benzer ifadeleri kullanmıştır.³⁹⁸ Onların, bazı kelimeleri metin içinde bu şekilde takdim ve tehir yaparak tekrarlamaları, hadisin aslî lafızlarıyla rivâyet edilmesi hususunda gösterdikleri dikkat ve titizliğin bir sonucu olup, rivâyette muhtemel bir hatanın Resûlullah'a isnad edilmesini önlemek ve böylece onun bu konudaki tehdidine muhatap olmamak içindi.³⁹⁹

Bu sahâbîlerden biri olan Zeyd b. Halid el-Cühenî (ö.78/697), böyle bir hata ihtimali durumunda, hadiste geçen Ğıfâr ve Eslem kelimelerini “قُرَيْشٌ وَالْأَنْصَارُ وَأَسْلَمٌ وَغَفَارٌ” “أَوْ غَفَارٌ وَأَسْلَمٌ” şeklinde takdim ve tehir ederek iki kez tekrarlamıştır.⁴⁰⁰

Hadis rivâyetindeki titizliğiyle tanınmış olan Hz. Ömer kendisine sorulan bir soruya, “أَوْسِعُوا عَلَيَّ أَنْفُسَكُمْ إِذْ أَوْسَعَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ أَوْ إِذَا أَوْسَعَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَوْسِعُوا عَلَيَّ أَنْفُسَكُمْ” hadisiyle⁴⁰¹ cevap vermiş; ancak hadisin akışını tam olarak hatırlayamayınca, bunun üzerine “أَوْ” (veya/ya da) bağlacını kullanarak birinci ifadesinde cevap cümlesini başta, ikinci de ise

³⁹⁷ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 549-550.

³⁹⁸ İbn Kesîr *İhtisâr*, s. 91; İbnu'l-Mulakkin, *el-Mukni'*, I, 375.

³⁹⁹ Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 143; Sibâî, *es-Sünne*, s. 63; Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 17.

⁴⁰⁰ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 273; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 292.

⁴⁰¹ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 292. Hadisin tekrarsız metni için bkz. İbn Hıbbân, *es-Sahîh*, IV, 614-615; Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 282; Abdurrezzak, *el-Musanef*, I, 356; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, X, 442. Hadis, “Allah size genişlik verdiği zaman siz de kendinizi bu genişlikten faydalandırın.” anlamına gelmektedir. Şart ve cevap cümlelerinin yerlerinin değişmesi, cümlelerin anlamı üzerinde doğrudan değişiklik yapmaz. Düzgün cümlede şartlı olan cümlecik, yan cümleyi oluşturur ve cümlede ilk sırada yer alır. Burada da “Allah size genişlik verdiği zaman” cümlesi, şartlı cümlecik; “siz de kendinizi bu genişlikten faydalandırın” cümlesi ise temel cümleciktir. Temel cümlecğin gerçekleşmesi, şartlı cümlecğin gerçekleşmesine bağlıdır. Hadiste, yan ve temel cümleciklerin söz içindeki yerlerinin değişmesi söz konusu olup, buna göre; “Allah size genişlik verdiği zaman” şartlı cümlecği, hadis metninde bağlaçtan önceki bölümde ikinci sırada, bağlaçtan sonraki bölümde ise ilk sırada yer almıştır.

sonda söylemek sûretiyle tekrarlamıştır. Onun bu tutumunu, hadisin lafzen rivâyet edilmesine verdiği önem olarak değerlendirmek isabetli olacaktır.

Ebû Saîd el-Hudrî de rivâyet etmekte olduğu hadiste geçen “عَيْبِي” ve “كِرْشِي” kelimelerinden hangisinin önce geldiğinde tereddüt edince, kelimeyi takdim ve tehir ederek hadisi şu şekilde rivâyet etmiştir: “أَهْلُ بَيْتِي وَالْأَنْصَارُ عَيْبِي وَكِرْشِي أَوْ كِرْشِي وَعَيْبِي...”⁴⁰²

Hatîb el-Bağdâdî, Abdullah b. Ömer'in, Hz. Peygamber'in Hıcr şehrindeki meskenlere girilmemesi hakkındaki hadisini rivâyet ederken, hadiste geçen “يَصِيْبِكُمْ” kelimesini Resûlullah'ın telaffuz ettiği biçimiyle rivâyet edememekten korkarak, “أَوْ قَالَ” dedikten sonra ikinci kez tekrarladığını söyler. Buna göre, İbn Ömer, söz konusu kelimeyi ilk geçtiği yerde “فَيَصِيْبِكُمْ”, ikincide ise “يَصِيْبِكُمْ” biçiminde tekrarlamıştır.⁴⁰³

Sahâbe, kelimeleri eş anlamlılarıyla değiştirmekten çekindiği gibi onların telaffuzlarında da değişiklik yapmaktan kaçınmışlar, kelimeleri Resûlullah'tan işittikleri şekilde telaffuz ve rivâyet etmeye gayret etmişlerdir. Kelimenin anlamı aynı kalsa bile şeddeli harfi şeddesiz, şeddesizi de şeddeli okumaktan, harekelerde değişiklik yapmaktan sakınmışlardır. Bunun örneklerinden biri Ümmü Külsûm bint. Ukbe'nin (ö.), Resûlullah'tan rivâyet ettiği, “لَيْسَ بِالْكَاذِبِ مَنْ أَصْلَحَ بَيْنَ النَّاسِ فَقَالَ خَيْرًا أَوْ نَمَى خَيْرًا” hadisidir.⁴⁰⁴ Hammad b. Seleme (ö.167/783) bu hadisi iki kişiden işittiğini, bunlardan birinin hadisi “نَمَى خَيْرًا” şeklinde şeddesiz olarak, diğeri ise “نَمَى خَيْرًا” şeklinde şeddeli

⁴⁰² Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 292. Hadisin Enes b. Mâlik'ten Üseyd b. Hudayr'dan gelen tekrarsız metni için bkz. Buhârî, *Fezâilu's-sahâbe* 41; Müslim, *Fezâilu's-sahâbe* 2510.

⁴⁰³ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 274. Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel'de yer alan bu hadisi, Hatîb Bağdâdî'nin kaydettiği şekilde tekrarlanmış olarak bulamadık. Geçen kaynaklarda söz konusu kelime, “يَصِيْبِكُمْ” olarak ve bir kez yer almıştır. Nevzat Âşık'ın da “*İbn Ömer'in bu hadisi herhangi bir atıf harfi kullanmadan söylediğine dair rivâyeti vardır.*” sözüyle kastettiği bu olsa gerektir. Bkz. Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 183.

⁴⁰⁴ Hadisi, Ümmü Külsûm bint. Ukbe rivâyet etmiştir. Bkz. Ebû Davud, *Edeb* 58; Tirmizî, *Birr ve Sıla* 26.

olarak rivâyet ettiğini söyler.⁴⁰⁵ Onun bu açıklamasından, her iki ravînin, hadisi işittikleri gibi lafzına bağlı kalarak rivâyet ettikleri düşünülebilir.⁴⁰⁶

Sahâbe, Hz. Peygamber'in yerine göre söylediği mahallî şiveleri de değiştirmeden aynıyla rivâyet etmeye özen göstermiştir. Ka'b b. Âsım el-Eş'arî (ö.), Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği “لَيْسَ مِنْ أُمَّيْرٍ أَفْصِيَامٍ فِي أَمْسَفَرٍ” hadisi bunun bir örneğidir.⁴⁰⁷ Bu, Eş'arîlerin şivesi olup, Resûlullah onlara kendi şiveleriyle konuşmuş, sahâbî de bunu Resûlullah'ın ağzından çıktığı lafızlarla rivâyet etmiştir. Resûlullah (s.a.v.) bu sözüyle “لَيْسَ مِنْ أُمَّيْرٍ أَفْصِيَامٍ فِي أَمْسَفَرٍ” demek istemiştir.⁴⁰⁸

Hadislerin Hz. Peygamber'den duyulduğu gibi aynıyla rivâyet edilmeleri asıl ve ideal olmakla beraber gerek hadislerin fazlalığı ve gerekse beşerî ve tabîî şartlar dolayısıyla bunun herkes için mümkün olmadığı bir gerçektir. Nitekim Hz. Peygamber'in, kendisine gelerek, hadisleri ezberledikleri hâlde daha sonra aynı lafızlarla hatırlamakta güçlük çektiklerini söyleyen sahâbîlere, değişik lafızlarla rivâyet etmelerine izin verdiği gelen haberler arasındadır. Bu hadislerden birinde resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “*Haramı helâl, helâli de haram kılmadığınız, mânayı da tutturduğunuz sürece hadisi değişik lafızlarla (yani manen/anlamını) rivâyet etmeniz de bir sakınca yoktur.*”⁴⁰⁹

Vasile b. Eskâ da kendisinden, Resulullah'tan işittiği gibi hiçbir ilave ve eksiltmede bulunmadan hadis rivâyet etmesini isteyenlere verdiği cevap lafzen rivâyetin zorluğunu, manen rivâyetin de kaçınılmazlığını ortaya koymaktadır. Vâsile onlara

⁴⁰⁵ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 180.

⁴⁰⁶ Bkz. Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 184. Ancak bu okuyuş farklılığının, râvîlerden birinin daha sonra aslî lafzı koruyamamış olmasından kaynaklanmış olması da mümkündür. Nitekim hadisi, *Kütüb-i Tis'a*'da şeddeli olarak bulamadık.

⁴⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, V, 434, 22567. Eş'arîlerin şivesinde “ج - lam” harfî “م - mim” harfine dönüştürülerek okunmaktaydı. Bu şive bugün de Yemen bölgesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bkz. Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 184

⁴⁰⁸ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 281.

⁴⁰⁹ Hadisin çeşitli rivâyetlerinde Resûlullah sadece mananın tutturulmasını yeterli görürken, yine başka rivâyetlerinde de sadece haramı helâl, helâlin de haram kılınmamış olmasını yeterli görmektedir. Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, 234.

“Sizden dün gece Kur'an okuyunuz oldu mu?” diye sorar. Onlardan “Evet, okuduk” cevabını alınca tekrar sorar: “Okurken elif, vav ya da başka harfleri fazladan ya da eksik okumak gibi hatalar yaptınız mı?” Onlar bu soruya da “Evet. Ezberimiz çok sağlam olmadığı için harfleri eksik ya da fazla okuduğumuz olmuştur.” deyince Vâsile şöyle der: “Siz gece gündüz okuyup ve birbirinize öğretip durduğunuz Kur'an'ın kıraatında böyle hatalar yapıyorken, bizim Resûlullah'tan bir ya da iki kez dinlediğimiz hadislerde hata yapmadan nakletmemizi nasıl beklersiniz? Hadisi mânasıyla nakletmiş olmam size yeterlidir.”⁴¹⁰

Bu sebeple Hz. Ali, İbn Abbas, Enes b. Mâlik, Ebu'd-Derdâ, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hureyre, Hz. Âişe ve Vâsile b. Eskâ gibi kimi sahâbîler, hadislerin değişik lafızlarla rivâyetine karşı çıkmamışlardır.⁴¹¹ Lafzen rivâyetin zor olması sebebiyle uygulama da bu yönde olmuş ve hadislerin büyük çoğunluğu mana ile rivâyet edilmiştir.

L. HATALI RİVÂYETLERE MÜDAHALE EDEREK DÜZELTME

Hadis rivâyet eden sahâbîler, rivâyet ettikleri hadislerde zaman zaman hadisi eksik dinleme, hadisin mensuh olduğunu bilmeme, hadisi iyi anlamamak ve bunun yol açtığı hatalı ezber ve unutmadan kaynaklanan birtakım hatalar yapmışlardır. Bu hata sahipleri, ileri gelen sahâbîler tarafından, “أَخْطَأُ = hata etti”,⁴¹² “أَخْطَأَ أَوْ نَسِيَ = yanlış oldu veya unuttu”,⁴¹³ “أَسَاءَ سَمْعًا فَأَسَاءَ إِصَابَةً = hadisi iyi işitemedi ve hatalı rivâyet etti”,⁴¹⁴ “أَوْهَمَ = vehme düştü”,⁴¹⁵ “مَا أَسْرَعَ مَا نَسِيَ = ne kadar da çabuk unuttu”,⁴¹⁶ “لَمْ يَخْفُظْ = iyi

⁴¹⁰ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 239-240.

⁴¹¹ Ayrıca bkz. Kandemir, “Hadis”, DİA, s. 31; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 66. Bu konuda onlardan nakledilen bazı rivâyetler için bkz. Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 240.

⁴¹² Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 210.

⁴¹³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 72; Şafiî, *İhtilâfu'l-hadîs*, s. 537; İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, II, 140. “أَخْطَأَ” için bkz. Müslim, cenâiz 932; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, VII, 393; Ebû Nuaym İsfahânî, *el-Müsnedü'l-müstahrac*, III, 17.

⁴¹⁴ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 234; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 58.

⁴¹⁵ Ebû Davud, *Diyât* 9; Nesâî, *Salât* 27; Ebû Nuaym İsfahânî, *el-Müsnedü'l-müstahrac*, II, 425.

⁴¹⁶ Müslim, *Zekât* 973; Ahmed b. Hanbel, II, 368; III, 438; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 51.

ezberleyemedi”,⁴¹⁷ “لَيْسَ هَكَذَا = dediği gibi değil”,⁴¹⁸ “كَذَبَ = yalan söyledi”,⁴¹⁹ “كَذِبَتْ = yalan söyledin”,⁴²⁰ “وَهَلَّ = unuttu, hata etti”,⁴²¹ “وَهُمَّ = vehmetti”,⁴²² “يَا عَجَبًا = hayret doğrusu”,⁴²³ “يَزْحَمُ اللَّهُ = Allah esirgesin (hiç de dediği gibi değil)”,⁴²⁴ “يَغْفِرُ اللَّهُ = Allah bağışlasın”⁴²⁵ gibi sözlerle derhal tenkid edilmişlerdir.⁴²⁶

İbn Adî (ö.365/975) ve Suyûtî (ö.911/1505) tenkid yapan sahâbîler olarak, Ubâde b. Sâmit (ö.34/654), Hz. Aişe, Abdullah b. Abbas, Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Selâm'ın (ö.43/663) isimlerini saymaktadır.⁴²⁷ Ömer b. Hattab, Ali b. Ebû Talib,

⁴¹⁷ Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 215, nr. 1537.

⁴¹⁸ Tirmizî, *menâkıb* 74; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 150; İbn Hıbbân, *es-Sahîh*, I, 496.

⁴¹⁹ Bu anlamdaki kullanımlar için bkz. Buhârî, *Megâzî*, 27; Tefsîru'l-Kur'ân 22; 40; Ahmed b. Hanbel VI, 243; Suyûtî, *Miftâhu'l-cenne*, s. 19.

Sahâbenin yalan söylemedikleri, İbn Abbas (Dârimî, I, 173); Berâ b. Âzib (Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 235) tarafından; hadis uydurmadıkları; fakat rivâyetlerde farkına varmadan bazı hatalara düştükleri de İmrân b. Husayn (bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 40; Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, s. 11) tarafından dile getirilmiştir. İbn Hacer, sahâbenin, tenkid esnasında “كَذَبَ” kelimesini “أَخْطَأَ = hata etti” anlamında kullandıklarını söylemektedir. (İbn Hacer, *Hedyus'-sârî*, II,

51). Aynî de bu kelime hakkında Arapların “كَذَبَ” kelimesini, “أَوْهَمَ = vehme düştü, gerçek zannetti” manasında kullanmış olduklarını belirtir (Aynî, *Umdetu'l-kârî*, VI, 601). “كَذَبَ” kelimesinin, cahiliye döneminden itibaren “أَخْطَأَ” anlamında kullanıldığı da sabittir (Bkz. İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, “kzb” mad. I, 709; Ebu's-Saâdât Mecduddîn, *en-Nihâye fi ğaribi'l-eser*, IV, 159). Ekrem Ziya Ömerî, sahâbenin, birbirlerini tenkidde bazen “كَذَبَ” kelimesini kullandıklarını, muhatabın sahâbî olması halinde bununla daima “أَخْطَأَ” anlamının kastedildiğini söyler (bkz. Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*,

s. 38). Sahâbenin birbirini tekzihi konusunda daha fazla bilgi için bkz. A'zamî, *Menhecu'n-nakd*, s. 121-122; Rif'at Fevzî, *Tevsîku's-sünne*, s. 31-36; Sıbâî, *es-Sünnet*, s. 262-266; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 36-38; Günerî, *Hadis Rivâyeti Açısından Sahâbe*, s. 631-635.

⁴²⁰ Ahmed b. Hanbel, VIII, 220-221.

⁴²¹ Buhârî, *Megâzî* 7; Nesâî, *cenâiz* 117; Ahmed b. Hanbel, VII, 52-53; VII, 102; Ebû Nuaym Isfahânî, *el-Müsnedü'l-müstahrac*, III, 331; Zemahşerî, *el-Fâik*, IV, 85.

⁴²² Ahmed b. Hanbel, VII, 88.

⁴²³ Müslim, *Hayz* 331; İbn Mace, *Tahâret* 109; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 181.

⁴²⁴ Buhârî, *Gusül*, 12; Hac 3; Müslim, *Cenâiz* 929; Ahmed b. Hanbel, IX, 3; VII, 248; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 72.

⁴²⁵ Ahmed b. Hanbel, V, 185.

⁴²⁶ Bkz. Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 251-252.

⁴²⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 47-49; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 3.

Abdullah b. Ömer ve Zeyd b. Sâbit'i de bu gruba dâhil etmek yerinde olacaktır.⁴²⁸ Bu sahâbîler arasında Hz. Aişe'ye ait tenkid ve tashihler büyük bir miktar tutmaktadır.⁴²⁹

Bu tenkidlerin içinde dargınlığa bile sebep olanların meydana geldiği olmuştur. Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği bir hadisten dolayı, kendisine itiraz eden Sa'd'la münakaşa ve sözlü atışmaları, aralarındaki her türlü münasebetin kesilmesine sebep olacak kadar ileriye gitmiştir.⁴³⁰

Hadiste hata yapmaya sebep olan eksik dinleme, Resûlullah'ın ilim meclisine sohbetin yarısında veya bir kısmında gelerek, hadisi o andan itibaren dinlemekten ileri gelmiştir. Bu şekilde sonradan gelenler, hadisi ancak belli yerinden itibaren dinleyebilmişler, öncesini duymamışlardır. Bundan dolayı hadisi ezberlemeleri ve rivâyetleri de bu şekilde eksik olmuştur. Aynı hadisi Resûlullah'ın meclisinde baştan sonuna kadar dinleme imkânı bulmuş olan bir başka sahâbî, söz konusu eksik rivâyeti duyduğunda eksik rivâyetin sahibi olan râvîyi, “İyi ezberleyemedi; çünkü o, Hz. Peygamber hadisin yarısına gelmişken içeriye girdi, baş tarafını dinlemedi.” gibi sözler söyleyerek onu tenkid etmiştir. Aşağıdaki tenkid örneği, bu tür bir eksik dinlemenin yol açtığı hatalı rivâyetin farkına varılması sonucunda meydana gelmiştir:

Rivâyete göre; Benû Âmir'den iki kişi Hz. Aişe'ye gelerek, Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den “Uğursuzluk, kadında, evde ve attadır.” hadisini rivâyet ettiğini haber verirler. Hz. Aişe hiddetlenerek şöyle der: “Kur'an'ı Ebu'l-Kasım'a indiren Allah'a yemin ederim ki, Resûlullah asla böyle bir şey demedi. O sadece, “Cahiliye devri insanları ‘Uğursuzluk kadında, hayvanda ve evdedir.’ derler, buyurdu.” Hz. Aişe bu şekilde Ebû Hureyre'nin rivâyetini tenkid ve tashih ettikten sonra ardından, “Yeryüzünde meydana gelen ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki, biz

⁴²⁸ Bkz. Kandemir, *Mevzu Hadisler*, s. 101; Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 250-251; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 35; Cevâbî, *Cuhûdu'l-muhaddisîn*, s. 135.

⁴²⁹ Hz. Âişe'nin sahâbeye yönelttiği tenkidleri, Zerkeşi, *el-İcâbe li-irâdi mâ istedrekethu Âişe ale's-sahâbe* adlı kitabında bir araya getirmiştir. Hz. Âişe'nin söz konusu tenkidleri, M. Said Hatiboğlu tarafından da bir makale incelenmiştir (bkz. A.Ü. İ.F.D. cilt: XIX, s. 59-72).

⁴³⁰ Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 251.

onu yaratmadan önce o bir kitapta yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır.” âyetini⁴³¹ okumuştur.⁴³²

Tayâlisî'nin (ö.204/819) Mekhûl b. Müslim'den (ö.112/730) rivâyetine göre ise, Hz. Aişe Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği hadis kendisine bildirilince şöyle demiştir: “Ebû Hureyre iyi ezberleyemedi, Resûlullah (s.a.v.), yahudilerin uğursuz saydığı şeylerden bahsediyor, bundan ötürü onlara beddua ederek şöyle diyordu: “Allah yahudileri katletsin. Çünkü onlar, “Şüphesiz uğursuzluk üç şeyde; evde, kadında ve attadır derler.” İşte bu sırada Ebû Hureyre içeriye girmiş, hadisin sonunu duymuş; ama baş tarafını duymamıştır.”⁴³³

Abdullah b. Abbas da Ebû Hureyre'yi bir rivâyetinden ötürü tenkid etmiş ve aralarında tartışma çıkmıştır. Söz konusu tenkidin sebebi, Ebû Hureyre'nin, rivâyet ettiği hadisin mensuh olduğunu bilmemesi ve hadisin hükmünün geçerliliğinde ısrar etmesidir. Ebû Hureyre ile Abdullah b. Abbas arasında meydana gelen tartışmayı, Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde şöyle nakleder:

Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'in “Bir peynir parçası bile olsa ateş değmiş şeylerden yedikten sonra abdest almak gerekir.” buyurduğunu rivâyet eder. Derken bu rivâyet İbn Abbas'ın kulağına ulaşır ve Ebû Hureyre'ye gelerek, “Şimdi biz yağ ve sıcak su içtiğimiz için de mi abdest alacağız?!” diyerek itiraz eder. Ebû Hureyre, İbn Abbas'a “Kardeşimin oğlu, Resûlullah'tan bir hadis duyduğun zaman artık onun için benzetmelerde bulunmaya kalkışma!” karşılığını verir.⁴³⁴

⁴³¹ Hadid (57), 22

⁴³² İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 105.

⁴³³ Uğursuzluk hadisi, Ebû Hureyre dışında Abdullah b. Ömer, Sehl b. Sa'd es-Sâidî ve Cabir b. Abdullah gibi başka sahâbîler tarafından da rivâyet edilmiştir. Bu konudaki rivâyetler, الطيرة, الشؤم ve العدوى lafızlarıyla gelmiştir. Bu hadislerin bazılarında Ebû Hureyre'nin rivâyetine mutabık olarak üç şeyde uğursuzluğun olduğu belirtilirken (Bkz. Buhârî, Cihad 47; Tıb 53; Nikâh 18; Müslim, Selâm 2225; Tirmizî, Edeb 58; İbn Mâce, Nikâh 55; Ebû Davûd Tıb 24); diğerlerinde herhangi bir şey de uğursuzluğun olmadığı (Bkz. Buhârî, Cihad 47; Müslim Selâm 2225; Tirmizî, Edeb 58) bildiriliyor hatta uğursuzluk inancının şirk olduğu ısrarla vurgulanmaktadır (Ebû Davud, Tıb 24; Deylemî, *el-Firdevs*, II, 464). Bu rivâyetlerdeki farklılığın eksik dinlemeden geldiği Hz. Aiş'nin tekid ve tashihiyle anlaşılabilir. Bu hadisin farklı rivâyetleri ve yapılan yorumlar için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 61-63; X, 213 vd.; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XIV, 149-151; XX, 89; XXI, 273, 289; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, IX, 278-285. Ayrıca bkz. Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 255-258.

⁴³⁴ Tirmizî, *Ebvâbu't-tahâret* 58; İbn Mâce, *Tahâret* 65. Nevzat Âşık, söz konusu tartışmanın Nesâî'nin *es-Sünen*'inde de şöyle geçtiğini kaydetmiştir: “İbn Abbas: “Şimdi ben ateş değmiş diye, Allah'ın,

Söz konusu rivâyetler topluca değerlendirildiğinde, ateşte pişen yiyeceklerden ötürü abdest almanın emredilip, bir süre sonra bu yükümlülüğün kaldırılmış olması, abdest emrinin, temizlik alışkanlığının toplumda yerleştirilmesi amacına yönelik olduğunu göstermektedir. Nitekim bazı hadislerde, Resûlullah'ın son emrinin bundan dolayı abdest alınmaması yönünde olduğu açıkça ifade edilmiştir.⁴³⁵ İnsanlar, yağlı yiyeceklerden dolayı temizlik alışkanlığını kazanınca bu yükümlülük onlardan kaldırılmıştır. Ebû Hüreyre'nin, ilk zamanlar tartışacak derecede bu konuda ısrar etmesinin sebebi, Resûlullah'ın bu konudaki buyruğunu bizzat Hz. Peygamber'in kendisinden duymuş olmasıdır. O kesin olarak bildiği bir sünneti, aksini bildiren yeni Peygamber emrini bilmediği yahut doğruluğundan iyice emin olamadığı için ilk zamanlar terk etmek istememiş olabilir. Nitekim daha sonra kendi bildiği sünnetin mensuh olduğunu öğrenince artık ateşte pişen yemeklerden yedikten sonra abdest almayı bırakmıştır.⁴³⁶

Yakınlarının kendisine ağlamasından dolayı ölüye azap edileceğine dair rivâyeti sebebiyle Abdullah b. Ömer de Hz. Aişe tarafından tenkit edilmiştir. Abdullah b. Ömer'in tenkide uğramasının sebebi, hadisi iyi anlamaması ve bundan dolayı hadisi yanlış ezberlemesi veya hadisi unutmasıdır. Hadis kitaplarında olay şöyle geçmektedir:

Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'in "*Yakınlarının kendisine ağlamasından dolayı ölüye azap edilir.*" buyurduğunu rivâyet etmişti. Onun bu hadisi rivâyet ettiği Hz. Aişe'ye iletilince o şöyle dedi: "*Allah Ebû Abdurrahman'ı (yani Abdullah b.*

Kitabında helâl kıldığı bir yiyecekte dolayı da mı abdest alacağım?!" dedi. Ebû Hüreyre yerden topladığı çakıl taşlarını göstererek, "*Şu çakıl taşları sayısınca yemin ederim ki, Resûlullah "Ateş değmiş şeylerden yedikten sonra abdest alınız."* buyurdu diyerek karşılık verir." Bkz. Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 259. Biz, ateşte pişen yiyeceklerden yemekten ötürü abdest alınması gerektiğini ve ardından bunun daha sonra mensuh olduğunu bildiren hadisleri (bkz. Nesâî, Tahâret, 115, 116) incelememize rağmen Nesâî'nin adı geçen kitabında bu tartışmayı bulamadık. Bu konudaki hadisler Hz. Aişe, Zeyd b. Sâbit, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbâs, meymûne, Câbir b. Abdullah, Ümmü Seleme, Hz. Fâtıma, gibi başka sahâbiler tarafından da rivayet edilmiştir. Tirmizî'nin bu konudaki açıklaması için bkz. Tirmizî, Tahâret 58.

⁴³⁵ Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 155-156; Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, IV, 43; Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, I, 217-217, 227; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 29; Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, I, 262; Ebû Nuaym İsfahânî, *el-Müsnedu'l-mustahrac*, I, 393.

⁴³⁶ Nitekim daha sonra onun adını, bu sebeple abdest alınmayacağı görüşünde olan sahâbilerin arasında geçtiğini görmekteyiz. Bkz. Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, IV, 43; Suyûtî, *Şerhu Süneni İbn Mâce*, I, 38. Ayrıca bkz. Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 260.

Ömer'i bağışlasın. Bir şey (hadis) duydu; ama onu iyi ezberleyemedi. Yalan söylemedi; fakat unuttu yahut hata etti. (Halbuki işin aslı şudur:) Resûlullah kendisine ağlanılan bir yahudi cenazesine rastlamış, 'Onlar ölüye ağlıyorlar; oysa o şimdi kabrinde azap çekiyor.' buyurmuştur."⁴³⁷ Hz. Aişe böyle dedikten sonra, "Hiç kimse bir başkasının günahının cezasını çekmez."⁴³⁸ âyetini okudu.⁴³⁹

Hz. Aişe'nin, kendi rivâyetini destekleyip, Abdullah b. Ömer'in rivâyetinin de âyete ters düştüğünü, dolayısıyla yanlış olduğunu göstermek için Kur'an'dan yukarıdaki âyeti okumuştur.

Yakınlarının kendisine ağlamasından dolayı ölüye azap edileceğine dair hadisi Hz. Ömer de rivâyet etmiştir. Buhârî ve Müslim'de yer alan rivâyete göre; Hz. Ömer, yaralandığı zaman Suhayb'ın, kendisine ağlaması üzerine bu hadisi söylemiş ve bunu o sırada orada bulunan İbn Abbas da işitmişti. İbn Abbas, Hz. Ömer vefatından sonra hadisi Hz. Aişe'ye nakleder. Hz. Aişe, rivâyeti reddederek şöyle der: "Allah Ömer'i rahmetiyle kuşatsın. Resûlullah böyle demedi; bilakis o, 'Allah, yakınlarının ağlamasından dolayı kâfirin azabını artırır.' buyurdu." Ardından Hz. Aişe yukarıdaki âyeti okur.⁴⁴⁰

Kasım b. Muhammed (ö.107/725); Hz. Aişe'nin, Hz. Ömer ve oğlu Abdullah'ın söz konusu rivâyetleri kendisine ulaşınca ikisinin rivâyetini de tenkit edip, "Siz yalan söylemeyen ve yalancılıkla da itham edilmemiş olan iki kişiden hadis rivâyet ediyorsunuz. Ancak ne var ki, kulak hata eder. Halbuki Resûlullah 'Allah, yakınlarının ağlamasından dolayı kâfirin azabını artırır.' buyurmuştur." dediğini ve ardından "Hiç kimse bir başkasının günahının cezasını çekmez."⁴⁴¹ âyetini okuduğunu nakleder.⁴⁴²

⁴³⁷ Küçük lafız farklarıyla birlikte bu hadis için bkz. Müslim, Cenâiz 931, 932; Nesâî, cenâiz 15; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 72; İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 85; İbn Mulakkın, *Hulâsatü'l-bedru'l-münîr*, I, 278; Hâkim, *Ma'rife*, s. 87.

⁴³⁸ Enam (6), 164. Aynı meâldeki diğer âyetler: İsrâ (17), 15; Fâtır (35), 18; Zümer (39), 7; Necm (53), 38.

⁴³⁹ Ahmed b. Hanbel, VII, 88-89.

⁴⁴⁰ Buhârî, Cenâiz 32; Müslim, Cenâiz 932; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 73.

⁴⁴¹ Enam (6), 164. Aynı meâldeki diğer âyetler: İsrâ (17), 15; Fâtır (35), 18; Zümer (39), 7; Necm (53), 38.

Yine yakınlarının kendisine ağlamasından ötürü ölünün kabirde azap göreceğine dair yukarıdaki hadisi sebebiyle Abdullah b. Ömer'le İbn Abbas arasında da bir hoşnutsuzluk meydana geldiği haber verilmiştir. Bu habere göre; onlar, Hz. Aişe'nin bu hadise dair geçen açıklamasını öğrenir öğrenmez kendi görüşlerini ve tartışmayı bırakıp, Hz. Aişe'nin açıklamasını esas almışlardır.⁴⁴³

Lafzen rivâyete esas alan bazı sahâbiler, hadisin manen/ aslı lafızlarından farklı lafızlarla rivâyet edilmesi karşısında derhal hadisin o şekilde olmadığını söyleyerek râvîyi tenkit etmiştir. Abdullah b. Ömer'in, Abdullah b. Ubeyd'in (ö.68/687) münafığın durumuna dair hadiste hadisin aslında bulunan “الرَّايضة” yerine eş anlamlısı olan “العائرة” kelimesini kullanmasına tahammül edemeyip müdahale ettiği, Abdullah b. Ubeyd'in kızdığını farkedince de “Eğer onu Resûlullahtan bizzat böyle işitmeseydim, sana itiraz etmezdim.” gelen haberler arasındadır.⁴⁴⁴

Yine Abdullah b. Ömer'in, İslamın esaslarını Hz. Peygamber'den işitilenin aksine “وَصِيَامَ رَمَضَانَ وَحَجَّ الْبَيْتِ” (ramazan orucunu tutmak ve Beyt'i hacetmek) şeklinde söylediğini gördüğü kimselere de derhal itiraz ederek وَحَجَّ الْبَيْتِ وَصِيَامَ رَمَضَانَ (Beyt'i hacetmek ve ramazan orucunu tutmak) olarak değiştirdiği de kaynaklarımızda yer alan bilgiler arasındadır.⁴⁴⁵

Sahâbenin, birbirlerinin hatalı rivâyetlerini tenkit ederlerken⁴⁴⁶ bazen bu tenkitlerinde yanıldıkları da olmuştur. Bu konuda pek çok örnek bulunmakta olup, bu örneklerden biri aşağıdaki rivâyettir.

⁴⁴² Müslim, Cenâiz 929; Nesâî, Cenâiz 15; Ahmed b. Hanbel, VI, 281; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 73; İbn Hibbân, *es-Sahih*, VII, 406; Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 210. Tayâlisî'nin *el-Müsned*'inde Hz. Ömer'in yerine İbn Abbas'ın adı geçer.

⁴⁴³ Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 262.

Hz. Ömer ile Abdullah b. Ömer'in söz konusu hadisi yanlış anladıkları ve hatalı ezberlemiş oldukları açıktır. Çünkü Hz. Peygamber'in ölen müslümanlardan bir kısmına ağladığı ve ağlayanları da men etmediği bilinmektedir. Onun, ölünün azap görmesine sebep olacak bir şeyi yapması yahut buna göz yumması mümkün görünmemektedir.

⁴⁴⁴ Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 248; Ahmed b. Hanbel, VII, 55-56; Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 268.

⁴⁴⁵ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 271-272.

⁴⁴⁶ Sahâbenin, birbirlerinin hatalı rivâyetlerini tenkid edip düzelttiklerine dair örnekler yukarıda geçenlerle sınırlı değildir. Bu konuda daha fazla örnek için bkz. İdlîbî, *Menhec*, s. 108-142; Rif'at Fevzî, *el-Medhal*, s. 39-47.

Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'in, Bedirde öldürülen kafirlerin cesedlerinin atıldığı çukurun başında durarak onlara hitaben, "Allah'ın size vaad ettiklerinin hak olduğunu gördünüz mü?" deyip ardından "Şimdi onlar benim söylediklerimi duyuyorlar." buyurduğunu rivâyet eder. Onun bu rivâyeti Hz. Aişe'ye nakledilince o, İbn Ömer'i tenkid ederek şöyle der: "Abdullah b. Ömer, hata etmiş. Resûlullah öyle değil; bilakis "Şimdi onlar kendilerine söylediklerimin hak olduğunu öğrenmiş durumdadır." buyurdu." Hz. Âişe bu sözlerinin ardından kendi görüşünün doğruluğunu ortaya koymak amacıyla, "Bil ki, sen ölümlere işittiremezsin."⁴⁴⁷ ve "Sen kabirlerdekilere işittiremezsin!"⁴⁴⁸ âyetlerini okumuştur.⁴⁴⁹

Ne var ki, Abdullah b. Ömer yukarıdaki rivâyetinde yalnız değildir. Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Talha (ö.34/654) gibi başka sahâbîlerin de aynı konuda benzer rivâyetleri olup, İbn Ömer'in yukarıdaki rivâyetini desteklemektedir.⁴⁵⁰ Hatta bu rivâyetlerin bazılarında Hz. Peygamber, "Şimdi onlar benim söylediklerimi duyuyorlar." buyurunca Hz. Ömer, "Ya Resûlallah, siz ruhsuz cesetlere mi konuşuyorsunuz?" diye hayretini ortaya koymuş, Hz. Peygamber de, "Sizler benim dediklerimi onlardan daha iyi duymuyorsunuz. Fakat onlar cevap veremiyorlar" diye cevap vermiştir.⁴⁵¹

Diğer taraftan Hz. Peygamber, müşriklerin mezarının başında söz konusu hadisi söylerken Hz. Aişe orada hazır bulunmamıştır. Halbuki bu hadisi rivâyet eden sahâbîler orada hazır bulunmuşlar, bizzat olayları görüp konuşmaları dinlemişler ve hadisin lafzını Hz. Aişe'den daha iyi ezberlemişlerdir.⁴⁵²

Hz. Aişe'nin, kendi görüşünün doğruluğunu ortaya koymak amacıyla okuduğu âyetlere gelince, birinci âyetteki "ölüler" kelimesiyle kastedilen, yaşayan kâfirlerdir. İmandan çağrısına kulak vermemelerinden ötürü duymayan işitmeyen

⁴⁴⁷ Neml (27), 80

⁴⁴⁸ Fatır (35), 22.

⁴⁴⁹ Müslim, Cenâiz 932; Nesâî, Cenâiz 117; Ahmed b. Hanbel, II, 31, 38; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, X, 47. Hadisin bazı rivâyetlerinde "dünyada iken söylediklerimin" ziyâdesi vardır. Bkz. Humeydî, *el-Müsned*, I, 111; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 440.

⁴⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 303.

⁴⁵¹ Buhârî, Megâzî 7, 9; Müslim, Cennet 2873-2874; Nesâî, Cenâiz 117.

⁴⁵² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 234; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, VIII, 202.

ölülere benzetilmiştir. Hz. Aişe, âyette geçen “ölüler” kelimesini gerçek anlamında alarak kabirlerdeki ölümler şeklinde anlamaktadır. İkinci âyette de “kabirdekiler” kelimesiyle kastedilen yine yaşayan kâfirlerdir. Bu âyette de Hz. Peygamber’e, kâfirleri sapıklıklarından doğru yola çeviremeyeceği haber verilmektedir.⁴⁵³ Görüldüğü üzere âyetlerde geçen “ölüler” ve “kabirdekiler” kelimeleriyle mecaz anlamları kastedilmiş olup, bunlar yaşayan kâfirlerdir. Dolayısıyla her iki âyet de Hz. Aişe’yi tenkidinde haklı çıkaracak delil olarak kabul edilmemiştir. Kaldı ki, Allah’ın, Hz. Peygamber’in sözünü, mucize kapsamında mezaradaki ölümlere duyurması da pekâlâ mümkündür.⁴⁵⁴ Kaldı ki, mezaradaki ölünün gelen ziyaretçisini tanıyıp onunla sevindiği ve yine Hz. Peygamber’in mezarlığa uğradığında kabirdekilere selâm verdiğini haber veren rivâyetler de vardır.⁴⁵⁵ Hatta bu konuda bir görüş birliğinin de var olduğu söylenmiştir.⁴⁵⁶

Hz. Aişe’nin, söz konusu olaya tanık olmadığı ve âyetin tefsirinde de hata ettiği için Abdullah b. Ömer’e yönelttiği bu tenkidinde yanıldığı sabittir. Nitekim ondan gelen başka bir rivâyet, daha sonra onun yanıldığına farkına vardığını ve bu konudaki itirazından döndüğünü haber vermektedir.⁴⁵⁷ Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde yer alan bir rivâyet de onun son görüşünün, bu olduğunu göstermektedir.⁴⁵⁸

Yine Hz. Aişe’nin, Ebû Hureyre’yi çok hadis rivâyet ettiği için eleştirmesi, bu tür isabetsiz tenkidin bir başka örneği olarak kabul edilebilir. Hem bu tenkidin başka örnekleri olmaları, hem de ileri gelen bazı sahâbîlerin, Ebû Hureyre’nin çok hadis rivâyet etmesine dair görüş ve düşüncelerini göstermesi bakımından aşağıdaki iki rivâyeti burada kaydediyoruz.

Kaynakların naklettiğine göre; Hz. Aişe, “*Sen ne kadar çok hadis rivâyet ediyorsun? Öyle şeyler söylüyorsun ki, biz onları Resûlullah’tan duymadık!*” diyerek Ebû Hureyre’nin fazla hadis rivâyet etmesini eleştirince Ebû Hureyre buna içerlenir.

⁴⁵³ Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, VII, 18; Hattâbî, *Ğaribu’l-hadîs*, I, 342.

⁴⁵⁴ Konu hakkındaki değerlendirmeler için bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 304; Taberî, *Tehzîbu’l-âsâr*, II, 517-518, 521.

⁴⁵⁵ Bkz. Müslim, Tahâret 249; Nesâî, Tahâret 96; Ebû Davud, Cenâiz 83; İbn Mâce, Zühd 36.

⁴⁵⁶ İbn Kesîr, *et-Tefsîr*, III, 439; Münâvî, *Feyzu’l-kadîr*, V, 131.

⁴⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 304.

⁴⁵⁸ İbn Hacer’in, Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde var olduğunu söylediği bu rivâyeti adı geçen kitapta bulamadık. Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 304; Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 266-267.

“Anceğim! Allah'a yemin olsun ki, seni bundan alıkoyan ayna, sürme ve boyadanlıklar beni alıkoymuyordu.”⁴⁵⁹ der. Ebû Hureyre'nin bu sert çıkışı üzerine Hz. Aişe sadece “Belki öyledir.”⁴⁶⁰ demekle yetinir. Bu “belki” sözü, onun tenkidinde yanıldığını kabul ettiğini göstermektedir.

Hz. Aişe, Abdullah b. Ömer'e “Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği hadisler arasında kabul etmeyip reddettiklerin var mı?” diye sorduğunda o, “Hayır; fakat Ebû Hureyre cüretli, biz çekingen ve korkağız...” cevabını verir. Ebû Hureyre hakkındaki bu konuşmayı duyunca, “Ben ezberledim, onlar unuttular. Bunda benim günahım ne?!” karşılığını verir.⁴⁶¹ Abdullah b. Ömer'in, Ebû Huerye'nin hadis rivâyetinde cüretli, kendilerinin ise, çekingen olduğunu söyleyip, onun tarafından rivâyet edilmiş olan hadislere de itiraz ermediğini söylemesi, Hz. Âişe'nin Ebû Hüreyre'ye yönelttiği çok hadis rivâyet ettiğine dair tenkidinde yanıldığını göstermektedir. Nitekim Hz. Âişe de Abdullah b. Ömer'in bu açıklamasına ses çıkarmamıştır.

Yine Abdullah b. Ömer, Ebû Hureyre'nin rivâyet etmiş olduğu, “Kim bir cenazeye uğurlar, namazını kılarsa ona bir kîrat sevap verilir. Eğer defninde hazır bulunursa, bu ecir iki katına çıkarılır. Bir kîrat Uhud dağından daha büyüktür.” hadisini duyunca “Bakıyorum ki, yine Resûlullah'tan hadis rivâyet ediyorsun!” diyerek itiraz eder.

Bunun üzerine Ebû Hureyre, İbn Ömer'i Hz. Aişeye götürür ve hadisi ona sorar. Hz. Aişe'nin, “Allah şahit ki evet, Resûlullah'tan bunu işittim.” demesi üzerine Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer'e dönerek, “Beni ne badiyede ağaç dikmek, ne de çarşı pazarda alışveriş yapmak gibi işler Resûlullah'tan hadis dinlemekten alıkoymamıştır.

⁴⁵⁹ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 555; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, II, 364; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 76; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, LXVII, 353; Zehebî, *Siyer*, II, 604; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 582.

⁴⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, II, 604-605; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, LXVII, 353.

⁴⁶¹ İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, II, 167; Ebû Davûd, *Salât*, 294; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 45; Zehebî, *Siyer*, II, 608; Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, III, 28; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 196. Sahâbilerden Talha (r.a.) da Ebû Hureyre'nin çok hadis rivâyet etmesini şikayet eden kimseye, “O hadis dinlediği gibi biz de dinledik; ancak o (dinlediklerini) ezberledi, biz unuttuk.” Karşılığını vermiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 76.

*Bilakis devamlı olarak Resûlullah'ın vereceği bir parça ekmek karşılığı*⁴⁶² *onun bana öğreteceği bir kelimeyi bellemek için fırsat kolladım durdum.*” der. Bu cevap karşısında Abdullah b. Ömer, “*Ey Ebû Hureyre, sen içimizde Resûlullah'a en çok birlikte olanımız ve onun hadislerini en iyi bilenimizsin. Bizse, birçok kîratları kaçırdık.*”⁴⁶³ diyerek, tenkidinde yanıldığını kabul eder.⁴⁶⁴

Yine Abdullah b. Ömer'in, Ebû Hureyre'nin çok hadis rivâyet etmesinden⁴⁶⁵ şikayetçi olan kimseye verdiği şu cevap da onun çok hadis rivâyet ettiği için tenkid edilmesinin doğru olmadığını göstermektedir: “*Allah'a yemin olsun ki, onun bizim duymadığımız hadisleri duyduğunu, bizim bilmediğimiz hadisleri bildiğinden şüphelenmiyoruz. Sahip olduğumuz mallarımız ve ailelerimiz, bizi Resûlullah'ın yanında uzun süre kalmaktan alıkoymuyordu. Ama Ebû Hureyre'nin ne malı ne de ailesi vardı. Her zaman Resûlullah ile el ele ve gittiği her yerde hep onun yanındaydı. Bundan dolayı onun bizim bilmediğimiz hadisleri bildiğinden şüphemiz yok.*”⁴⁶⁶

⁴⁶² Hicret ettiği yerde yanında bir kölesinin olduğu söylenerek, Ebû Hureyre'nin fakirliğinin, kendisini tamamiyle ilme vermesinden sonra ortaya çıktığı bildirilmiştir. O bu fakirliği sebebiyle Hz. Peygamber döneminde evlenememiştir. Bkz. Kandemir, “Ebû Hureyre”, DİA, X, 162.

⁴⁶³ Bazı lafız farklılıklarıyla birlikte bkz. Müslim, Cenâiz, 945; İbn Hıbbân, *es-Sahih*, VII, 349; Ebû Davud, Cenâiz, 44; Tirmizî, Cenâiz 49; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 584.

⁴⁶⁴ Ebû Hureyre'ye yöneltilen tenkidler hakkında bkz. Kandemir, “Ebû Hureyre”, DİA, X, 164-167.

⁴⁶⁵ Ebû Hureyre'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki mükerrerler de dahil toplam hadis sayısı 5374'tür. Bu sayı, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde mükerrerler dahil 4297, mükerrersiz ise 1579'tur; yani çok hadis rivâyet etmekle eleştirilen Ebû Hureyre'nin tekrarsız 1579 hadisi vardır (Bkz. Karataş, “Muksirûn ve Hadis Sayıları”, s. 171, 180). Bu rakam ise, bütün vaktini Resûlullah'ın hadislerine ayırmış ve vakfetmiş biri için fazla bir sayı olmasa gerektir. Bu durumda sahâbenin Ebû Hureyre'yi çok hadis rivâyet etmekle niçin eleştirdiği sorusu cevap beklemektedir. Bu sorunun cevabının verilebilmesi için öncelikle Ebû Hureyre'nin toplam hadis külliyatındaki hadis miktarının doğru olarak tespit edilmesi zorunludur. Bununla birlikte biz, mevcut bilgiler ışığında, onun eleştiriyeye uğramasının en büyük nedeninin, rivâyet ettiği hadis sayısının fazlalığı değil; hadis rivâyet etmedeki cesaret ve cüreti olduğunu düşünüyoruz. Abdullah b. Ömer, çok hadis rivâyet ettiği için eleştirilen Ebû Hureyre'nin kendilerinden daha fazla hadis bildiğinden şüphesi olmadığını; ancak kendileri hadis rivâyet etmekten çekinirken, Ebû Hureyre'nin cüretkâr davrandığını söylemektedir. Aynı şekilde önceleri kendisini eleştirenler, daha sonra bu eleştirilerinde haksız olduklarını itiraf etmişler ve onun hadis rivâyetindeki üstünlüğünü itiraf ederek, hadis rivâyet etmesine karışmamışlardır.

⁴⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 75-76.

İKİNCİ BÖLÜM
SAHÂBE DÖNEMİ HADİS RİVÂYETİNDE
İKLÂL VE İKSÂR

Bu bölümde, sahâbe döneminde yürütülen rivâyet faaliyeti, rivâyet edilen hadis sayıları bakımından ele alınmaktadır. Bu kapsamda râvî sahâbeler ve rivâyet ettikleri hadis sayıları, râvî sahâbîlerin rivâyet ettikleri hadis sayıları bakımından gruplandırılmaları, kendilerinden rivâyet edilen hadis sayısının farklı olmasının ana sebepleri, konuyla ilgili bazı terimler ve iklâl ve iksârın sahâbe dönemi hadis rivâyetine etkileri konularına dair açıklamalara yer verilmiştir. Söz konusu açıklamalara, konunun merkezi durumunda olan “iklâl” ve “iksâr” kelimelerinin anlamlarına dair bir incelemeyle başlamak faydalı olacaktır.

I. “İKLÂL” VE “İKSÂR”IN ANLAMI

Çalışmanın konusunun hadis rivâyeti olması hasebiyle, adı geçen kelimelerin anlamlarına dair yapılacak bir çalışmanın bu kelimelerin hadis ilmindeki terim anlamlarını tespit etmeye yönelik olması tabiidir. Bununla beraber belli bir ilim dalına ait terimlerin anlamlarının, her zaman sözlük anlamlarından bütünüyle uzak ve kopuk olmadığı, hatta bu sözlük anlamlarının bilinmesinin terim anlamlarının daha iyi anlaşılıp kavranmasına yardımcı olabildiği bir gerçektir. Bu düşünceden hareketle, söz konusu kelimelerin terim anlamlarından önce sözlük anlamlarını kısaca incelemek istiyoruz.

A. “İKLÂL” VE “İKSÂR”IN SÖZLÜK ANLAMI

“Killet” (كَلَّتْ) kökünden türetilmiş bir mastar olan “iklâl” (أَكْلَلْتُ), sözlükte, “bir şeyi sayıca/miktarca azaltmak, azca/nadiren yapmak; malı mülkü olmayıp fakir olmak”⁴⁶⁷ anlamlarına gelmektedir.⁴⁶⁸ “Killet” ise, “bir şey sayıca/miktarca az olmak

⁴⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “kl” mad., XI, 563; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “kl” mad., VIII, 85.

ya da azalmak, önemsiz, az miktarda olmak, nadir olmak veya bulunmak, (bir şeyden) az/aşağı olmak” anlamlarına gelmekte olup, kelime bu anlamıyla Türkçede de kullanılmaktadır. “Killet” kelimesi, isim tamlaması olarak isimlerin başında da gelerek, o ismin içerdiği anlam ve muhtevanın az, nadir bulunduğunu ifade eder. “Killet-i hayâ” (قِلَّةُ الْحَيَاءِ): “Hayâsızlık, utanmazlık”; “killet-i sabr” (قِلَّةُ الصَّبْرِ): “Sabırsızlık”; “killet-i dem” (قِلَّةُ الدَّمِ) de “kansızlık” anlamlarına gelip, söz konusu kelimenin bu kullanımına dair bazı örneklerdir.

Çalışmanın diğer ana kelimesi olan “iksâr” (الإِكْتَارُ) ise, “kesret” (كَثْرَةُ) kök kelimesinden türetilmiş olup, sözlükte, “(bir şeyi) sayıca/miktarca çoğaltmak⁴⁶⁹, çok yapmak, arttırmak⁴⁷⁰; sık sık/sürekli/devamlı olarak yapmak; malı çok olup zengin olmak⁴⁷¹” anlamlarına gelmektedir.⁴⁷² Kelimenin kökenini oluşturan ve “killet”in zıttı olan “kesret”in anlamı ise, “(bir şey) sayıca/miktarca çoğalmak, çok olmak, artmak⁴⁷³; sıklıkla meydana gelmek, sık sık olmak”tır.

“Kesret” kelimesi de “killet” kelimesi gibi, isimlerle tamlama oluşturarak, başında geldiği ismin içerdiği anlam ve muhtevanın “killet”in aksine çokça, bol olarak bulunduğunu ifade eder. “Kesret-i hayâ” (كَثْرَةُ الْحَيَاءِ): “çok hayâlılık, edeplilik”; “kesret-i sabr” (كَثْرَةُ الصَّبْرِ): “çok sabırlılık”; “kesret-i kelâm” (كَثْرَةُ الْكَلَامِ) de “çok konuşma, sözü fazla uzatma, gevezelik” anlamlarına gelip, bu kullanımın bazı örnekleridir.

⁴⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “kl” mad., XI, 563-564; Zebîdî, *Lisânu'l-arab*, “kl” mad., VIII, 85.

⁴⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “ksr” mad., V, 132; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “ksr” mad., XIV, 18.

⁴⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “ksr” mad., V, 132; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “ksr” mad., XIV, 18.

⁴⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “ksr” mad., V, 132; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “ksr” mad., XIV, 18.

⁴⁷² İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “ksr” mad., V, 131-132; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “ksr” md., XIV, 17, 18; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 150-151

⁴⁷³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, “ksr” mad., V, 131; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “ksr” mad., XIV, 17.

B. “İKLÂL” VE “İKSÂR”IN TERİM ANLAMLARI

“İklâl” ve “İksâr” kelimelerinin terim anlamları, sözlük anlamlarıyla yakından ilgili olup, aralarındaki en önemli fark, terim anlamının rivâyet edilen hadis sayısının azlığı veya çokluğuyla ilgili olmasıdır. Bu yönüyle “*iklâl (iklâl-i hadîs)*” (إِقْلَالُ الْحَدِيثِ) kelimesi, bir hadis ilmi terimi olarak, sahâbî tarafından rivâyet edilen hadis sayısının az; “*iksâr (iksâr-i hadîs)*” (اِكْتِسَارُ الْحَدِيثِ) kelimesi de “iklâl”in zıttına bu sayının çok olduğunu gösterir.

Adı geçen terimlerde, hadis sayısının azlık veya çokluğu için 1000 rakamı ölçü alınmış, bu sayı ve üstündeki hadisler “çok”, bu sayıdan daha az hadisler ise “az” olarak kabul edilmiştir. Hadislerin azlığı veya çokluğunu belirleyen 1000 rakamı ise, Bakî b. Mahled’in (ö.276/889) “*el-Müsnedü'l-kebîr*”indeki⁴⁷⁴ hadis sayıları esas alınmak sûretiyle tespit edilmiştir. Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki hadis sayıları, eserin kendisinin mevcut olmaması sebebiyle İbnü'l-Cevzî'nin “*Tenkîhu fuhûmi ehli'l-eser*”

⁴⁷⁴ *el-Musannef* adıyla da bilinen kitapta, 1300'den fazla sahâbî râvî alfabetik olarak düzenlenmiş ve her bir sahâbînin rivâyetleri fıkıh konularına göre sıralanmıştır. Kendisinden önce benzerinin bulunmadığı söylenen eser, bu özelliğinden dolayı hem *el-Müsned* hem de musannef tarzının bir örneği kabul edilir. İbn Hazm, Bakî b. Mahled'in bu eserine büyük önem vermiş hatta onu Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inden daha değerli kabul etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi olan Bakî b. Mahled, kitabında hocasının hiçbir rivâyetine yer vermemiştir. Bakî b. Mahled'in, Ekrem Ziya Ömerî tarafından yayımlanan *el-Müsned*'inde 1013 sahâbînin 30.969 (Ahmed Muhammed Şakir'e göre, 31.064) hadisi bulunurken, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde 904 (Talat Koçyiğit bu sayının 700 olduğunu söyler. Bkz. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 78) sahâbînin 30.000 rivâyeti bulunmaktadır. Bakî b. Mahled'in söz konusu 1013 sahâbî ve rivâyet ettikleri hadis miktarını içeren *Kitabü'l-A'dâd. Zikru mâ li's-sahâbeti mine'l-hadîsi mine'l-aded* adıyla bilinen bağımsız bir risalesi de vardır. Okiç, adı geçen risaleyi, Bakî b. Mahled'den Abdullah b. Yunus el-Murâdî el-Ka'bî adlı bir öğrencisinin rivâyet ettiğini belirtir (Bkz. Okiç, *Tetkikler*, s. 31, Dipnot: 2). İbn Hazm, adı geçen risaleyi, *Esmâü's-sahâbeti'r-ruvât ve mâ li-küllü vâhidin mine'l-aded* adıyla yeniden düzenlenmiş, onun bu risalesi de çeşitli tarihlerde yayımlanmıştır. İbn Hazm'ın bu risalesinde 1008 sahâbî bulunmaktadır (Bkz. Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 51; Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 115). Bakî b. Mahled'in adı geçen risalesi, sahâbî râvîlerin ve hadis miktarlarının tespitinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu risale, hem Mısır'da bulunan iki yazmasına hem de İbn Hazm'ın nüshasına dayanılarak, çeşitli tarihlerde yayımlanmıştır. Karataş, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini de esas alarak, bu risale üzerinde bir çalışma yapmış, çalışma sonunda “muksirûn” sıralamasını bilinenden farklı olarak yeniden düzenlemiştir. Bununla ilgili açıklamalar ileride gelecektir. Bakî b. Mahled'in söz konusu *el-Müsned*i ve risalesi ile İbn Hazm'ın adı geçen risalesi hakkında bkz. Kandemir, “Bakî b. Mahled”, *DİA*, IV, 541-542. Ayrıca bkz. Apaydın, “İbn Hazm”, *DİA*, XX, 51.

adlı kitabından alınmıştır. İbnü'l-Cevzî ise, sahâbîlerin hadis sayılarına ilişkin verdiği rakamları Bakî b. Mahled'in adı geçen kitabında yer alan her bir sahâbî tarafından rivâyet edilen hadisleri sayarak elde etmiştir.⁴⁷⁵

Buna göre, adı geçen “*Müsned*”de yer alan sahâbî râvîlerin hadis sayıları bir gruptandırmaya tâbi tutularak, 1000 ve 1000'in üzerindeki hadis rivâyeti “iksâr”, bu miktarın altındaki hadis rivâyeti ise, “iklâl” olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde bu tanım ve gruptandırma esas alınarak, kendilerinden rivâyet edilen hadis sayısı 1000'in üzerinde olan sahâbîlere “*muksirûn*” (المُكْتَبِرُونَ) (çok hadis rivâyet etmiş sahâbîler); daha az olan sahâbîlere de “*mukillûn*” (المُقِلُّونَ) (az hadis rivâyet etmiş sahâbîler)⁴⁷⁶ denilmiştir.⁴⁷⁷ Buna göre, kendisinden 5374 hadis rivâyet edilmiş olan Ebû Hureyre, “*muksirûn*”; kendisinden 142 hadis rivâyet edilmiş olan Hz. Ebû Bekir de “*mukillûn*” grubunda yer almaktadır.⁴⁷⁸

Konuyla ilgili bazı eserlerde “*muksirûn*” ve “*mukillûn*” yerine eşanlamlıları olan başka terimler de kullanılmıştır. “*Kalîlu'l-hadîs*” (قَلِيلُ الْحَدِيثِ) ve “*kalîlu't-tahdîs*” (قَلِيلُ التَّحْدِيثِ) terimleri, “*hadisi/tahdîsi az sahâbî*” anlamında birer sıfat tamlaması olup, bazen “*mukillûn*” yerine kullanılmışlardır.⁴⁷⁹

“*Ekseru's-sahâbeti hadîsen/rivâyeten*” (أَكْثَرُ الصَّحَابَةِ حَدِيثًا/رِوَايَةً) ve “*ekseruhum hadîsen/rivâyeten*” (أَكْثَرُهُمْ حَدِيثًا/رِوَايَةً) ifadeleri⁴⁸⁰ bunlardan bazıları olup “*hadisi/rivâyeti*

⁴⁷⁵ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 277-278.

⁴⁷⁶ Bu terimlerden “*mukillûn*”, rivâyet ettiği hadis sayısı az olan sahâbî râvîler hakkında kullanılmakla beraber sadece bir tane hadis rivâyet etmiş sahâbî râvîler hakkında da kullanılmıştır. Nitekim İbn Sa'd'ın, Havt b. Abdüluzza hakkında “*kalîlu'l-hadîs*” nitelemesi, bu anlamda bir kullanımdır. Çünkü adı geçen sahâbîden bize sadece bir tek hadis ulaşmıştır (Bkz. Ekler: Alfabetik liste, no: 524). Söz konusu terimin, bu anlamı için bkz. Ahmed Naîm, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 53; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 268; Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 110.

⁴⁷⁷ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 277, 379; *Hadis Tarihi*, s. 76-77; Aydın, *Hadis İstılahları*, s. 110; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 150-151, 268; Karataş, “*Mukillûn ve Hadis Sayıları*”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9>.

⁴⁷⁸ Muksirûn sahâbîlere ve kendilerinden rivâyet edilen hadis miktarına dair ayrıntılı açıklama ve rakamlar, “*Muksirûn Sahâbîler ve Rivâyet Ettikleri Hadis Miktarları*” başlıklı konuda yer almıştır.

⁴⁷⁹ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 178.

⁴⁸⁰ Örneğin bkz. İbn Salâh, *el-Mukaddime*, s. 175; Nevevî, *et-Takrîb*, s. 82; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 401; İbnü'l-Mulakkîn, *el-Mukni*, II, 494; Tîbî, *el-Hulâsa*, s. 124; Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 185; Accâc, *Usulu'l-hadîs*, s. 404.

fazla olan sahâbî” anlamına gelir. Aynı tabir, Osmanlıca eserlerde “*Muksirîn-i Sahâbe*” olarak yer almıştır.⁴⁸¹

İklâl ve iksâr terimlerinin ilk defa ne zaman ve kim tarafından kullanıldığı konusuna dair incelememizde ulaşabildiğimiz kaynaklar bize Muhammed b. Sa'd'ın (ö.230/844) adını vermektedir. O, “*et-Tabakâtu'l-kübrâ*” adlı kitabında, Havtû'l-Abdî⁴⁸² isimli sahâbî hakkında “*kalîlü'l-hadîs*” tabirini kullanmıştır.⁴⁸³ Her ne kadar bu ifadeyi, iklâl ve iksârın 1000 rakamını esas alan yaygın anlamı dışında sadece bir hadis rivâyet etmiş sahâbî için kullanmış olsa da az ve çok hadis rivâyeti biçiminde bir ayırımın onun döneminde de mevcut olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Kaldı ki iklâl ve iksârın kabul gören tanımının dışında genel bir ayırımın daha sahâbe döneminden itibaren başladığını gösteren rivâyetler vardır. Ebû Hureyre başta olmak üzere bazı sahâbîlerin çok hadis rivâyet ettikleri için ileri gelen ashâb tarafından uyarılmaları bu tür ayırımın o dönemden itibaren var olduğunu ortaya koymaktadır.

Ancak o dönemde var olan söz konusu iklâl-iksâr ayırımı, hadis usûlü kitaplarına da geçmiş günümüzdeki tanımıyla sayısal bir çoklukta ziyade rivâyet faaliyetinin çokça ve sıkça yapıldığını anlatan bir kullanımdır. Muksirûn'dan olan ve çok hadis rivâyetini hoş görmeyenler arasında adı geçen Enes b. Mâlik hakkında bazı hadis kaynaklarında kullanılan “*kalîlü'l-hadîs*” ifadesi böyle bir kullanımdır.⁴⁸⁴ Bu durumu, hadis sayısı bağlamında değerlendirmek yanlıştır. Zira Enes b. Mâlik, kendisinden bize ulaşan hadis sayısı bakımından değil; çok hadis rivâyetinden kaçınmayı prensip edinmiş olması⁴⁸⁵ bakımından “*kalîlü'l-hadîs*”tir. Nitekim aynı kaynaklarda “*kalîlü'l-hadîs*” olduğu bildirilen râvîlerin toplam rivâyet miktarları araştırıldığında bu ifadenin, onlar hakkında hadis miktarları dikkate alınmaksızın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu da sözünü ettiğimiz yaklaşıma denk düşmektedir.

⁴⁸¹ Ahmed Naîm, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 53; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 268.

⁴⁸² Bu, ekler bölümünde sunduğumuz, isimlerin alfabetik olarak sıralandığı tabloda 524. sırada yer alan ve sadece bir hadis rivâyeti bulunan Havt b. Abdüluzzâ isimli sahâbî olsa gerektir.

⁴⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VI, 206

⁴⁸⁴ Dârimî, *Mukaddime* 28; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 665; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, V, 227; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, IX, 366.

⁴⁸⁵ Birinci bölümde onun bu özelliğini ortaya çıkaran bazı rivâyetlere yer vermiştik.

Sayısal bir miktarı ifade eden bir gruplandırmanın ise, ilk kez İbn Hazm tarafından yapıldığı bildirilmiştir. O, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'ini esas alarak, orada yer alan sahâbîleri, kendilerinden rivâyet edilen hadis miktarına göre “ashâbu'l-ulûf”, “ashâbu'l-elf”, “ashâbu'l-miîn”, “ashâbu'l-aşerât” gibi terimler⁴⁸⁶ kullanarak rivâyet ettikleri hadis miktarına göre gruplandırmıştır. Onun bu şekilde gruplandırmasını, İbnu'l-Cevzî de kitabına almıştır.⁴⁸⁷

Halbuki Ahmed b. Hanbel'in, muksirûnun kimlerden oluştuğuna dair “*H. Peygamber'in ashâbından altı kişi, çok hadis rivâyet ettiler ve uzun ömür sürdüler.*” dediği ve ardından Ebû Saîd el-Hudrî dışında⁴⁸⁸ kalan muksirûn sahâbenin isimlerini saydığı görülmektedir.⁴⁸⁹ İbn Hazm'dan yaklaşık 210 sene önce yaşamış olan Ahmed b. Hanbel bu açıklamasında, çok hadis rivâyet eden sahâbîlerin (muksirûnun) isimlerini sayarken aynı zamanda iksârın da tanımını yapmış olmaktadır. Adı geçen sahâbîleri incelediğimizde tamamının *el-Müsned*'de 1000'in üzerinde hadisi bulunan sahâbîler olduklarını görüyoruz. Buradan yola çıkarak, onun 1000'den fazla hadis rivâyetini iksâr, bu rakamın altında kalan hadis rivâyetini de iklâl olarak kabul ettiği söylenebilir.

Burada yeri gelmişken “mukillûn” ve “muksirûn” terimlerinin kullanımına ilişkin bir hususa dikkat çekmek uygun olacaktır. Söz konusu kelimeler, hadis ilmi terimi olarak sadece sahâbî râvîler hakkında kullanılmaktadır. Zira hadis sayılarına göre gruplandırmaya esas teşkil eden çalışma, sahâbî râvîler üzerinde yapılmıştır. Bu sebeple “*az/çok hadis rivâyet eden râvîler*” şeklinde tüm hadis râvî ve muhaddislerini kapsayacak biçimde genel bir kullanım isabetli görünmemektedir. Çünkü bu genel kullanım, söz konusu terimlerin, sahâbîlerden sonraki nesiller içindeki râvîler hakkında da geçerli olduğuna dair bir anlayışın ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Halbuki daha

⁴⁸⁶ Söz konusu terimler, bu kitapta, “Muksirûn Sahâbîler Hakkında Kullanılan Bazı Terimler” ile “Mukillûn Sahâbîler Hakkında Kullanılan Bazı Terimler” başlıkları altında incelenmektedir.

⁴⁸⁷ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 363-387.

⁴⁸⁸ Çünkü Ebû Saîd el-Hudrî'nin *el-Müsned*'deki toplam hadis sayısı bizim tespitimize göre, 986'dır. Bu sebeple Ahmed b. Hanbel onu muksirûndan saymamıştır. Muksirûn sahâbenin kaç kişi olduklarına dair bkz. Bu kitap, “Muksirûn Sahâbîler ve Hadis Sayıları”.

⁴⁸⁹ İbn Salâh, *el-Mukaddime*, s. 175; İbnu'l-Mulakkin, *el-Mukni*, II, 494; İbn Kesir, *İhtisâr*, s. 128.

sonraki râvîler hakkında “muhaddis”, “hafız”, “hâkim” ve “hüccet” gibi onlara özgü terimler belirlenmiş ve kullanılmıştır.⁴⁹⁰

II. RAVİ SAHÂBÎLER VE RİVÂYET ETTİKLERİ HADİS SAYILARI

Ka'b b. Mâlik, Tebük savaşına katılmayışını anlatırken sahâbenin sayısına dair şu açıklamayı yapmaktadır: “Hz. Peygamber'in ashâbı o kadar çoktur ki, isimleri büyük bir kitaba bile sığmaz.”⁴⁹¹ Onun bu açıklaması, sahâbenin oldukça kalabalık olduğunu göstermektedir. Fakat bu kalabalık ashâb topluluğunun kesin olarak sayısı tespit edilememiştir.⁴⁹² Hz. Peygamber'in ashâbının tamamının sayısı bir yana onun kendisi hayatta iken vefat eden ve yine kendileri âhirete göçtüklerinde geride bıraktığı ashâbının sayısı hakkında dahi net rakamlar yoktur.⁴⁹³ Her ne kadar İslâm'da ilk nüfus sayımı Hz. Peygamber'in emriyle⁴⁹⁴ yapılmış olsa da ne zaman yapıldığı kesin olarak tespit edilemeyen bu sayımın, hicretten hemen sonra hicrî 622 yılında⁴⁹⁵ veya Uhud (h.625), Hendek (h.627) gazvelerinin hemen öncesinde veya Hudeybiye seferinde (h.628)⁴⁹⁶ yapıldığına dair farklı görüşler öne sürülmüştür.

Ancak bu nüfus sayımın tarihi kesin olarak bilinemediği için hangi amaçla yapıldığı da bilinmemektedir. Uhud, Hendek gazveleri öncesinde veya Hudeybiye seferinde yapıldığı kabul edildiğinde, bu sayımın eli silah tutan askerî gücün tespiti amacıyla yapılıp, bütün Müslüman halkı kapsamadığı düşünülebilir. Dolayısıyla bu nüfus sayımıyla ne o zaman ne de daha sonraki zamanlarda yaşayan sahâbîlerin toplam sayısını tespit etmek mümkün görünmemektedir.⁴⁹⁷

⁴⁹⁰ Yardım, *Hadis I*, s. 64.

⁴⁹¹ Buhârî, *Megâzî*, 79.

⁴⁹² Abdüllatif, *el-Muhtasar*, s. 35; Ebû Zehv, *Hadis Müdafaası*, s. 128.

⁴⁹³ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 75; Yardım, *Hadis I*, s. 62-63.

⁴⁹⁴ Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce'de yer alan hadislerde, yapılan nüfus sayımı sonunda 500, 600-700 ve yine 1500 gibi farklı sayıda rakamlar verilmektedir. Muhammed Hamidullah, 1500 rakamının erkek kadın herkesi kapsadığını ve sayımın yazıyla da kayıt altına alındığını söyler. Bkz. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 74-75.

⁴⁹⁵ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 74-75.

⁴⁹⁶ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, VII, 98; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, V, 175.

⁴⁹⁷ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 74-75; Yardım, *Hadis I*, 63.

Bununla beraber toplam sahâbe sayısına dair farklı görüş ve rakamlar ileri sürülmüş olup, bunlardan biri Ebû Zür'a er-Râzî (ö.264/878)'den nakledilen bir rivâyete dayanır. Söz konusu rivâyette, Ebû Zür'a'ya, Hz. Peygamber'den kaç sahâbînin hadis rivâyet ettiği sorulmuş; o bu soruya şu cevabı vermiştir: “*Bunu kim tespit edebilir ki?! Onunla birlikte Vedâ haccında 40 bin, Tebüük seferinde 70 bin sahâbî vardı.*” Hz. Peygamber'in hadislerinin sayısının 4000 olduğuna dair bir soruya da hiddetlenerek şu karşılığı vermiştir: “*Bu sözü kim söylese, Allah dişlerini sallatsın. Bu zındıkların sözüdür. Hz. Peygamber'in hadislerini kim saymış ki?!⁴⁹⁸ Resûlullah vefat ettiğinde geride kendisini dinleyen ve kendisinden hadis rivâyet eden 114 bin sahâbî bırakmıştı.*” Bu kadar sahâbînin Hz. Peygamber'i nerede görüp dinlediğine dair soruya ise “*Medineliler, Mekkeliler ve bu ikisinin arasında yerleşik olanlar, bedevîler ve onunla Veda haccında bulunanlar, işte bütün bunlar Arafat'ta onu görmüşler ve onu dinlemişlerdir.*”⁴⁹⁹ Onun sahâbî râvîlerin sayısına dair kendisine sorulan sorulara verdiği bu cevaplar, sahâbî râvîlerin sayısını net olarak tespit etmenin mümkün olmadığını göstermektedir.

Bu konuya dair bir açıklamasında Rafî'î, Medine'de 30 bin, diğer Arap kabilelerinde 30 bin olmak üzere toplam 60 bin sahâbînin bulunduğunu söylemiştir.⁵⁰⁰ İmam Şafiî'nin, Hz. Peygamber'i gören ve ondan hadis rivâyet eden sahâbenin sayısına dair verdiği rakam da 60 bindir.⁵⁰¹ el-Medînî ise, Ebû Zür'a er-Râzî'nin söylediğine yakın bir rakam ileri sürerek, sahâbîlerin sayısının 100 binden fazla olduğunu bildirir.⁵⁰²

İbn Hıbbân da sahâbî râvîler hakkında kaleme aldığı *Târihu's-sahâbe ellezîne rüviye anhumu'l-ahbâr* adlı eserinde 1608 sahâbînin biyografisine yer vermiştir. Ayrıca Hâkim en-Nisâbûrî de sahâbî râvîlerin sayısının 4000 olduğunu söylemiştir. Zehebî bu

⁴⁹⁸ Aynı şekilde İbnü'l-Cevzî de *Telkîh* adlı eserinde Hz. Peygamber'in hadislerinin sayısının tespit etmenin mümkün olmadığını söylemektedir (Bkz. a.g.e., s. 391. Ayrıca bkz. Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî*, I, 100; el-Hıtta; I, 57). Buna göre hadis miktarına dair verilen rakamlar, Resûlullah'ın tüm hadislerini değil; kayıt altına alınan hadislerinin yaklaşık miktarını göstermektedir.

⁴⁹⁹ İbn Salâh, *el-Mukaddime*, s. 176; İbn Kesîr, *İhtisâr*, s. 128; Hatîb, *el-Câmi'*, II, 447.

⁵⁰⁰ Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî*, s. 405-406.

⁵⁰¹ İbn Kesîr, *İhtisâr*, s. 128; Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî*, s. 405-406;.

⁵⁰² Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî*, s. 405-406; Koçyiğit, *Hadis Usulü*, s. 36, *Hadis Istılahları*, s. 378.

sayının 1500 kadar olacağını, 2000'i asla geçmeyeceğini bildirmiştir.⁵⁰³ Mizzî ise, *Kütüb-i Sitte*⁵⁰⁴ hadislerini yeniden derlediği, *Tuhfetü'l-eşrâf bi ma'rifeti'l-etrâf* adlı eserinde toplam 1391 sahâbîden hadis nakletmektedir.⁵⁰⁵

Muhammed Hamidullah (ö.2006) da Ebû Zür'a'nın yukarıdaki görüşü desteklemekte ve her birinin en az bir hadis rivâyet etmiş olabileceği düşüncesinden hareketle Arafat'ta Resûlullah'ı dinlemiş bulunan 114 bin sahâbînin tamamını hadis râvîsi olarak kabul etmektedir. Birtakım varsayımlardan hareketle sahâbenin tamamının hadis râvîsi kabul edilemeyeceği; Ebû Zür'a'nın ve onunla aynı görüşü paylaşan Muhammed Hamidullah'ın bu görüşlerinin ilmî açıdan tutarsız olduğu öne sürülmüştür. Hadis rivâyeti başlı başına bir uzmanlık alanı olduğu için sahâbenin tamamının ve aynı seviyede hadisle meşgul olmasını beklemek yanlıştır. Çünkü her uzmanlık alanının, sahasında belirli bir ilmî birikimi, yeterli kabiliyet ve liyakati gerektirdiği aşikârdır. Örneğin, toplumumuzda herkes doktor veya din âlimi olmadığı gibi, onların uzmanlık alanları olan konularla da doğrudan ve sürekli ilgili değildir. Bu işin ancak ileri seviyede meraklıları ve ilgilileri tüm zamanlarını bu işlere ayırabilmekte ve başarı gösterebilmektedirler. Geri kalan halkın ilgi ve merakı ise, daha çok birtakım ihtiyaçlarının giderilmesine yetecek bir bilgilenmeyle sınırlı kalmaktadır. Bu sebeple hadis rivâyetine de ancak kendini bu işe vakfetmiş böyle uzman bir ekibin kalkıştığını söylemek isabetli olacaktır.⁵⁰⁶

Nitekim Ebû Hureyre, muhacir ve ensarın ticaret ve ziraatle meşgul olurlarken kendisinin karın tokluğuna Resûlullah'ın yanından ayrılmadığını, onun hadislerini ezberlediğini, onlar bulunmazken dâima Resûlullah'ın yanında bulunduğunu, onlar unutulurlarken kendisinin hadisleri ezberleyip durduğunu ve yine gecesini üçe ayırıp, üçte

⁵⁰³ Karataş, "Mukillûn ve Hadis Sayıları", <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9>.

⁵⁰⁴ *Kütüb-i Sitte*, Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leri ile Ebû Davûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin "*Sünen*"lerinden meydana gelen altı meşhur hadis kitabının adıdır. Bkz. Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 202; Şahyar, *Kütüb-i Sitte Müellifleri*, s. 18-19. Kandemir, "Kütüb-i Sitte" DİA, XXVII, 6-7.

⁵⁰⁵ Karataş, "Mukillûn ve Hadis Sayıları", <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9>.

⁵⁰⁶ Bkz. Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 378-3279; *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 410, *Hadis Tarihi*, s. 75; Ali Yardım, *Hadis I*, s. 64, 101; Karataş, "Mukillûn ve Hadis Sayıları", <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9>.

birinde de Hz. Peygamber'in hadislerini müzâkere ettiğini⁵⁰⁷ bildirmiştir. Onun bu açıklamalarından, onun kendine meşguliyet ve meslek alanı olarak hadis ilmini seçtiğini öğreniyoruz. Aynı şekilde Hz. Ömer ile Ebû Musa el-Eş'arî'nin bir gece hiç uyumadan sabaha kadar hadis müzâkeresi yapmaları⁵⁰⁸ da başka sahâbîlerin de hadis ilmiyle hobinin ötesinde bir merak ve ilgiyle, uzmanlık derecesinde ilgilendiklerini göstermektedir.

Nitekim kendilerinden hadis rivâyet edilen sahâbî miktarının genel sahâbî toplamı içinde çok az bir orana karşılık gelmesi, hadis rivâyetinin bir uzmanlık ve ihtisas alanı olup, yetenek ve liyakat sahibi bir grup sahâbînin bu işi sahiplendiğini ortaya koymaktadır.

Net sayıları tespit edilemeyen sahâbeden hayatları hakkında bilgi bulunanların sayısı yaklaşık 15 bindir.⁵⁰⁹ Aynı şekilde Ebû Zür'a'dan, sahâbe râvîlerin sayısına ilişkin naklediklen 114 bin rakamı esas alındığında, hayatları hakkında bilgi bulunan sahâbî sayısının genel sahâbî sayısına oranının yaklaşık %10 olduğu görülmektedir. Bunlardan bize hadisleri ulaşanların sayısı ise, 1500 civarındadır⁵¹⁰ ki bu rakam da genel sahâbe içinde yaklaşık %1 oranına karşılık gelmektedir. Yani 114 bin kişilik sahâbe toplumundan sadece %1'inin hadis rivâyeti bize ulaşmıştır.

Hadisleri bize ulaşmış bulunan bu sahâbîlerden 1000'den fazla hadis rivâyet edilenlerin sayısı yalnızca yedidir.⁵¹¹ Geriye kalanlar içinde kendilerinden 100-1000 arasında hadis rivâyet edilenlerin sayısı otuz, 10-100 arasında hadis rivâyet edilenlerin sayısı yüz elli yedi, 2-10 arasında hadis rivâyet edilenlerin sayısı iki yüz kırk yedi, 2

⁵⁰⁷ Dârimî, Mukaddime 51; Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi'*, s. 180.

⁵⁰⁸ Hatîb, *el-Fakîh*, I, 132; İkinci, *Sünnet*, s. 78.

⁵⁰⁹ Talât Koçyiğit, bu sayının 10.000'ini geçmediğini söylemektedir. Bkz. *Hadis Usûlü*, s. 36; *Hadis Tarihi*, s. 75.

⁵¹⁰ Karataş, "Ravî Sahâbîler ve Hadis Sayıları", <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=13&soru=7> (Erişim: 15 Temmuz 2006), (par.1).

⁵¹¹ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 401-403. Bu konudaki bir inceleme için bkz bu kitap, "Muksirûn Sahâbîler ve Rivâyet Ettikleri Hadis Sayıları" başlıklı konu.

hadis rivâyet edilenlerin sayısı ise yüz on beştir. Geriye kalan dört yüz elli bir sahâbîden ise, sadece birer hadis rivâyet edilmiştir.⁵¹²

Hadis rivâyet etmiş olan bütün sahâbîlerin hadislerini topladığı söylenen⁵¹³ Bakî b. Mahled'in "*el-Müsned*"inde yer alan sahâbîlerin⁵¹⁴ yarıya yakınından birer ya da ikişer hadis rivâyet edildiği, hadislerin büyük bölümünün geriye kalan çok az bir sahâbî topluluğundan geldiği ortaya çıkmaktadır. Aşağıda verdiğimiz tabloda yaklaşık 114.000 kişi olduğu söylenen toplam sahâbe topluluğu içinde 100'ün üzerinde hadis rivâyet eden 37 sahâbînin olduğu görülmektedir ki bu sayı, genel toplam içinde oldukça çok azdır. Hele hele muksirûn olarak anılan sahâbîlerin sadece yedi kişiden ibaret olması, yukarıda bahsettiğimiz, hadis rivâyetinin bir liyakat ve uzmanlık alanı olduğu ve her sahâbînin bu işe yönelmediği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bu durum, önüne gelen herkesin hadis rivâyetine kalkışmayıp, bu işi uzmanına bıraktığını göstermekle sahâbî hadisçiler hadislerin sıhhat yönünden de garantisi olarak kabul edilebilir. Zira sıradan bir sahâbînin hadis rivâyetinde yapacağı hata oranıyla uzman bir sahâbînin yapacağı hata oranı aynı olmayacağı gibi, hadis rivâyetinde gösterecekleri başarı ve verim de aynı olmayacaktır.

Mustafa Karataş, İbn Hazm'ın (ö.456/1064) Süleymaniye Kütüphanesinde yazması bulunan "*Kitâbu'l-A'dâd*" adlı risalesi üzerinde bir çalışma yapmış, çalışma sonunda Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde yer alan 1002 sahâbî ravî ismini tespit ederek, kendilerinden rivâyet edilen tekrarlı hadis sayılarıyla birlikte alfabetik liste

⁵¹² İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 363-387 vd. Karataş, Mustafa, "Mukillûn ve Hadis Sayıları", <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9>.

⁵¹³ Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 210; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 378, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 410, *Hadis Tarihi*, s. 76.

⁵¹⁴ İbnü'l-Cevzî, aynı esere dayanarak 1060 sahâbînin adını kaydetmiştir (Bkz. Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 41; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 378, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 410). Adı geçen *el-Müsnedde* 1300'den fazla sahâbî adının bulunduğu bildirilmektedir (Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 186; Okiç, *Tetkikler*, s. 31; Kandemir, DİA, "Hadis" mad., IV, 541-542; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 278, 378, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 410, *Hadis Tarihi*, s. 76; Selman Başaran-Mehmet Ali Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 51;). Karataş ise, söz konusu *el-Müsned*'deki sahâbî isimlerini ve rivâyet ettikleri hadis sayılarını içeren İbn Hazm'ın *Esmâü'r-ruvât* adlı risalesi üzerinde yaptığı çalışma sonunda 1002 sahâbî adını tespit etmiştir (Bkz. Karataş, "Mukillûn ve Hadis Sayıları", <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9>; "Ravî Sahâbîler ve Hadis Sayıları", <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=13&SORU=7> (Erişim: 15 Temmuz 2006).

halinde yayımlamıştır.⁵¹⁵ Biz de râvîlerin alfabetik olarak sıralandığı bu liste üzerinde bilgisayar ortamında çalışarak, sıralamayı, kendisinden rivâyet edilen hadis sayısı en çok olandan en aza doğru olmak üzere yeniden düzenledik.

Bu düzenlemeye göre, Baki b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki rivâyet miktarları esas alınarak, kendilerinden rivâyet edilen hadis miktarları 100 ve üzerinde olan 37⁵¹⁶ sahâbînin adlarını ve rivâyet ettikleri hadis sayılarını bir tablo halinde aşağıda verdik. Söz konusu 1002 sahâbî râvînin adlarını ve kendilerinden rivâyet edilen toplam hadis sayılarını, hem sahâbî râvîlerinin alfabetik olarak, hem de hadis sayısının en fazladan en aza doğru sıralandığı iki ayrı tablo hâlinde bu kitabın sonunda "Ekler" bölümünde bulunmaktadır.

⁵¹⁵ Karataş, "Ravî Sahâbîler ve Hadis Sayıları",

<http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=13&SORU=7> (Erişim: 15 Temmuz 2006).

⁵¹⁶ Zübeyr Sıddîkî, *Telkîhu Fuhûmi'l-âsâr* adlı esere dayanarak verdiği listede bu sayıyı 31 olarak tespit ederken (Bkz. *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 40-52; Yardım, *Hadis I*, s. 64), Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (s. 76) isimli kitabında bu sayıyı 38 olarak verir. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*'nde de (s. 411) "...yalnız 27 kişi de 100'ün üstünde hadis rivâyet etmişlerdir." derken, sanırız, yüzlü rakamlarla hadis rivâyetini kastedmiş olmalıdır. Nitekim "*Hadis Tarihi*" adlı eserinde 100'ün üstünde hadis rivâyet eden sahâbî sayısını 38 olarak vermektedir. Selman Başaran-Mehmet Ali Sönmez de ortaklaşa kaleme aldıkları, "*Hadis Usûlü ve Tarihi*" adlı kitapta benzer bir ifade kullanarak, "...yalnız 27 kişinin 100'ün üstünde hadis rivâyet ettikleri düşünülürse toplam 38 sahâbînin kendilerini gerçekten bu işe vermiş oldukları anlaşılır." demektedirler (Bkz. Başaran-Sönmez *Hadis Usûlü*, s. 51).

Tablo 1**Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'ine Göre Kendilerinden En Fazla Hadis Rivâyet Edilmiş Olan 37 Sahabî ve Hadis Sayıları**

No	Sahâbe Adı	Hadis Sayısı
1	Ebu Hureyre	5374
2	Abdullah b. Ömer	2630
3	Enes b. Malik	2286
4	Aişe bint Ebu Bekir	2210
5	Abdullah b. Abbas	1660
6	Câbir b. Abdullah	1540
7	Ebu Saîd el-Hudrî	1170
8	Abdullah b. Mesud	848
9	Abdullah b. Amr b. el-As	700
10	Ali b. Ebû Tâlib	586
11	Ömer b. el-Hattâb	537
12	Ümmü Seleme	378
13	Ebû Mûsâ el-Eş'arî	360
14	Berâ' b. Âzib	305
15	Ebu Zerr el-Gıfarî	281
16	Sa'd b. Ebû Vakkas	271
17	Ebu Ümâme el-Bahili	250
18	Sehl b. Sa'd	188
19	Ubâde b. es-Sâmit	181
20	Imrân b. Husayn	180
21	Ebu'd-Derdâ'	179
22	Ebû Katâde	170
23	Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî	167
24	Übeyy b. Ka'b	164
25	Muâviye b. Ebû Süfyan	163
26	Muâz b. Cebel	157
27	Ebû Eyyûb el-Ensârî	155
28	Câbir b. Semura el-Ensârî	146
29	Osman b. Affân	146
30	Ebû Bekir es-Sıddîk	142
31	Muğire b. Şu'be	136
32	Ebû Bekre	132
33	Üsâme b. Zeyd	132
34	Sevban, Mevlâ Rasûlillah (a.s)	128
35	Semura b. Cündeb	123
36	Numan b. Beşir	102
37	Cerir b. Abdullah	100

Sahâbîlerden rivâyet edilen hadis miktarları, onların hadis bilgilerini göstermediği gibi, kendilerinden rivâyet edilen net hadis sayısını da bildirmemektedir. Çünkü sahâbeden herbiri bildikleri bütün hadisleri rivâyet etmemiş, bundan çeşitli sebeplerle uzak durmuşlardır. Bundan dolayı onların bütün hadis bilgileri kitaplara geçmemiştir. Ayrıca hadis miktarına dair verilen rakamlara, mükerrer hadisler ve yine aynı hadisin farklı tarikleri de dâhildir. Bir hadisin içerdiği konulara göre bölünerek (taktî) ya da özetlenerek (ihtisâr) herhangi bir eserin değişik bölümlerinde birçok kez tekrarlanması ve farklı tariklerinin de birer hadis kabul edilmesi, söz konusu bir hadisin bazen on hatta yüz hadis olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Hadislerin bu şekilde bir sayıya tâbî tutulması, sahâbîlerden rivâyet edilen hadis miktarlarının da zamanla artmasına sebep olmuştur.

Nitekim sahâbe döneminin hemen ardından hadislerin tedvininde önemli görevler üstlenmiş olan İbn Şihâb ez-Zührî (ö.124/741), Hz. Peygamber'in hadislerinin yarısını elde ettiğini ve kendisinin 2000 hadis bildiğini söylemiştir. Onun bu açıklaması, hicrî II. asrın başındaki hadis miktarını göstermesi bakımından önemlidir. Zira hicrî III. asra geldiğinde bu rakam yüz binlere hatta milyonlara ulaşmıştır. Ahmed b. Hanbel'in sahîh ve zayıf olarak 1.200.000 hadis ezbere bildiği ve *el-Müsned*'ini 750.000 hadisten⁵¹⁷ seçerek meydana getirdiği bildirilmiştir.⁵¹⁸ Yine kendisinin, Ebû Zür'a'dan (ö.264/877) söz ederek “*Bu delikanlı, o 750 bin sahîh hadisin 600 binini ezbere*

⁵¹⁷ Ahmed b. Hanbel, sözünü ettiği 750 bin hadis için şöyle der: “*Sahîh hadislerin sayısı 750 bindir.*” Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 361; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 100; *Siddik Hasan Han*, *el-Hutta*, I, 157; İbn Müflih, *el-Maksadu'l-erşed*, II, 70; İbn Receb Hanbelî, *Şerhu İlel*, s. 492. Ondan gelen başka bir haberde ise, *el-Müsned* için şöyle dediği aktarılır: “*Ben buradaki hadisleri 750 bin hadisten seçerek bir araya getirdim. Müslümanlar herhangi bir hadiste anlaşmazlığa düştüklerinde bu kitaba baksınlar, hadis burada varsa gereğince amel etsinler. Burada yoksa o zaman o hadis delil olamaz.*” Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 361; İbn Müflih, *el-Maksadu'l-Erşed*, I, 366; II, 70; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 100; *Siddik Hasan Han*, *el-Hutta*, I, 58; İbnü'n-nokta, *et-Takyîd*, I, 161. Buna göre iki söz arasında çelişki var görünmektedir. Şöyle ki: Ondan gelen ilk açıklamada, sahîh hadislerin sayısı 750 bin derken, *el-Müsned*'indeki hadis sayısının 50 binin altında olduğu bilinmektedir. Bu durum, var olduğunu söylediği 700 bin sahîh hadisi kitabına niçin almadığı sorusunun sorulmasına yol açmıştır. 750 bin sahîh var denirken, bununla hadis metinleri değil, tarikleri kastedilmiştir. Müsneddeki yaklaşık 50 bin hadis ise, metinler bakımından bir sayıdır, denilerek bu çelişki giderilmeye çalışılmıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 362; *Siddik Hasan Han*, *el-Hutta*, I, 58. Ancak *el-Müsned*'deki tekrarlar göz önüne alındığında yine de bu cevap tatmin edici görünmemektedir. Zira tekrarların büyük çoğunluğunun, aynı hadisin farklı tariklerinin çokluğundan ileri geldiği bilinmektedir.

⁵¹⁸ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 362; Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 186.

bilmektedir.” dediği de gelen rivâyet arasındadır.⁵¹⁹ Aynı şekilde Buhârî'nin (ö.256/869), “*Sahîh*”ini 600.000⁵²⁰; İmam Müslim'in (ö.261/874) “*Sahîh*”ini 300.000; Ebû Dâvûd'un (ö.275/888) da “*Sünen*”ini 500.000 hadis arasından seçtiği bildirilmektedir. Yine Yahya b. Maîn'in (ö.233/847), kendi eliyle 1.000.000 hadis yazdığı, Ahmed İbnü'l-Furat'ın da (ö.258/871) 1700 şeyhten 1.500.000 hadis aldığı kaynaklarda nakledilmektedir. Bildirilen bu rakamlar, tarihî süreç içerisinde hadislerin sayısındaki artışın ulaştığı boyutu gözler önüne sermektedir.

Halbuki birkaç sahâbîyi istisna edersek râvi sahâbîlerin rivâyet ettikleri hadis sayısının en fazla iki ve üç haneli rakamlardan meydana geldiği görülmektedir. Bugün ulaşılabilen en eski hadis sahifelerine ve cüzlerine bakıldığında ancak birkaç yüz ya da en fazla bin hadis ihtiva ettiği görülmektedir. Nitekim Ebû Hureyre'nin (ö.58/677) öğrencisi olan Hemmâm b. Münebbih'in (ö.101/719) sahifesinde sadece 138; Hz. Peygamber'in, hadisleri yazması için özel izin verdiği bilinen ve Ebû Hureyre'nin de kendisinden daha çok hadis bildiğini söylediği Abdullah b. Amr'ın (ö.65/684) “es-Sâdika” isimli sahifesinde ise 1000 kadar hadisin bulunduğu bildirilmiştir. Daha sonra yüz binlerle ifade edilen hadis miktarları göz önüne alındığında bu rakamların oldukça az olduğu görülmektedir.⁵²¹

Bu bakımdan hadislerin sayısına dair bildirilen yüksek rakamlara, hadislerin her bir farklı tarikinin de dâhil edildiği görülmektedir. Dolayısıyla muhaddislere nisbet edilen veya hadis eserlerinde yer alan on binlerce rivâyetin, gerçekte sadece birkaç bin hadisin değişik nakillerinden ibaret olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

⁵¹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 361; *Sıfatu's-safve*, IV, 88; İbn Receb Hanbelî, *Şerhu İlel*, s. 492; İbn Müflih, *el-Maksadu'l-erşed*, II, 70.

⁵²⁰ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 362.

⁵²¹ Karataş, “Hadis Sayım Metotlarının Hadislerin Sayısına Etkisi”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=9&SORU=11>. Adı geçen makalede hadislerin sayımında kullanılan farklı ölçüler sened ve metin çerçevesinde ana başlıklar halinde ele alınmakta ve muhaddislerin bu ölçülere dair yaklaşımları ayrıntılı olarak incelenmektedir.

Bugün bir sahâbînin net olarak kaç hadis rivâyet ettiği bilgisinin⁵²² yanı sıra hangi sahâbînin daha çok hangi konularda hadis rivâyet ettiği ve râvîler ile rivâyet ettikleri hadisler arasında nasıl bir ilgi ve münasebetin bulunduğu tespiti de önemli bir araştırma konusudur. Bu sorulara bulunacak cevaplar, eğitim, sosyoloji ve tarih gibi ilimler başta olmak üzere hadis ile diğer ilim dalları arasında bir köprünün ve ortak bir zeminin kurulmasını sağlayacak; eğitimci, sosyolog ve tarihçilere önemli veriler sunacaktır.⁵²³

III. SAHÂBENİN HADİS RİVÂYETİNDE İKLÂL VE İKSÂR BAKIMINDAN GRUPLANDIRILMASI

Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde yer aldığı bildirilen sahâbîler, mükerrerleriyle birlikte rivâyet ettikleri hadis sayılarına göre sonradan bir gruptandırmaya tâbi tutulmuşlardır.⁵²⁴ İklâl ve İksârın terim anlamına dair yapılan açıklamalarda da dile getirdiğimiz gibi, bu gruptandırma sonunda kendilerinden rivâyet edilen hadis sayısı 1000'in üzerinde olan sahâbîlere "*muksirûn*" (*çok hadis rivâyet etmiş sahâbîler*); daha az olan sahâbîlere de "*mukillûn*" (*az hadis rivâyet etmiş sahâbîler*) adı verilmiştir.

A. MUKSİRÛN SAHÂBÎLER

1. Muksirûn Sahâbîler ve Rivâyet Ettikleri Hadis Sayıları

Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde mükerrerleriyle birlikte kendilerinden 1000'den fazla hadis rivâyet edilen sahâbî râvîlerin sayısı yedidir.⁵²⁵ Bunlardan başka 1000'nin üzerinde hadis rivâyet eden yoktur.⁵²⁶

⁵²² Aynı hadise ait tüm tariklerin tek bir hadis kabul edilmesiyle her bir sahâbînin rivâyet ettiği net hadis sayısını bulmak mümkündür. Bu konuda çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Nitekim Ahmed Muhammed Şakir, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde bulunan Ebû Hureyre'ye ait hadisler üzerinde yaptığı çalışma sonunda Ebû Hureyre'nin net hadis sayısını, 1579 olarak tespit etmiştir (bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasfs*, s. 187; Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, s. 279). Bu sonuç, sahâbîlerin rivâyetlerine ait mükerrersiz net rakamların, bilinenin çok altında olduğunu göstermektedir.

⁵²³ Ali Yardım, *Hadis I*, s. 66.

⁵²⁴ Bu gruptandırmanın ilk kez İbn Hazm tarafından yapıldığına dair bkz. Bu kitap s. 97.

⁵²⁵ *Hadis Usûlüne* dair kimi eserlerde muksirûnun sayısı altı olarak verilmekte ve bazılarında da bu rakam Ahmed b. Hanbel'in bir sözüne dayandırılmaktadır (Bkz. İbn Salâh, *el-Mukaddime*, 175; İbn

Muksirûnu oluşturan söz konusu yedi sahâbînin ismi, kolayca ezberlenebilmesi ve akılda tutulabilmesi için şu şiir diliyle şöyle ifade edilmiştir:

سَبْعٌ مِنَ الصَّحْبِ فَوْقَ اللَّأَلِفِ قَدْ نَقَلُوا
أَبُو هُرَيْرَةَ، سَعْدٌ، جَابِرٌ، أَنَسٌ
مِنَ الْحَدِيثِ عَنِ الْمُخْتَارِ خَيْرٍ مُضَرَّ
صِدِّيقَةَ وَابْنُ عَبَّاسٍ، كَذَا ابْنُ عُمَرَ⁵²⁷

Bu yedi sahâbînin, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki hadis miktarlarıyla⁵²⁸ “*Kütüb-i Tis'a*”⁵²⁹ hadis CD'sinde bulunan Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde geçen hadis miktarları karşılaştırılmış ve yeni bir sıralama yapılmıştır. Bu sıralamada en fazla hadis bulunan müsned, hadis sayısında esas kabul edilmiştir. Buna göre “muksirûn”un, Bakî b. Mahled ve Ahmed b. Hanbel'in müsnedlerinde mükerrerleriyle birlikte yer alan toplam rivâyetleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kesîr, *İhtisâr*, s. 128; Nevevî, *et-Takrîb*, s. 82; Irâkî, *Fethu'l-muğîs*, s. 185; et-Tîbî, *el-Hulâsa*, s. 124). Ahmed b. Hanbel, Ebû Saîd el-Hudrî'yi, *el-Müsned*'inde ona ait 958 hadis bulunması sebebiyle muksirûndan kabul etmemiştir. Ebû Zehv ise, Hz. Peygamber'den 848 hadis rivâyet ettiğini bildirdiği Abdullah b. Mes'ûd'u da dahil ederek muksirûnun sayısını sekize çıkarmıştır (bkz. *Hadis Müdafaa*, s. 128-140). Ahmed Muhammed Şakir ise, kendilerinden rivâyet edilen hadis sayıları 1000'in altında olmasına rağmen Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Amr'ı da listeye dahil ederek muksirûnun sayısını dokuza çıkarmıştır. Halbuki Abdullah b. Mes'ûd'un, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde 848, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde de 892 hadisi vardır. Aynı şekilde Abdullah b. Amr'ın da Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki hadis sayısı 700 iken, bu sayı Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde 722'dir (Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hâsîs*, s. 187-188). Hayrettin Karaman da bu iki sahâbînin rivâyetlerinin sayısının bine yakın olduğunu söyleyerek muksirûndan olduklarını söylemekte, böylece o da muksirûnun sayısını dokuza çıkarmaktadır (bkz. Karaman, *Hadis Usûlü*, s. 48). Muhammed Mustafa A'zamî ise, söz konusu yedi kişiye, Abdullah b. Mes'ûd (748), Abdullah b. Amr b. el-Âs (700), Ömer b. Hattâb (537), Ali b. Ebû Tâlib (536) ve Ebû Musâ el-Eş'arî'yi (360) dâhil ederek sayıyı on ikiye çıkarır (Bkz. A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 44-45. Parantez içindeki hadis sayıları, A'zamî'nin, adı geçen kitabında verdiği rakamlardır). Onlar adı geçen sahâbîleri muksirûna dahil ederlerken, muksirûna dair 1000 hadis sayısını taban alan yaygın ve geçerli tanıma uymadıkları görülmektedir.

⁵²⁶ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 401-403.

⁵²⁷ Okiç, *Tetikler*, s. 35; Kâsımî, *Kavâidut-tahdîs*, s. 48.

⁵²⁸ Söz konusu rakamlar, İbnu'l-Cevzî'nin *Telkîhu fuhûmi ehli'l-eser fi uyûni't-târîhi ve's-siyer* adlı kitabından (s. 363) alınmıştır. Ayrıca bkz. Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 401-403; Irâkî, *Fethu'l-muğîs*, s. 350; Abdülvehhab el-Latîf, *el-Muhtasar*, s. 34; A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 45; Accâc, *Usûlu'l-hadîs*, s. 404-405; Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, s. 116-117; Yardım, *Hadis I*, s. 66; Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 52-55; Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 411, *Hadis Tarihi*, s. 77; *Hadis Usûlü*, s. 37-38; Karaman, *Hadis Usûlü*, s. 46-48.

⁵²⁹ *Kütüb-i Tis'a*, *Kütüb-i Sitte*'ye Ahmed b. Hanbel ile Dârimî'nin müsnedlerinin ve İmam Mâlik'in *Muvattâ'*'ının eklenmesiyle meydana gelen dokuz meşhur hadis kitabıdır.

Tablo 2
Muksirûnun, Bakî b. Mahled ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'lerinde
Mükerrerleriyle Birlikte Yer Alan Toplam Hadis Sayıları

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled ⁵³⁰	Ahmed b. Hanbel
1	Ebû Hureyre	5.374	3.840 ⁵³¹
2	Abdullah b. Ömer	2.630	2.125 ⁵³²
3	Hız. Âişe	2.210	2.396 ⁵³³
4	Enes b. Mâlik	2.286 ⁵³⁴	2.189 ⁵³⁵
5	Abdullah b. Abbas	1.660 ⁵³⁶	1.897 ⁵³⁷

- ⁵³⁰ Hadis sayıları, İbnu'l-Cevzî'nin *Telkîhu fuhûmi ehli'l-eser fî uyûni't-târîhi ve's-siyer* adlı kitabından alınmıştır. İbnu'l-Cevzî, bu rakamları Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inden aldığını söylemektedir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 362-363.
- ⁵³¹ Bu sayıyı farklı tespit edenler de vardır. Ahmed Muhammed Şakir bu sayıyı 3848, Mehmet Yaşar Kandemir 3862 ve Mustafa Karataş 4297 olarak tespit etmiştir. Bu sayının 3879 olduğunu söyleyenler de vardır. (Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 187; Bkz. Okıç, *Tetkikler*, s. 31; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 278, *Hadis Tarihi*, 77; Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 52; Kandemir, "Ebû Hureyre" mad., DİA, X, 162; Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 178). Ebû Hureyre'nin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki hadis sayısı olarak tespit edilen 3.848 sayısı çoğunlukla İbnu'l-Cevzî'ye atfedilmektedir. Ancak bu doğru değildir. Çünkü gerçekte 3.848 sayısı, İbnu'l-Cevzî'ye değil, Ahmed Muhammed Şakir'e aittir (Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 187. kaldı ki, İbnu'l-Cevzî, Ebû Hureyre'nin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki hadis sayısına dair bir rakam bildirmemektedir. (Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 363. Ayrıca bkz. Okıç, *Tetkikler*, s. 31; Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 178).
- ⁵³² Ahmed Muhammed Şakir'e göre, bu sayı 2.019'dur (Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 187). Mustafa Karataş, bu sayıyı 2377 olarak tespit etmiştir (Bkz. Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 179). Ayrıca bkz. Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 278, *Hadis Tarihi*, 77; Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 53; Karaman *Hadis Usûlü*, s. 47.
- ⁵³³ Mustafa Karataş, *Kütüb'i Tis'a* CD'inde yer alan Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yaptığı çalışma sonunda Hz. Âişe'nin hadislerinin toplam miktarını 2.707 olarak tespit etmiştir (Bkz. Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 179). Hayrettin Karaman "*Hadis Usûlü*" adlı kitabında bu sayıyı 282 olarak vermekte (s. 47) ve sayıları *el-Bâisu'l-hasîs*'ten (s. 185) aldığını söylemektedir (s. 46). *el-Bâisu'l-hasîs*'te Hz. Âişe'nin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki hadis sayısına dair bir rakam olmadığını gördük.
- ⁵³⁴ Abdülvehhab el-Latîf, *el-Muhtasar* adlı kitabında (s. 34) bu rakamı 2.276 olarak vermiştir. Doğrusu, 2286'dır.
- ⁵³⁵ Ahmed Muhammed Şakir'e göre, bu sayı 2.178'dir (Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 187). İbrahim Canan, bu sayıyı 2.172 olarak tespit ederken, Mustafa Karataş, 2.624 olarak tespit etmiştir (Bkz. Canan, "Enes b. Mâlik" mad., DİA, XI, 235; Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 179). Ayrıca bkz. Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 278, *Hadis Tarihi*, s. 77; Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 53; Karaman, *Hadis Usûlü* s. 47.
- ⁵³⁶ Koçyiğit, "*Hadis İstılahları*" (s. 379) ve "*Hadis Terimleri Sözlüğü*" (s. 411) adlı kitabında bu rakamı 1969 olarak vermiştir. Bu, dalgınlık veya baskı hatası sonucunda meydana gelmiş bir hata olsa gerektir; zira "*Hadis İstılahları*" kitabının 278. sayfasında ve yine *Hadis Tarihi* (s. 77) ve *Hadis Usûlü* (s. 38) kitaplarında bu sayıyı, Bakî b. Mahled'in "*el-Müsned*"ine ait bilinen rakama ugun olarak 1660 olarak vermektedir. Aynı şekilde Abdülvehhab el-Latîf'in *el-Muhtasar* adlı eserinde (s. 34) böyle bir hata sonucunda bu rakam 1260 olarak yer almıştır.
- ⁵³⁷ Ahmed Muhammed Şakir, bu sayıyı 1696 olarak tespit ederken, Mustafa Karataş da 2.195 olarak tespit etmiştir (Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 187; Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 179). Ayrıca bkz. Talât Koçyiğit, *Hadis*

6	Câbir b. Abdullah	1.540	1.242 ⁵³⁸
7	Ebû Sa'îd el- Hudrî	1.170	986 ⁵³⁹
Toplam		16.870	14.787

Tabloda göze çarpan en önemli hususlardan biri, muksirûnun bugüne kadar bilinen sıralamasının değişmiş olmasıdır. Bugüne kadar, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned'i* esas alınarak yapılan muksirûn sıralamasında Hz. Aîşe (Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik'ten sonra) dördüncü sırada yer alırken, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'i* esas alınarak yapılan sayımla yapılan yeni düzenlemede üçüncü sıraya yükseldiği görülmektedir.⁵⁴⁰

Söz konusu iki müsnedin, hadis sayıları bakımından farklı olmalarının temel sebebi, aynı hadisin birçok rivâyet ve tarikinin olmasıdır. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'*inde mükerrerlerin sayısı oldukça fazladır.⁵⁴¹ Kaldı ki bu müsnedin basılı nüshaları ile Cd ortamındaki nüshalarında yapılan çalışmalarda da söz konusu mükerrerlerden dolayı belirgin farklar çıkmaktadır. *Kütüb-i Tis'a* hadis programı gibi CD ortamında bulunan nüsnalarda sahâbîye ait hadis sayıları, basılı nüshalarda yapılan sayımlardan daha fazla çıkmaktadır. Bunun farkın sebebi ise, herhangi bir sahâbînin toplam hadis miktarının tespiti, doğrudan sahâbînin adı altında yer alan hadislerinin

Istılahları, s. 278; Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 54; Karaman *Hadis Usûlü* s. 47. Talât Koçyiğit'in *Hadis Tarihi* adlı kitabında (s. 77) bu rakam 1969 olarak yer almıştır.

⁵³⁸ Ahmed Muhammed Şakir'e göre, 1206; Mustafa Karataş'ın tespitine göre ise 1.425'dir (Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 187; Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 179). Ayrıca bkz. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 278, *Hadis Tarihi*, s. 77; Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 53; Karaman, *Hadis Usûlü*, s. 47.

⁵³⁹ Ahmed Muhammed Şakir, bu sayıyı, 958; Raşit Küçük de 955 olarak tespit ederken Mustafa Karataş 1162 olarak tespit etmiştir (Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 187; Küçük, "Ebû Saîd el-Hudrî", DİA, X, 223; Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 179). Bu tespitler büyük bir farklılığa da yol açmaktadır. Şöyle ki: Ahmed Muhammed Şakir; Raşit Küçük'ün ve bizim, Ahmed b. Hanbel'de yer alan rivâyetler çerçevesinde yaptığımız tespitlere göre, Ebû Saîd el-Hudrî muksirûn dışında kalmaktadır. Bu tespitin Ahmed b. Hanbel'in kendi açıklamasıyla da örtüştüğünü söylemek durumundayız. Ahmed b. Hanbel'in muksirûnun kimlerden oluştuğuna dair yaptığı açıklamasında "*Hz. Peygamber'in ashâbından altı kişi, çok hadis rivâyet ettiler ve uzun ömür sürdüler.*" demekte ve ardından Ebû Saîd el-Hudrî dışında kalan muksirûn sahâbenin isimlerini saydığı görülmektedir (Bkz. İbn Salâh, *el-Mukaddime*, s. 175; İbnü'l-Mulakkin, *el-Mukni'*, II, 494; İbn Kesir, *İhtisâr*, s. 128). Ayrıca bkz. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 278, *Hadis Tarihi*, s. 77; Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 56; Karaman, *Hadis Usûlü*, s. 48.

⁵⁴⁰ Hz. Âişe'nin Ahmed b. Hanbel'deki hadis sayısını 2707 olarak tespit eden Mustafa Karataş'a göre, Hz. Âişe Ebû Hureyre'den sonra ikinci sırada gelmektedir. Bkz. Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 179

⁵⁴¹ Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 186, 188; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 278.

sayımıyla yapılırken, CD bu sayımı tüm *el-Müsned*'i temel alarak yapmakta ve o sahâbiye ait olup da ilgili sahâbînin müsnedi dışında, başka sahâbîlerin müsnedleri içinde yer alan hadislerini de toplam sayıya dâhil etmektedir. Nitekim yukarıda geçen tablodaki rakamlar bu şekilde bir çalışma sonunda elde edilmiş olup basılı nüshalarda yapılan sayımlardan elde edilen rakamlardan daha fazladır. Örneğin basılı nüshalara dayanılarak yapılan sayımlarda Ebû Hureyre'nin toplam hadis sayısı 3848, 3879, 3842, 4277 olarak tespit edilirken, bu rakam Mustafa Karataş'ın Hadis CD üzerinde yürüttüğü çalışmasında 4297 olarak çıkmaktadır.⁵⁴² Yine basılı nüshalardaki sayımlarda Hz. Aişe'ye ait hadis sayısının toplam 2383 veya 2410 olduğu gözükürken, adı geçen CD'de bu rakam 2707 olarak belirlemektedir.⁵⁴³

Muksirûnun, *Kütüb-i Tis'a*'da yer alan toplam hadis sayılarına göre büyükten küçüğe sıralamasını ve hadis sayılarını da bir tabloda incelemek istiyoruz. Bu sıralamayı ve hadis sayılarının dağılımını *Kütüb-i Tis'a*'ya göre gösteren tablo şu şekildedir:

Tablo 3

Muksirûnun *Kütüb-i Tis'a*'ya Göre Sıralaması ve Mükerrerleriyle Birlikte Yer Alan Toplam Hadis Sayıları

	Buhârî	Nüslim	Tirmizî	Nesâî	Ebû Davud	İbn Mâce	Ahmed b. Hanbel	Mâlik	Dârimî	Toplam
Ebû Hureyre ⁵⁴⁴	1039 ⁵⁴⁵	1009	598	643	544	631	3.840	171	265	8.740
Hz. Aişe ⁵⁴⁶	849 ⁵⁴⁷	630	288	664	429	386	2.396	128	195	5.965
Abdullah b. Ömer ⁵⁴⁸	790 ⁵⁴⁹	566	305	565	361	364	2.125	341	186	5.603

⁵⁴² Biz, elektronik (CD) ortamda gerçekleştirdiğimiz çalışmada bu rakamo, 3840 olarak tespit etmiş bulunuyoruz.

⁵⁴³ Bizim tespitimiz ise, 2396 olup basılı nüshalara yakın bir rakamdır. Karataş'ın tespitleri için bkz. Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 169-182.

⁵⁴⁴ Biyografisi için bkz. Kandemir, "Ebû Hureyre", DİA, X, 160-167.

⁵⁴⁵ Ebû Hureyre'nin Buhârî'deki tekrarsız hadis sayısı 446'dır. Ayrıca Sahîhayn'da tekrarsız 609 hadisi bulunmaktadır. Bunların 326'sı "müttefekun aleyh" hadislerdir. Bu hadislerden 93 tanesi yalnız Buhârî'de, 190 tanesi de yalnız Müslim'de yer almaktadır. Bkz. Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 171.

⁵⁴⁶ Biyografisi için bkz. Fayda, "Âişe", DİA, II, 201-205.

⁵⁴⁷ Hz. Âişe'nin Buhârî'de yer alan tekrarsız hadis sayısı 242'dir. Sahîhayn'da yer alan tekrarsız hadis sayısı ise, bir tesbite göre 297, diğer bir tesbite göre ise 316'dır. Bununun 194'ü "müttefekun aleyh" olup, 54'ü Buhârî'de, 68'i de Müslim'de yer almaktadır. Bkz. Karataş, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 173.

Enes b. Mâlik ⁵⁵⁰	829 ⁵⁵¹	485	367	366	257	279	2.189	35	157	4.964
Abdullah b. Abbas ⁵⁵²	706 ⁵⁵³	357	328	498	425	344	1.897	50	243	4.848
Cabir b. Abdullah ⁵⁵⁴	306 ⁵⁵⁵	414	185	286	242	230	1.242	16	104	3.025 ⁵⁵⁶
Ebû Saîd el-Hudrî ⁵⁵⁷	196 ⁵⁵⁸	208	154	143	128	158	986	24	69	2.066
Muksirûnun Toplam Hadis Sayısı	4.715	3.669	2.225	3.165	2.386	2.392	14.675	765	1.219	35.211
Kitabın Toplam Hadis Sayısı⁵⁵⁹	7.124	3.033 ⁵⁶⁰	3.956	5.754	5.274	4.341	27.100	1.891	3.503	61.976

Yukarıdaki tablo incelendiğinde muksirûn adı verilen yedi sahâbîye ait toplam hadis sayısının adı geçen eserlerdeki toplam hadis sayısının yaklaşık 3/4'ünü meydana getirdiği görülmektedir. Bu durum, muksirûnun rivâyetlerinin diğerlerine oranla oldukça fazla olduğunu göstermektedir. Diğer hadis kitaplarındaki rivâyetler de

⁵⁴⁸ Biyografisi için bkz. Kandemir, “Abdullah b. Ömer b. Hattâb”, DİA, I, 126-128.

⁵⁴⁹ Abdullah b. Ömer'in Buhârî'de 270 adet tekrarsız hadisi yer almaktadır. Sahîhayn'da bulunan tekrarsız 280 hadisin 168'i “müttefekun aleyh” olup, geri kalan 81'i yalnız Buhârî'de ve 31'i de yalnız Müslim'de mevcuttur. Bkz. Karataş, “Muksirûn ve Hadis Sayıları”, Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 174.

⁵⁵⁰ Biyografisi için bkz. Canan, “Enes b. Mâlik”, DİA, XI, 234-235.

⁵⁵¹ Enes b. Mâlik'in Buhârî'de tekrarsız 268 hadisi yer almaktadır. Sahîhayn'da bulunan tekrarsız 318 hadisin 168'i “müttefekun aleyh” olup, geri kalan 80 hadis yalnız Buhârî'de ve 70 hadis de yalnız Müslim'de mevcuttur. Bkz. Karataş, “Muksirûn ve Hadis Sayıları”, Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 175.

⁵⁵² Biyografisi için bkz. Çakan-Eroğlu, “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib”, DİA, I, 76-79.

⁵⁵³ Abdullah b. Abbas'ın Buhârî'de tekrarsız 217 hadisi yer almaktadır. Sahîhayn'da bulunan tekrarsız 234 hadisin 75'i “müttefekun aleyh” olup, geri kalan 110 hadis yalnız Buhârî'de ve 49 hadis de yalnız Müslim'de mevcuttur. Bkz. Karataş, “Muksirûn ve Hadis Sayıları”, Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 176.

⁵⁵⁴ Biyografisi için bkz. Kandemir, “Câbir b. Abdullah”, DİA, VI, 530-532.

⁵⁵⁵ Câbir b. Abdullah'ın Buhârî'de tekrarsız 90 hadisi yer almaktadır. Sahîhayn'da bulunan tekrarsız 210 hadisin 58'i “müttefekun aleyh” olup, geri kalan 26 hadis yalnız Buhârî'de ve 126 hadis de yalnız Müslim'de mevcuttur. Bkz. Karataş, “Muksirûn ve Hadis Sayıları”, Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 177.

⁵⁵⁶ Karataş -bu rakamı sehven- 3835 olarak toplamıştır Bkz. Karataş, “Muksirûn ve Hadis Sayıları”, Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 181. Halbuki toplam 3839 yapmaktadır.

⁵⁵⁷ Biyografisi için bkz. Küçük, “Ebû Saîd el-Hudrî”, DİA, X, 223-224.

⁵⁵⁸ Ebû Saîd el-Hudrî'nin Buhârî'de tekrarsız 66 hadisi yer almaktadır. Sahîhayn'da bulunan tekrarsız 111 hadisin 43'ü “müttefekun aleyh” olup, geri kalan 16 hadis yalnız Buhârî'de ve 52 hadis de yalnız Müslim'de mevcuttur. Bkz. Karataş, “Muksirûn ve Hadis Sayıları”, Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi, Yıl: 99, Sayı: 16, 17, 18, s. 178.

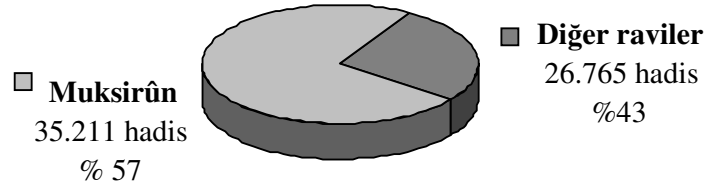
⁵⁵⁹ Buradaki rakamlar, Sahr şirketi tarafından çıkarılan *Mevsûatu'l-hadîsi's-şerîf (Kütüb-i Tis'a)* hadis programı CD'inden alınmıştır. (Sürüm numarası: 1.1)

⁵⁶⁰ Muksirûnun toplam hadis sayısının Müslim'deki toplam hadis sayısından fazla çıkmasının nedeni, Müslim'deki tekrarlar olsa gerektir.

araştırıldığında yukarıdaki tablonun çok fazla değişmeyeceği açıktır. Buradan hareketle hadis kitaplarında yer alan hadislerin çoğunun muksirûndan rivâyet edilen hadislerden oluştuğunu söylenebilir. Aşağıdaki grafikte bu durum daha net olarak görülmektedir.

Grafik: 1

Kütüb-i Tis'a'daki toplam hadis sayısının (61.976) muksirûn ve diğer râvîler (mukillûn) arasındaki dağılımı.

Ancak, yinelemek gerekirse, yukarıdaki tablo ve grafikteki rakamlar, bu sahâbîlerin rivâyet ettikleri net hadis sayısını göstermediği gibi, onların sahâbe içinde en çok hadis bilen sahâbîler olduklarını da göstermemektedir. Zira onların hadis sayılarını gösteren bu rakamlara tekrarlanan hadisler de dâhildir. Bundan dolayı hadis râvîlerinin herhangi bir kitapta geçen hadislerini mükerrerleri ile birlikte hesaplayarak bir sıralama yapmak bugün çok büyük bir anlam ifade etmemektedir.

Ayrıca bu yedi sahâbîden daha fazla hadis bildiği halde maalesef hadisleri bize ulaşmamış olan sahâbîlerin yaşamış olması da pekâlâ mümkündür. Nitekim Ebû Hureyre, Abdullah b. Amr'ın kendisinden daha çok hadis bildiğine dair bir itirafta bulunmuş olmasına rağmen Abdullah b. Amr'ın bize ulaşan hadis sayısı Ebû Hureyre'den -hatta muksirûn tanımına giremeyecek kadar- daha azdır.⁵⁶¹ Yine kendisinden 142 hadis rivâyet edilmiş olan Hz. Ebû Bekir ile 537 hadis rivâyet edilmiş olan Hz. Ömer'in, Ebû Hureyre'den daha az hadis bildiğini söylemek, Hz. Peygamberle uzun beraberlikleri sebebiyle tarihen mümkün görünmemektedir.

⁵⁶¹ En çok hadis bilen sahâbî olmasına (Bkz. Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", DİA, I, 85) rağmen ondan gelen hadis miktarının daha az olmasının nedenleri, "Mukillûndan Az Hadis Rivâyet Edilmiş Olmasının Sebepleri" başlığı altında incelenmiştir.

Sahâbî râvîlerin hadis sayılarını gösteren bu rakamların bize sağladığı en büyük fayda, Hz. Peygamber'den rivâyet edilen toplam hadis sayısını tespit etme imkânı vermesidir. Bunun yanı sıra bu rakamlar, hangi sahâbîlerin kaç tane hadisinin kitaplara geçtiği, hangi konulardaki hadisleri rivâyet ettikleri ve dolayısıyla onları da tanıma konusunda da bize bilgi sunmaktadır.

2. “Muksirûn”dan Çok Hadis Rivâyet Edilmesinin Sebepleri

Muksirûnun biyografileri incelendiğinde genellikle Hz. Peygamber'in vefatında genç yaşta oldukları ya da Ebû Hureyre için söz konusu olduğu gibi Hz. Peygamberle kısa süren beraberliklerinin oldukları görülmektedir. Ancak buna rağmen hadislerin yaklaşık 3/4 oranında büyük bir bölümün onlar tarafından rivâyet edilmiş olması zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Hatta bu itiraz ve tartışmaların sahâbe asrı gibi çok erken bir dönemde başladığını gösteren rivâyetler vardır. Bu itirazların odak noktası durumunda olan Ebû Hureyre'ye ileri gelen kimi sahâbîler tarafından yöneltilen itirazlar ve onun bu itirazlara verdiği cevaplar günümüze kadar ulaşmıştır.⁵⁶²

Ne var ki, başta Ebû Hureyre olmak üzere muksirûna yöneltilen tenkid ve itirazlar günümüze kadar devam etmiş olup bugün de başta müsteşrikler olmak üzere kimilerince sürdürülmektedir. Halbuki daha asrı saadet döneminde haksızlığı anlaşılmış olan bu tenkidlerin büyük bir kısmının, muksirûnun şahsında, İslâm dininin ikinci ana kaynağı olan sünnete, dolayısıyla İslâm'a yönelik kötü niyet ve maksatlar taşıdığı açıktır. İslâm âlimleri geçmişte bu tenkidlere gerekli cevapları vererek, bu konudaki itiraz ve şüpheleri gidermişlerdir. Söz konusu rivâyetler ve âlimlerin öne sürdükleri cevaplar incelendiğinde muksirûndan çok hadis rivâyet edilmiş olmasının belli başlı sebeplerinin şunlar olduğu görülmektedir:

1) Hadis rivâyetini, dinin kendilerine yüklediği bir görev ve sorumluluk; bu sorumluluğun gereğini yerine getirmemeyi de büyük günah olarak görmeleri, onları

⁵⁶² Ebû Hureyre'ye yöneltilen tenkidler için bkz. Kandemir, “Ebû Hüreyre”, DİA, X, 164-167.

bildikleri hadisleri rivâyet etme yönünde teşvik edip cesaretlendirmiştir. Ebû Hureyre'den nakledilen, “Allah'ın kitabındaki İndirdiğimiz açık delilleri ve kitapta insanlara apaçık gösterdiğimiz hidayet yolunu gizleyenlere hem Allah hem de bütün lânet ediciler lânet eder.’ âyeti⁵⁶³ olmasaydı, ebediyen hadis rivâyet etmezdim.”⁵⁶⁴ açıklaması, onun çok hadis rivâyet etmesinde bu sorumluluk anlayışının oldukça etkili olduğunu göstermektedir.

2) Hadis hâfızı sahâbîlerin vefatıyla hadislerin unutulup kaybolmasından duyulan endişe, hadisi korumak adına bildikleri hadisleri yayma yönünde onları harekete geçirmiştir.

3) Hz. Peygamber'in vefatından sonra uzun süre yaşamış olmaları ve bu süre içerisinde öğrendikleri hadisleri başkalarına rivâyet etme fırsatı bulmaları, muksirûndan çok hadis rivâyet edilmesini sağlamıştır. Gerçekten muksirûnun vefat tarihleri incelendiğinde neredeyse hepsinin Hz. Peygamber'den sonra yaklaşık yarım asır daha yaşamış oldukları görülmektedir.⁵⁶⁵ Bu sahâbîler, Hz. Peygamber zamanında genç yaşta oldukları için onun vefatından sonra da uzun müddet hayatta kalmış ve birkaç kuşak sonraki nesille görüşme imkânı bulabilmişlerdir.

4) Kesintisiz olarak sürdürülen fetihler sebebiyle sınırları genişleyen İslâm coğrafyasında ortaya çıkan yeni problemlere çözüm bulabilmek için bu sahâbîlerin bilgisine başvurulmuş olması da onların çok hadis rivâyetinde bulunmalarını sağlamıştır.⁵⁶⁶

5) Muksirûnun, kendilerini hadis ilmine ve rivâyetine adanmış olmaları onlardan bize çok hadis ulaşmış olmasının bir diğer sebebidir. Diğer sahâbîlerin çoğu ibadet, cihad, ticaret ve yöneticilik gibi iş ve mesleklerle uğraşırken, onlar henüz Hz.

⁵⁶³ Bakara (2), 159.

⁵⁶⁴ Râmeihürmüzi, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 551, İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 75.

⁵⁶⁵ Hz. Âişe 58/678, Ebû Hureyre 58/678, Ebû Saîd el-Hudrî 64/683, Abdullah b. Abbas 68/687, Abdullah b. Ömer 73/692, Câbir b. Abdullah 74/693 ve Enes b. Mâlik 93/711 tarihlerinde vefat etmişlerdir.

⁵⁶⁶ Bkz. Dârimi, Mukaddime 47; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, II, 287-288; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 28; Ebû Zehv, *Hadis Müdafaası*, s. 133-136.

Peygamber'in sağlığında iken kendilerini ilim öğrenmeye adanmışlar, onun vefatından sonra da öğrendiklerini yaymak için çaba sarfetmişlerdir.

Nitekim gecesini ue taksim ederek birini uykuya, birini ibadete ve birini de Hz. Peygamber'in hadislerini ezberlemeye ayıran⁵⁶⁷ Ebû Hureyre, kendisini çok hadis rivâyet etmekle itham edenlere şu cevabı vermiştir: “*Siz niçin Ebû Hureyre, muhacir ve ensardan farklı olarak Resûlullah'tan çok hadis rivâyet ediyor diyorsunuz. Muhacir kardeşlerim pazarda alış veriş yaparlarken, ensardan olan kardeşlerim de ziraatle meşgul olurlarken, ben karın tokluğuna Resûlullah'ın yanından ayrılmıyor, onun hadislerini ezberliyordum. Suffe ashâbıyla beraber yaşayan yoksul bir kimse idim. Onlar bulunmazken ben dâima Resûlullah'ın yanında bulunuyor, onlar unutulurlarken ben onun hadislerini ezberleyip duruyordum.*”⁵⁶⁸

Aynı şekilde Ebû Hureyre'nin, bildiği hadisleri başkalarına öğretmek amacıyla cuma günleri imam camiye gelinceye kadar bir meclis kurup cemaate hadis dersi yaptığı da bilinmektedir.⁵⁶⁹ Yine Abdullah b. Abbas'ın çok kalabalık ğrenci topluluklarına hadis dersleri verdiği, tâbiûnun ileri gelenlerinden pek çok muhaddisin kendisinden hadis aldıđı⁵⁷⁰ ve ayrıca Câbir b. Abdullah'ın da camide hadis dersi yaptığı bildirilmektedir.⁵⁷¹

6) eşitli sebeplerle Hz. Peygamber'e olan yakınlıkları sebebiyle muksirûnun gece gündüz, devamlı sûrette onunla birlikte olma imkânına sahip olan kimseler oldukları görülmektedir. Ebû Hureyre, Suffe ashâbındandır. Hz. Âişe, Peygamber Efendimizin hanımı, Abdullah b. Abbas yeğeni ve Abdullah b. Ömer de onun kayınbiraderi olmaları hasebiyle Hz. Peygamber'in evine rahatça gidip gelme imkânına sahiptiler. Enes b. Mâlik ve Câbir b. Abdullah da aynı şekilde Resûlullah'ın hizmetinde her zaman onunla beraber olan kimselerdir. Dolayısıyla bu sahâbîlerin Hz.

⁵⁶⁷ Dârimî, Mukaddime 27, 51; Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi'*, s. 180.

⁵⁶⁸ Buhârî, Büy 1; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, IV, 330-331;

⁵⁶⁹ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 108; Zehebî, *Siyer*, II, 611; Kandemir, “Ebû Hureyre”, DİA, X, 163.

⁵⁷⁰ Hakim, *el-Müstedrek*, III, 537-538; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 180-181.

⁵⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 350. Bkz. Karataş, “Mukilln ve Hadis Sayıları”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9> (Erişim: 16 Temmuz 2006, 15:40).

Peygamber'in söz ve hâllerine diğere sahabîlerden çok daha fazla vakıf oldukları söylenebilir.

7) Yaşlarının genç⁵⁷² ve dolayısıyla hafızalarının güçlü olması sebebiyle Hz. Peygamber'den kendi duydukları hadislerle yetinmeyip, ondan duymadıkları hadisleri de başka sahabîlerden almış olmaları, onların hadis rivâyetlerinin artmasında etkili olmuştur. Özellikle Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer ve Enes b. Mâlik'in, yaşlı sahabîlerden hadis aldıkları bilinmektedir.⁵⁷³

8) Ebû Hureyre ve İbn Abbas gibi bazı sahabîlerin, öğrendiklerini unutmamak için Hz. Peygamber'in duasını almış olmaları⁵⁷⁴ da onların hafıza ve anlayışlarını güçlendirmiş, böylece ezberledikleri hadisleri unutmamışlar ve daha çok hadis ezberleyip rivâyet etme imkânı bulmuşlardır.

9) Bu sahabîlerden bazılarının hadisleri yazmış olması, onları korumasını ve daha sonra rivâyet etmesini sağlamıştır.⁵⁷⁵

10) Hadis ezber ve rivâyetinin büyük sevap kazandıran bir ibadet olduğuna inanmış olmaları da bu yöndeki faaliyetlerini arttırmalarına zemin hazırlamıştır. Böylece daha çok hadis ezberlemek ve rivâyet etmek için gayret göstermişlerdir. Nitekim daha önce Ebû Hureyre'nin kendi ağzından gecenin son üçte birinde kalkıp hadis ezberlediği ifade edilmişti.⁵⁷⁶

11) Bu kişiler, devlet memurluğu, yöneticilik gibi, çok zaman ve emek alan, ilim yapmaya engel olacak idarî işlere fazlaca yönelmeyip, aksine vakitlerinin büyük bir kısmını ilme ayırmış olmaları da muksirûndan pek çok hadisin bize ulaşmasını sağlamıştır.

⁵⁷² Örneğin, Resûlullah vefat ettiğinde yaklaşık olarak Hz. Âişe 18, Enes b. Mâlik 21, Abdullah b. Abbas 13, Abdullah b. Ömer 19, Câbir b. Abdullah, 25 yaşlarındaydılar.

⁵⁷³ Bkz. Karataş, "Mukillûn ve Hadis Sayıları", <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&oru=9> (Erişim: 16 Temmuz 2006, 15:40).

⁵⁷⁴ Buhârî, İlim 17, 42; Vudû 10.

⁵⁷⁵ Bu konunun ayrıntıları için bkz. Bu kitap, "Hadisi Yazma" başlıklı konu.

⁵⁷⁶ Dârimî, Mukaddime 27, 51; Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi'*, s. 180.

12) Muksirûn, Hz. Peygamber'den sonra da genellikle Medine'de ikamet etmiş olmaları da onlardan bize ulaşan hadis sayısının artmasında etkili olmuştur. Bu sahâbîlerden Ebû Hureyre, Hz. Âişe, Abdullah b. Ömer ve Ebû Sa'îd el-Hudrî Medine'de yaşamışlardır.⁵⁷⁷ Medine devletin başkenti olmasının yanı sıra oldukça önemli bir ilim merkezi ve hac ya da ticaret için Mekke'ye gidenlerin uğrak noktası durumundaydı. Bu sebeple pek çok muhaddis, bu sahâbîlerle görüşme fırsatı bulabilmiş ve onlardan hadis almışlardır.

13) Kendilerinden sonra, öğrettikleri ilmi neşrecek büyük âlimler yetiştirmiş olmaları da muksirûnun hadislerinin diğer sahâbîlerinkinden daha çok yayılmasını sağlamıştır. Örneğin, Ebû Hureyre, tâbiûnun ileri gelenlerinden Sa'îd b. el-Müseyyeb gibi bir öğrenciye ve damada sahiptir ki hadislerinin büyük bir kısmı, daha sonraki kuşaklara bu öğrencisi aracılığıyla aktarılmıştır.⁵⁷⁸

3. Muksirûn Sahâbîlerin Kendi İçinde Gruplara Ayrılması ve Bunları İfade Etmek Üzere Kullanılan Bazı Terimler

İbn Hazm, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'ini esas alarak, orada yer alan sahâbîleri, kendilerinden rivâyet edilen hadis miktarına göre gruplandırmıştır. İbnü'l-Cevzî de daha sonra bu gruplandırmayı kitabına almıştır.⁵⁷⁹ İbn Hazm, yaptığı gruplandırmada muksirûn için aşağıdaki terimleri kullanmıştır.

a. Ashâbu'l-Ulûf

Sözlükte, “Binler sahipleri” anlamına gelen bu tabir, İbn Hazm'ın Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada,

⁵⁷⁷ Kandemir, “Hadis”, DİA, XV, 35.

⁵⁷⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 217; Zehebî, *Siyer*, IV, 218.

⁵⁷⁹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 363-387; Karataş, “Mukillûn ve Hadis Sayıları”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9> (Erişim: 16 Temmuz 2006, 15:40).

3000'den fazla⁵⁸⁰ hadis rivâyet etmiş olan sahâbîler için kullanılmıştır.⁵⁸¹ Bu gruba giren tek sahâbî, Ebû Hureyre olup, ondan başka 3000'in üzerinde hadisi bulunan sahâbî yoktur.

Tablo 4

Ashâbu'l-Ulûf'un Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'indeki Toplam Hadis Sayısı
1	Ebû Hureyre	5374

b. Ashâbu'l-Elfeyn

Sözlükte, “İki bin sahipleri” anlamına gelen bu tabir de, İbn Hazm'ın Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, 2000'den fazla hadis rivâyet etmiş olan sahâbîler için kullanılmıştır.⁵⁸² Bu gruba giren üç sahâbî ve hadis sayıları şöyledir:

Tablo 5

Ashâbu'l-Elfeyn'in Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'indeki Toplam Hadis Sayısı
1	Abdullah b. Ömer	2630
2	Enes b. Malik	2286
3	Hiz. Âişe	2210

c. Ashâbu'l-Elf

“Ashâbu'l-Elf”, sözlükte “Bin sahipleri” anlamına gelmekte olup, İbn Hazm'ın Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı

⁵⁸⁰ “Ashâbu'l-ulûf”un iki binden fazla hadis rivâyet eden sahâbîler olduğu da söylenmiştir. Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 185; Okiç, *Tetikler*, s. 31; Başaran- Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 58.

⁵⁸¹ İbnu'l-Cevzî, *Telkîh* adlı kitabında yaptığı gruplandırmada aşağıda gelecek olan “Ashâbu'l-Elfeyn” ve Ashâbu'l-Elf'e yer vermeyerek, hadis sayıları 2000'in üzerinde olan tüm sahâbîleri bu gruba dâhil etmiştir. Dolayısıyla ona göre, “Ashâbu'l-Ulûf”un tanımını, 2000'in üzerinde hadis rivâyeti bulunan tüm sahâbîler olmaktadır. Bkz. a.g.e., s.363.

Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 33

⁵⁸² Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 30

gruplandırılmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 1000 – 2000 arasında olan sahâbî râvîleri anlatır.⁵⁸³ Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbî râvîler ve hadis sayıları görülmektedir.

Tablo 6

Ashâbu'l-Elf'in Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'indeki Toplam Hadis Sayısı
1	Abdullah b. Abbas	1660
2	Cabir b. Abdullah	1540
3	Ebû Sa'îd el-Hudrî	1170

B. MUKİLLÛN SAHÂBÎLER

4. Mukillûn Sahâbîler ve Rivâyet Ettikleri Hadis Sayıları

Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde mükerrerleriyle birlikte kendilerinden 1000'den daha az hadis rivâyet edilen sahâbî râvîlerin sayısı 995'tir.⁵⁸⁴ Muksirûn kadar olmasa da, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Mes'ûd, Ömer b. Hattâb, Ali b. Ebû Tâlib, Ümmü Seleme, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Berâ' b. Âzib, Muâz b. Cebel, Ebû Eyyûb el-Ensârî gibi sahâbîlerden de bize pek çok hadis nakledilmiştir. Hatta muksirûn sahâbîleri ve rivâyet ettikleri hadis sayılarını anlatırken ifade ettiğimiz üzere, kendilerinden rivâyet edilen hadis sayıları 1000'in altında olmasına rağmen Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Amr'⁵⁸⁵ ve yine bu iki sahâbînin yanı sıra Ömer b. Hattâb, Ali b. Ebû Tâlib ve Ebû Musâ el-Eş'arî'⁵⁸⁶ de muksirûndan kabul edenler vardır.

⁵⁸³ Bkz. Şakir, *el-Bâis*, s. 185-186; Okiç, *Tetikler*, s. 31; Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 58. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 30.

⁵⁸⁴ Bu rakamı belirlerken, ekler bölümünde de sunduğumuz, Karataş tarafından düzenlenmiş olan ravî sahâbîler ve hadis sayılarına dair tabloyu esas aldık. Söz konusu tabloda toplam sahâbî sayısı 1002'dir. Bunun yedisi muksirûn olup geri kalanı mukillûndur.

⁵⁸⁵ Şakir, Bkz. *el-Bâis*, s. 187-188; Karaman, *Hadis Usûlü*, s. 48.

⁵⁸⁶ A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 44-45.

İbn Hazm'ın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'ine dayanarak, kendilerinden 100 ve üzerinde⁵⁸⁷ hadis rivâyet edilen mukillûnun hadis sayılarına dair verdiği rakamlarla “*Kütüb-i Tis'a*” hadis CD'sinde bulunan Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde geçen rakamlar karşılaştırmalı olarak aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 7
Kendilerinden 100 ve Üzerinde Hadis Rivâyet Edilen Mukillûnun, Bakî b. Mahled ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'lerinde Mükerrerleriyle Birlikte Toplam Hadis Sayıları⁵⁸⁸

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled	Ahmed b. Hanbel
1	Abdullah b. Mesud	848	874
2	Abdullah b. Amr b. el-As	700	639
3	Ali b. Ebû Tâlib	536 ⁵⁸⁹	804
4	Ömer b. el-Hattâb	537	332
5	Ümmü Seleme (Hind b. Ebû Ümeyye)	378	274
6	Ebû Mûsâ el-Eş'arî (Abdullah b. Kays)	360	277
7	Berâ' b. Âzib	305	239
8	Ebu Zerr el-Gıfarî (Cüde b. Cünâde)	281	273
9	Sa'd b. Ebû Vakkas	271	194
10	Ebu Ümâme el-Bahilî (Südey b. Aclân)	250	189
11	Huzeyse b. el-Yeman	250	223
12	Sehl b. Sa'd b. Mâlik	188	102
13	Ubâde b. es-Sâmit b. Kays	181	123
14	Imrân b. Husayn b. Ubeyd	180	195
15	Ebu'd-Derdâ (Uveymir b. Mâlik)	179	122
16	Ebû Katâde (el-Hâris b. Rib'î)	170	130
18	Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî	167	128
19	Übeyy b. Ka'b b. Kays	164	163
20	Muâviye b. Ebû Süfyan	163	113
21	Muâz b. Cebel b. Amr	157	139
22	Ebû Eyyûb el-Ensârî (Halid b. Zeyd)	155	99
23	Osman b. Affân	146	150

⁵⁸⁷ Sahâbî râvîler ve rivâyet ettikleri hadis sayılarına dair tam tabloyu ekler bölümünde sunduğumuz için aynı listeyi burada tekrarlamayacağız. Hadis sayısına göre sıraladığımız tabloda, ilk yedi sahâbî muksirûn olup, diğerleri mukillûndur. Nevzat Âşık da 180 sahâbînin hadis sayısına göre sıralandığı, mukillûna ait bir listeyi yayımlamıştır. Bkz. Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, 117-123.

⁵⁸⁸ Bakî b. Mahled'e ait rakamlar, İbnu'l-Cevzî'nin *Tenkih*'inden (s. 363-364), Ahmed b. Hanbel'e ait rakamlarda *Kütüb-i Tis'a* CD'inden alınmıştır. İbnu'l-Cevzî, Huzeyfe b. el-Yemân yerine Ma'd b. el-Yemân'ın (225 hadis) adı vermiştir ki, bu herhalde bir yanlış okumadan kaynaklanmaktadır. Bkz. Karataş, “Mukillûn ve Hadis Sayıları”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9> (Erişim: 16 Temmuz 2006, 15:40).

⁵⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, *Tenkih*, s. 363. Karataş, İbn Hazm'ın adı geçen eserinin Kisrevî neşrinde (s. 44) bu rakam, 536, Sa'denî neşrinde (s. 33) ise 537 olarak geçtiğini söylemektedir. Bkz. Ravî Sahâbîler, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=13> (Erişim: 16 Temmuz 2006).

24	Câbir b. Semura el-Ensârî (b. Cünâde)	146	283
25	Ebû Bekir es-Siddîk Abdullah b. Osman b. Âmir)	142	81
26	Muğire b. Şu'be b. Ebû Âmir	136	103
27	Ebû Bekre (Nüfey' b. Hâris)	132	144
28	Ûsâme b. Zeyd b. Hârise	132	92
29	Sevban b. Bucdud, Mevlâ Resûlillah (s.a.v.)	128	92
30	Semura b. Cündeb b. Hilâl	123	180
32	Ebû Mes'ûd el-Ensârî	102	?
33	Numan b. Beşir b. Sa'd	102	110
32	Cerir b. Abdullah b. Câbir	100	105

Yukarıdaki tablo incelendiğinde mukillûn içinde ilk sırayı 848 hadisle Abdullah b. Mes'ûd'un aldığı görülmektedir. Onu, 700 hadisle Abdullah b. Amr'ın izlemektedir. Ardından 586 hadis sayısı ile Hz. Ali, ve 536 hadisle Hz. Ömer gelmektedir. Hz. Osman 146 ve Hz. Ebû Bekir de 142 hadisle tablonun daha alt sıralarında yer almaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere onlardan bize ulaşan hadis sayısının azlığı, onların hadis bilgilerinin azlığına delil değildir. Aksine İslâm devletinin ilk dört halifesinin, hadis rivâyetinin belli prensip ve esaslar altında yürütülmesi için ne büyük gayret ve çaba gösterdikleri bilinmektedir.⁵⁹⁰

Sonra onlardan bazılarının -örneğin, Hz. Ebû Bekir'in- Resûlullah'tan neredeyse hiç ayrılmayacak kadar onunla sürekli ve uzun bir beraberliğe sahip olduğu bilinmektedir. Bu beraberlik süresince Hz. Peygamber'in pek çok hadisini dinleyip davranışlarına tanık oldukları söylenebilir. Ancak aşağıda dile getirdiğimiz birtakım sebeplerle bu sahâbîlerin bize ulaşan hadis sayıları az olmuştur.

Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde mukillûnu oluşturan 995 sahâbîye ait hadis sayılarının sahâbîlere dağılımını incelediğimizde adı geçen "Müsned"de yer alan mukillûn râvîlerin yarıya yakından (451 kişi) birer hadis rivâyet edildiği görülmektedir. Aşağıdaki tabloda bu durum net olarak ortaya çıkmaktadır.

⁵⁹⁰ Nitekim onların bu gayretlerini gösteren bazı haber ve rivâyetleri, bu kitabın, "Sahâbenin Hadis Rivâyetinde Tesebbütü ve Bunun Tezahürleri" başlığı altında sunduk.

Tablo 8

Mukillûnun, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde Mükerrerleriyle Birlikte Yer Alan Toplam Hadis Sayısının Sahâbîler Arasında Dağılımı

Rivâyet Edilen Hadis Miktarı	Rivâyet Eden Sahâbî Sayısı
100 – 1000	30
10 – 100	157
2 – 10	242
2	115
1	451
Toplam	995

Tabloya göre, mukillûn sahâbîlerin nerdeyse tamamına yakının (965 sahâbî = %97) her birinin hadislerinin sayısının 100'den daha az olduğu görülmektedir. Tabloda hadis sayısı 100'ün üzerinde olan mukillûn sayısı 33 olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu oranlar -hadisleri bize ulaşmamış başka sahâbîlerin de bulunabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmakla birlikte- bu sahâbîlere ait rivâyetlerin tamamının bize ulaşmadığı veya sahâbenin genelinin hadis rivâyetinden uzak durdukları şeklinde yorumlanabilir. Örneğin, muksirûndan olmakla beraber, Enes b. Mâlik, kendisinden nakledilen bir haberde, Resûlullah'tan dinlediği tüm hadisleri rivâyet etmediğini söylemektedir.⁵⁹¹

2. Mukillûndan, Az Hadis Rivâyet Edilmiş Olmasının Sebepleri

Mukillûn adı verilen sahâbîlerin kendilerinden rivâyet edilen hadis sayıları çeşitli sebeplerle muksirûnun hadis sayısından daha az olmuştur. Mukillûndan bize ulaşan hadis sayısının az olmasının bazı sebepleri şunlardır:

1) “Sahâbenin hadis Rivâyetinde Tesebbüt” bölümünde yeri geldiğince değindiğimiz üzere bazı sahâbîler, hadis rivâyetinde hata yapmayı Hz. Peygamber'e yalan uydurmak kapsamında değerlendiriyor ve gerekmediğince hadis rivâyet

⁵⁹¹ Ahmed b. Hanbel, III, 172; Dârimî, Mukaddime 25.

etmiyorlardı. Özellikle hadislerin lafzen rivâyet edilmesinin gereğine inanan sahâbîler oldukça az hadis rivâyet etmişlerdir. Örneğin, Enes b. Mâlik şöyle demektir: “*Hata etmekten korkmasaydım, Resûlullah'tan işittiklerimi size elbette rivâyet ederdim.*”⁵⁹² Enes b. Mâlik, her ne kadar muksirûndan olsa da onun bu açıklamasında dile getirdiği hadis rivâyetinden uzak durma tutumu, sadece ona özgü olmayıp sahâbenin genelinde görülen yaygın bir yaklaşımı ifade etmektedir.

Aynı şekilde Hz. Ömer'in de hadislere bir şey katmak veya onlardan bir şey eksiltmekten duyduğu korkuyla hadis rivâyetinden çekindiği haberlerde bildirilmektedir.⁵⁹³ Yine aynı endişelerle Hz. Ebû Bekir'in, Resûlullah'tan yazdığı hadisleri içeren kitapçığını vefatına yakın yaktığı bilinmektedir.⁵⁹⁴ Şayet bu kitapçık bugün elimizde olsaydı, Hz. Ebû Bekir'e ait bulunan hadis sayısı, mevcut rakamın (142) üzerine çıkacak, en az 500 olacaktı.

2) Bâzı sahâbîler, Resûlullah'tan nakledilen “*Kişiye her duyduğunu nakletmesi yalan olarak yeter.*”⁵⁹⁵ hadisinin muhatabı olmamak için bildikleri her hadisi rivâyet etmekten çekinmişlerdir.⁵⁹⁶

3) İlk dört halife başta olmak üzere bazı sahâbîlerin halifelik, valilik, kadılık ve vergi memurluğu gibi devlet işleri ile uğraştıkları bilinmektedir. Bu işleri sebebiyle onlar ilme ve bildikleri hadisleri rivâyete yeterince zaman ayıramamışlar, böylelikle onlardan gelen hadis miktarı da az olmuştur. Ayrıca Resûlullah'ın vefatından sonra fetihler, ortaya çıkan yalancı peygamberler, riddet olayları ve iç karışıklıklar, halifeleri hadis rivâyetiyle meşgul olmaktan alıkoymuştur.⁵⁹⁷ Hz. Ömer'den ilim öğrenme arzusunda olan Yezîd b. Umeyre'ye Muaz b. Cebel'in verdiği cevap, halifelerin devlet

⁵⁹² Ahmed b. Hanbel, III, 172; Dârimî, Mukaddime 25.

⁵⁹³ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 142; İbn Ebû Hâtîm, *İlelu'l-hadîs*, II, 327. Aynı şekilde Hz. Ömer'in kendisine herhangi bir konuda hadis sorulduğunda, hadiste artırıp eksiltme yapmaktan korktuğunu söyleyerek, soru soranı söz konusu hadisi daha iyi bilen birine gönderdiği de gelen haberler arasındadır. Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 321; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, III, 292; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, V, 117.

⁵⁹⁴ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 5.

⁵⁹⁵ Müslim, Mukaddime 5.

⁵⁹⁶ Bkz. Karataş, “Mukillûn ve Hadis Sayıları”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9> (Erişim: 16 Temmuz 2006, 15:40).

⁵⁹⁷ Toksarı, *Sünnet*, s. 273.

işlerinden ilme zaman ayıramadıklarını göstermektedir. Muaz ona şöyle demiştir: “Hayır, ona bir şey sorma; çünkü o, devlet işleriyle meşgul olduğu için sana ayıracak zamanı yoktur.”⁵⁹⁸

4) Sahâbeden bazıları hayatları boyunca Hz. Peygamber’in meclisine fazlaca devam etme imkânı bulamamışlar, hatta bazıları onunla ancak birkaç kez görüşebilmiştir. Bu sınırlı katılım ve görüşmelerde dinledikleri hadislerin miktarı diğerlerine göre çok az olmuş; böylelikle onlardan gelen hadis sayısı da oldukça düşük olmuştur. Bakî b. Mahled’in *el-Müsned*’inde 38 hadisi bulunan Talha b. Ubeydullah, Ebû Hureyre’nin, Hz. Peygamber’in meclislerine devam ettiğini, kendilerinin ise yoğun işleri sebebiyle bu meclislere fazlaca katılmadığını itiraf etmiştir.⁵⁹⁹

5) Bazı sahâbîler, ya Hz. Peygamber döneminde veya onun vefatından kısa bir zaman sonra vefat etmişler, dolayısıyla onlardan gelen hadis miktarı da az olmuştur. Örneğin, babasından altı ay sonra vefat eden Hz. Fatıma’nın, Bakî b. Mahled’in *el-Müsned*’indeki toplam rivâyet 18’dir. Kendisinden 142 hadis rivâyet edilmiş olan Hz. Ebû Bekir, Resûlullah’ın vefatından bir buçuk sene sonra vefat etmiştir. Hz. Ömer ise, Hz. Ebu Bekir’den sonra on sene daha yaşamış ve böylelikle onun hadislerin toplamı (537) Hz. Ebû bekir’inkinden daha fazla olmuştur.⁶⁰⁰

6) Bazı sahâbîlerin siyasî olaylara karışmış olmaları, onlardan hadis rivâyet edilmekte tereddüt ve çekingen davranılmasına yol açmıştır. Bu sahâbîlerden gelen hadis miktarının az olmasına yol açmıştır.

7) Sahâbîlerden bazıları daha çok kendilerini ibadete ve zühd yaşantısına vermişler, eğitim ve öğretim işi ile neredeyse hiç uğraşmamışlardır. Dolayısıyla kendilerinden hadis alma ihtiyacı da fazla hissedilmemiş ve böylece onlardan gelen hadis miktarı da aynı şekilde az olmuştur.

⁵⁹⁸ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 98.

⁵⁹⁹ Tirmizî, *Menâkıb*, 47.

⁶⁰⁰ Karataş, “Mukillûn ve Hadis Sayıları”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9> (Erişim: 16 Temmuz 2006, 15:40).

8) Bazı sahâbîlerin rivâyet ettikleri hadislerin bir kısmı, zayıf râvîlerce ve sağlam olmayan tariklerle nakledilmesi gibi çeşitli sebeplerle tasnif döneminde kitaplara kaydedilmemistir. Nitekim Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın hadislerinin Buhârî ve Müslim'in “*Sahîh*”lerine alınmamış olmasının sebebi, hadislerinin zayıf râvîler tarafından rivâyet edilmiş olmasıdır.⁶⁰¹

9) Birçok sahâbî, hadis rivâyetiyle meşgul olduğunda Kur'an'ın ihmal edileceği endişesiyle ilk zamanlar hadisle uğraşmamış ve hadis rivâyet etmekten kaçınmışlardır. Bu sahâbîlerin bildikleri hadisler, vefatlarıyla beraber unutulmuş ve kaybolmuştur.

10) Sahâbe içinde en çok hadis bildiği⁶⁰² ve Hz. Peygamber en fazla hadis yazdığı⁶⁰³ söylenen Abdullah b. Amr'dan, muksirûna göre daha az hadis rivâyet edilmiş olmasının sebepleri arasında şunlar sayılmıştır: kendisinin hadis öğreniş merkezi durumundaki Medine'de değil de oradan oldukça uzak olan Mısır'da yaşaması,⁶⁰⁴ devlet işlerinde görevler alması, kendisini ilimden daha çok ibadet ve zühd hayatına adanması ve eski kültüre âşinalığı ve ehl-i kitaptan nakillerde bulunması sebebiyle rivâyetlerine İsrailiyatın karışmasından korkulması⁶⁰⁵.

3. Mukillûn Sahâbîlerin Kendi İçinde Gruplara Ayrılması ve Bunları İfade Etmek Üzere Kullanılan Bazı Terimler

Mukillûnu oluşturan sahâbe, rivâyet ettikleri hadis sayısına göre “Ashâbu'l-mi'în”, “Ashâbu'l-mi'eteyn”, “Ashâbu'l-mi'e” ve “Ashâbu'l-aşerât” biçiminde çeşitli alt

⁶⁰¹ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, II, 376-377; Hâkim, *Mâ'rife*, s. 254; Ebû Zehv, *Hadis Müdafaası*, s. 137-139.

⁶⁰² Kandemir, “Abdullah b. Amr b. Âs”, DİA, I, 85.

⁶⁰³ Tirmizî, Menâkıb 47.

⁶⁰⁴ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 98; Kandemir, “Abdullah b. Amr b. Âs”, DİA, I, 85.

⁶⁰⁵ Kandemir, “Kendisinden ilim tahsil etmeye gelen bazı talebelerin sadece Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri rivâyet etmesini istemeleri” sebebiyle bu ihtimalin daha kuvvetli olduğu kanaatindedir. Bkz. Kandemir, “Abdullah b. Amr b. Âs”, DİA, I, 85.

gruplara ayrılmışlardır.⁶⁰⁶ Bu alt gruplardan, Ashâbu'l-aşera'ye kadar olanlarını örnek olması amacıyla burada hadis sayılarıyla birlikte tablolar halinde vermek istiyoruz.

a. Ashâbu'l-Miîn

Sözlükte, “Yüzler sahipleri” anlamına gelen bu tabir, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 300 – 1000 arasında⁶⁰⁷ olan sahâbî râvîler için kullanılmıştır.⁶⁰⁸ Aşağıdaki tabloda bu gruba giren sahâbîler ve kendilerinden rivâyet edilen hadis sayıları görülmektedir.

Tablo 9

Ashâbu'l-Miîn'in, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'indeki Toplam Hadis Sayısı
1	Abdullah b. Mes'ûd	848
2	Abdullah b. Amr b. el-Âs	700
3	Ali b. Ebû Tâlib	586
4	Ömer b. Hattâb	537
5	Ümmü Seleme	378
6	Ebû Mûsâ el-Eş'arî	360
7	Berâ' b. Âzib	305

b. Ashâbu'l-Mieteyn

“Ashâbu'l-Mieteyn”, sözlükte, “İki yüzler sahipleri” anlamına gelmekte olup, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yapılan gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 200 – 300 arasında olan sahâbî

⁶⁰⁶ Bkz. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 268

⁶⁰⁷ “Ashâbu'l-Miîn”in 100 - 1000 arasında hadis rivâyet edenler olduğu da bildirilmiştir. Bkz. Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 186; Okiç, *Tetikler*, s. 31; Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 58.

⁶⁰⁸ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 363-364; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 32.

râvîleri anlatır.⁶⁰⁹ Aşağıdaki tablo bu grubu oluşturan sahâbîleri ve kendilerinden rivâyet edilen hadis sayılarını göstermektedir.

Tablo 10

Ashâbu'l-Mieteyn'in, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Ebû Zerr el-Gıfarî	281
2	Sa'd b. Ebû Vakkas	271
3	Ebû Ümâme el-Bâhilî	250
4	Huzeyfe b. el-Yeman	250

c. Ashâbu'l-Mie

Bu tabir de “Yüz sahipleri” anlamına gelip, aynı şekilde, İbn Hazm’ın Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 100 – 200 arasında olan sahâbî râvîlere verilmiş bir isimdir.⁶¹⁰ Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbîler ve kendilerinden rivâyet edilen hadis sayıları görülmektedir.

Tablo 11

Ashâbu'l-Mie'nin, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Sehl b. Sa'd	188
2	Ubâde b. es-Sâmit	181
3	İmrân b. Husayn	180
4	Ebu'd-Derdâ'	179
5	Ebû Katâde	170
6	Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî	167
7	Übeyy b. Ka'b	164
8	Muâviye b. Ebû Süfyan	163
9	Muâz b. Cebel	157

⁶⁰⁹ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 32-33. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*'inde bu gruplandırma bulunmamaktadır. Biz, Mütebâ Uğur'un tanımını esas alarak, tabloyu, Karataş'ın râvî listesinden düzenledik. Bkz. Karataş, “Mukillûn ve Hadis Sayıları”, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&oru=9> (Erişim: 16 Temmuz 2006, 15:40).

⁶¹⁰ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 364-365; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 32.

10	Ebû Eyyûb el-Ensârî	155
11	Osman b. Affân	146
12	Câbir b. Semura el-Ensârî	146
13	Ebû Bekir es-Siddîk	142
14	Muğire b. Şu'be	136
15	Ebû Bekre	132
16	Ûsâme b. Zeyd	132
17	Sevban, Mevlâ Rasûlillah (a.s)	128
18	Semura b. Cündeb	123
19	Numan b. Beşir	102
20	Cerir b. Abdullah	100

d. Ashâbu'l-Aşerât

Sözlükte, “Onlar sahipleri” anlamına gelen “Ashâbu'l-Aşerât”, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 20 – 100 arasında olan sahâbî râvîleri anlatmaktadır.⁶¹¹ Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbîler ve kendilerinden rivâyet edilen hadis sayıları net olarak görünmektedir.

Tablo 12

Ashâbu'l-Aşerât'ın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Abdullah b. Ebû Evfa	95
2	Zeyd b. Sâbit	92
3	Zeyd b. Hâlid	81
4	Esmâ bint Yezîd b. es-Seken	81
5	Seleme b. Ekva'	77
6	Meymûne Ümmü'l-mü'minîn	76
7	Vâil b. Hucr	71
8	Zeyd b. Erkam el-Ensârî	70
9	Ka'b b. Mâlik	70
10	Rafî' b. Hadîc	78
11	Ebu Rafî, Mevlâ Rasûlillah (a.s)	68
12	Avf b. Malik	67
13	Adiy b. Hâtim	66
14	Ümmü Habîbe Ümmü'l-mü'minîn	65

⁶¹¹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 365-367; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 32.

15	Abdurrahman b. Avf	65
16	Ammâr b. Yâsir	62
17	Amr b. Avf	62
18	Selmân el-Fârisî	60
19	Hafsa Ümmü'l-mü'minîn	60
20	Esmâ bint Ebu Bekir es-Sıddîk	58
21	Vasile b. Eska'	56
22	Ukbe b. Amir el-Cüheni	55
23	Şeddad b. Evs	50
24	Fudale b. Ubeyd	50
25	Abdullah b. Büsr	50
26	Saîd b. Zeyd b. Nüfeyl	48
27	Abdullah b. Zeyd	48
28	Mikdâm Ebu Kerîme	48
29	Kab b. Ucre	47
30	Ümmü Hâni bint Ebû Tâlib	46
31	Ebû Berze	46
32	Ebu Cuheyfe	45
33	Bilâl el-Müezzin	44
34	Cündüb b. Abdullah b. Süfyân	43
35	Abdullah b. Muğaffel	43
36	Mikdâd	42
37	Muâviye b. Hayde	42
38	Sehl b. Huneyf	40
39	Hakîm b. Hizâm	40
40	Ebu Sa'lebe el-Huşani	40
41	Ümmü Atıyye	40
42	Amr b. el-As	39
43	Huzeyme b. Sâbit Zü'ş-şehadeteyn	38
44	ez-Zübeyr b. el-Avvâm	38
45	Talha b. Ubeydullah	38
46	Amr b. Abese	38
47	el-Abbas b. el-Abdülmuttalip	35
48	Ma'kil b. Yesar	34
49	Fâtıme bint Kays	34
50	Abdullah b. Zübeyr	33
51	Habbab b. el-Eret	32
52	el-Irbâd b. Sâriye	31
53	Muâz b. Enes	30
54	İyad b. Himâr el-Mücâşii	30
55	Suheyb	31
56	Ümmü'l-Fadl bint el-Hâris	30
57	Osmân b. Ebu'l-As es-Sakafî	29
58	Ya'la b. Ümeyye	28

59	Utbe b. Abd	28
60	Ebu Üseyd es-Saîdî	28
61	Abdullah b. Mâlik b. Buhayne	27
62	Ebu Mâlik el-Eş'arî	27
63	Ebu Humejd es-Saîdî	26
64	Yala b. Mürre	26
65	Abdullah b. Cafer	25
66	Ebu Talha el-Ensari	25
67	Abdullah b. Selâm	25
68	Sehl b. Ebu Hasme	25
69	Ebü'l-Melîh el-Hüzelî	25
70	el-Fadl b. el-Abbas	24
71	Ebu Vâkîd el-Leysî	24
72	Rufa'a b. Râfi'	24
73	Abdullah b. Üneys	24
74	Evs b. Evs	24
75	eş-Şerid	24
76	Lakât b. Âmir	24
77	Ümmü Kays bint Muhsan	24
78	Âmir b. Rebia	22
79	Kurre	22
80	es-Sâib	22
81	Sa'd b. 'Ubâde	21
82	er-Rübeyyi bint Muavviz b. Afra	21
83	Ebû Berze	20
84	Ebû Şureyh	20
85	Abdullah b. Cerad	20
86	Misver b. Mahreme	20
87	Amr b. Ümeyye ed-Damrî	20
88	Safvân b. Assâl	20

e. Ashâbu't-Tis'ate Aşera

Sözlükte, “On dokuz sahipleri” anlamına gelen bu tabir de, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 19 olan sahâbî râvîler için

kullanılmıştır.⁶¹² Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbîler ve kendilerinden rivâyet edilen hadis sayıları görülmektedir.

Tablo 13

Ashâbu't-Tis'ate Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Sürâka b. Mâlik el-Cu'şum	19
2	Sebra b. Mated el-Cüheni	19

f. Ashâbu's-Semâniyete Aşera

Sözlükte, “On sekiz sahipleri” anlamına gelir. İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 18 olan sahâbî râvîleri anlatır.⁶¹³ Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbîler ve kendilerinden rivâyet edilen hadis sayıları görülmektedir.

Tablo 14

Ashâbu't-Semâniyete Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Temim ed-Dârî	18
2	Hâlid b. el-Velîd	18
3	Amr b. Hureys	18
4	İbn Havale el-Ezdi	18
5	Üseyd b. Hudayr	18
6	Fatıma bint Rasûlillah (a.s)	18

g. Ashâbu's-Seb'ate Aşera

Sözlükte, “On yedi sahipleri” anlamına gelen bu tabir ise, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 17 olan sahâbî râvîler için

⁶¹² Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 368.

⁶¹³ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 368.

kullanılmıştır. Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbîler ve hadis sayıları görülmektedir.

Tablo 15

Ashâbu's-Seb'ate Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	en-Nüvas b. Sem'ân el-Kilabî	17
2	Abdullah b. Sercis	17
3	Abdullah b. el-Hâris el-Cez	17

h. Ashâbu's-Sittete Aşera

“Ashâbu's-Sittete Aşera”, sözlükte, “On altı sahipleri” anlamına gelmekte olup, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 16 olan sahâbî râvîler için kullanılmıştır.⁶¹⁴ Aşağıdaki tabloda bu grup görülmektedir.

Tablo 16

Ashâbu's-Sittete Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	es-Sa'b b. Cessâme	16
2	Kays b. Sa'd b. 'Ubâde	16
3	Muhammed b. Mesleme	16

i. Ashâbu'l-Hamsete Aşera

Sözlükte, “On beş sahipleri” anlamına gelen bu tabir, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 15 olan sahâbî râvîler için kullanılmıştır.⁶¹⁵ Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbîler ve kendilerinden rivâyet edilen hadis sayıları görülmektedir.

⁶¹⁴ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 368.

⁶¹⁵ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 368-369.

Tablo 17

Ashâbu'l-Hamsete Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Mâlik b. el-Huveyrîs el-Leysî	15
2	Ebû Lübâbe b. Abdülmünzir	15
3	Süleyman b. Sard	15
4	Havle bint Hakîm	15

j. Ashâbu'l-Erba'ate Aşera

Sözlükte, “On dört sahipleri” anlamına gelen bu tabir, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 14 olan sahâbî râvîler için kullanılmıştır. Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbîler ve kendilerinden rivâyet edilen hadis sayıları görülmektedir.

Tablo 18

Ashâbu't-Erba'ate Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Abdurrahman b. Şibl	14
2	Sâbit b. Dahhak	14
3	Talk b. Ali	14
4	Ebû Ubeyde el-Cerrâh	14
5	Sefîne	14
6	Târik	14
7	es-Sunâbihi	14
8	Abdurrahman b. Semura	14
9	el-Hakem b. Umeyr	14
10	Sefîne, Mevla Rasûlillah (a.s)	14
11	Ka'b b. Mürra	14
12	Ümmü Süleym bint Milhân	14

k. Ashâbu's-Selâsete Aşera

Sözlükte, “On üç sahipleri” anlamına gelen bu tabir, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada,

rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 13 olan sahâbî râvîler için kullanılmıştır.⁶¹⁶ Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbîler ve hadis sayıları görülmektedir.

Tablo 19

Ashâbu's-Selâsete Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Ebû Leyla el-Ensârî	13
2	Muaviye b. el-Hakem	13
3	el-Hüseyn b. Ali b. Ebu Talib	13
4	Huzeyfe b. el-Esîd el-Gıfârî	13
5	Selmân b. Âmir	13
6	'Urve el-Bârikî	13
7	Safvân b. Ümeyye b. Halef	13

I. Ashâbu'l-İsnâ Aşera

Sözlükte, “On iki sahipleri” anlamına gelen bu tabir, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 12 olan sahâbî râvîler için kullanılmıştır.⁶¹⁷ Aşağıdaki tabloda bu grup görülmektedir.

Tablo 20

Ashâbu'l-İsnâ Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Ebu Basra el-Gıfari	12
2	Abdurrahman b. Ebzî	12
3	Abdullah b. Ukeym	12
4	Amr b. Ebû Seleme	12
5	Âmir b. Rebia	12
6	Rebia b. Ka'b	12
7	Seleme b. Muhabbık el-Hüzeli	12
8	eş-Şifa bint Abdullah el-Adeviyye	12
9	Sübey'a el-Eslemiyye	12

⁶¹⁶ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 369.

⁶¹⁷ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 369.

m. Ashâbu'l-Ehade Aşera

Sözlükte, “On bir sahipleri” anlamına gelen bu tabir, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 11 olan sahâbî râvîler için kullanılmıştır.⁶¹⁸ Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbîler ve hadis sayıları görülmektedir.

Tablo 21

Ashâbu'l-Ehade Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Nübeyşe	11
2	Ebu Kebşe el-Enmari	11
3	Amr b. el-Hamık	11
4	el-Mihleb et-Ta'i Ebu Kaysa	11
5	Vâbısa b. Ma'bed el-Esedî	11
6	Ebu'l-Yeser	11
7	Zeynep bnt Cahş, Ümmü'l-mü'minin	11
8	Duba'a bint ez-Zübeyr b. Abdülmuttalib	11
9	Büsre bnt Safvân	11

n. Ashâbu'l-Aşera

Sözlükte, “On sahipleri” anlamına gelen bu tabir, İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırmada, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 10 olan sahâbî râvîler için kullanılmıştır.⁶¹⁹ Aşağıdaki tabloda bu grubu oluşturan sahâbîler ve hadis sayıları görülmektedir.

⁶¹⁸ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 369.

⁶¹⁹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 369-370.

Tablo 22

Ashâbu'l-Aşera'nın, Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'indeki Toplam Hadis Sayısı

Sıra No	Sahâbe Adı	Bakî b. Mahled'in <i>el-Müsned</i> 'inde Toplam Hadis Sayısı
1	Adiy b. Amîra	10
2	Ebû Mahzûre	10
3	Huraym b. Fâtik	10
4	Itbân b. Malik	10
5	Mücemmî' b. Cârîye	10
6	Nuaym b. Hemmar	10
7	Safiyye, Ümmü'l-mü'minin	10
8	Umeyr, Mevla Ebul-Lahm	10
9	Urve b. Mudarras	10
1	Ümmü Gülsüm	10
2	Ümmü Hişam bint Hârîse el-Ensariyye	10
3	Ümmü Kürz	10
4	Ümmü Ma'kıl el-Esediyye	10
5	Ümmü Mübeşşir	10

İbnu'l-Cevzî'nin Bakî b. Mahled'in *el-Müsned*'inde hadisleri bulunan sahâbî râvîler için yaptığı gruplandırma, rivâyet ettikleri hadislerin sayısı 1 olan sahâbî râvîlere (Ashâbu'l-vâhid) varıncaya kadar bu şekilde devam etmektedir.⁶²⁰ Sahâbî râvîlerin hadis sayılarının en fazladan en aza doğru sıralandığı genel bir tablonun ekte sunulmuş olması ve örneğin, kendilerinden sadece 1 hadis rivâyet edilmiş mukillûnun sayısının toplam mukillûnun sayısının yaklaşık yarısına yakın olması (451 sahâbî) sebebiyle listenin çok uzayacak olmasından dolayı mukillûna ait alt gruplara dair tablolardan bu kadarıyla yetiniyoruz.

⁶²⁰ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 370-378.

SONUÇ

Özellikle ilk dört halife ve sahâbenin ileri gelenleri başta olmak üzere ashâbın, hadislerin Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı lafızlarla öğrenilmesi, korunması ve nakledilmesi konusunda oldukça büyük bir gayret ve mesai harcadıkları görülmektedir. Bizim “Tesebbüt Tezâhürleri” adını verdiğimiz bu çalışmalar, dirâyetü'l-hadîs ilminin sahâbe tarafından atılmış ilk temelleri olarak değerlendirilmelidir. Bu bakımdan ashâb-ı kirâmın, hadislerin hem ilk râvîleri olmakla hem de rivâyet olgusunu bir sisteme oturtacak bu ilk çalışmalarıyla İslâm ümmeti içinde ayrıcalık ve üstünlük sahibi oldukları söylenebilir.

Bu faaliyetler kapsamında, sahâbenin, ilk kez duydukları ya da doğruluğunda tereddüt ettikleri hadisleri, uzaklığına ve zorluğuna bakmaksızın ilk kaynağına kadar gidip araştırdıklarını görüyoruz. Bu araştırma faaliyeti, daha sonra tâbiûn tarafından daha yoğun biçimde yürütülecek olan “rıhle” denen ilim yolculuklarının da başlangıcı olmuş, buna örnek teşkil etmiştir. Hadislerin tahkikinde başvurulan ilk kaynak, Hz. Peygamber'in sağlığında bizzat Hz. Peygamber'in kendisi, vefatından sonra ise, hadisi Hz. Peygamber'den dinlemiş olan sahâbîdir.

Sahâbe, herhangi bir başka sahâbîden bir hadis rivâyet edildiğini duyduğunda ya da herhangi bir hadisin doğruluğunda tereddüt ettiğinde hadisin Hz. Peygamber'den râvîsi olan o sahâbînin ayağına kadar gidip, hadisi bizzat ondan dinlemedikçe ve ondan işin aslını öğrenmedikçe rahat etmemiştir. Bu tahkik faaliyeti, sadece başkalarından duyulmuş hadislere yönelik olarak yürütülmemiştir. Zamanın ilerlemesiyle kendi hafıza ve hıfzının sağlamlığından yani ezberindeki hadisin aslına uygunluğundan tereddüt edildiği durumlarda da vakit geçirilmeden derhal hadisin ilk kaynağına başvurulmuştur. Bunda kimi sahâbenin, hadis rivâyetinde hata yapmayı Hz. Peygamber'in ağzından yalan uydurmak olarak kabul edip, Hz. Peygamber'in bu konudaki ikazlarına muhatap

olmak istememelerinin de payı büyük olmuştur. Konuyla ilgili eserlerde -örneğin, Hâtîb el-Bağdâdî'nin "*er-Rihle*" adlı eseri bütünüyle bu yolculuklara ayrılmıştır- sahâbenin bu maksatlarla kalkıştığı ve o günün imkânlarıyla bazen aylarca katlanmak zorunda kaldığı son derece meşakkatli yolculuklarının örneklerine çokça rastlamaktayız. Diğer milletlerde haberin râvîsine yönelik bu şekilde sistemli bir faaliyetin varlığı bilinmemektedir. Bu faaliyet, hadisin râvîsinin de tanınmasını, değerlendirilmesini ve onun liyakat ve ehliyet derecesinden hareketle hadisin sıhhati hakkında bir kanaat edinilmesini de sağlamış olması bakımından önemlidir.

Aynı şekilde yine bu kapsamda kimi sahâbilerce, birbirlerinin adaletine olan tam güvenlerinden dolayı dar bir çerçevede ve çoğunlukla râvîyi tanıyıp zaptı hakkında kanaat edinme maksadlı olarak hadis râvîlerinin araştırıldığını görüyoruz. Bu bağlamda sahâbîler, tam bir süreklilik içinde olmasa da Hz. Peygamber'den bizzat dinlemeyip başka akranlarından öğrendikleri kimi hadislerde hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den rivâyet etmeyip, hadisi aldıkları râvînin adını da zikretmeleri, nihayetinde bir isnâd uygulamasıdır. Bu isnâd uygulamasıyla, sonuç itibarıyla hadis metinlerinin sıhhati hakkında hüküm vermeye vesile olacak ve sadece İslâm dünyasına özgü olan "isnâd sistemi"nin temelleri atılmış oluyordu.

Hadislerin tedvin ve tasnifi, sahâbe döneminden sonra gerçekleşmiş olmakla birlikte Hz. Peygamber'in sağlığında bazı sahâbilerce not alma biçiminde hadis yazma faaliyetlerinin de yürütüldüğü bilinmektedir. Ancak ezber faaliyeti, daha çok benimsenen ve kolay bir öğretim metodu olarak uygulanmıştır. Bu maksatla gerek bireysel, gerek toplu hadis ezber ve müzâkere meclislerinin yaygın olarak düzenlendiği gelen haberler arasındadır. Hadis yazımının, Hz. Peygamber tarafından İslâm'ın ilk dönemlerinde yasaklanıp, ancak yazıda hata yapmayacaklarından ve Mushaf metnine karıştırmayacaklarından emin olunan bazı sahâbîlere izin verilip, daha sonra bu iznin bütün herkesi kapsayacak biçimde serbest bırakılması, ezber ve yazma faaliyetinin birlikte yürütüldüğü şeklinde değerlendirilebilir. Zira başlangıçta hadis yazımında yasağa sebep olan söz konusu birtakım endişeler ortaya çıkmamış olsaydı, hadis yazımının en başından itibaren herkes için serbest bırakılacağı düşünülebilir. Çünkü

“oku!” emriyle başlayan⁶²¹ ve kaleme, mürekkebe ve yazılanlara yemin eden⁶²² bir vahyin, eğitim ve öğretimin temel ve vazgeçilmez araçlarından olan yazıyı bütünüyle yasaklaması beklenemez. Kaldı ki, yazının, kültür ve medeniyetlerin gelişmesinde ve sürekliliğinde yerine getirdiği işlev ortadadır. Nitekim hem Allah'ın insanlığa vahyini içeren Kur'an âyetleri, hem de hadis külliyyatımızı dolduran binlerce hadis bizlere yazılı olarak ulaşmıştır.

Hadis ezber ve yazım faaliyetlerinin, hadisleri unutulmaktan korumasının yanı sıra onların aslı lafızlarıyla tespit ve rivâyet edilmesine büyük ölçüde yardımcı olduğunu da görüyoruz. Unutulan kimi hadislerin müzâkerler esnasında hatırlanmışına dair sahâbeden gelen haberler bunu göstermektedir. Öğrenilmiş olan bir hadisin lafzına yönelik olarak kimi sahâbîlerin zihinlerinde daha sonra meydana gelen tereddütlerin de gerek topluca yürütülen müzâkereler esnasında ve gerekse yazılı metinlere bakılarak giderildiği ve hadisin doğru lafzının tespit edildiği söylenebilir. Böylelikle rivâyetler esnasında hata oranı da azalmış olmaktadır.

Bunun yanı sıra yazılı hadis sayfelerinin, hafızaların zayıfladığı ileriki dönemlerde, “Bu hadisi sizden dinledim” iddiasıyla ortaya çıkan kişilere karşı bir engel duvarı gibi de kullanıldığını görmekteyiz. Böyle bir iddia karşısında söz konusu hadis, yazılı metinlerden araştırılıp, tahkik edilmiştir. Hadisin râvîsi olarak gösterilen sahâbî, araştırma sonunda kendi yazdığı kitaplarında bulamadığı hadisin râvîsi olduğu iddiasını kabul etmemiş, kendisinden rivâyet edilmesine izin vermemiştir.

Kimi sahâbilerce yürütüldüğünü gördüğümüz, râvîden hadisi bilen bir başka şahit istemek veya Resûlullah'tan duyduğuna dair yemin teklifinde bulunmak yahut aradan belli bir zaman geçtikten sonra aynı hadisi yeniden dinleyerek râvînin hıfzının (zaptının) sağlamlığını kontrol etmek gibi faaliyetler, hadisi, herkesin dilediği gibi, kendi emelleri doğrultusunda at koşturduğu bir meydan olmaktan kurtarmış, rivâyetin belli prensipler altında yürütülmesini sağlamıştır. Sahâbe, birbirilerinin adalet ve

⁶²¹ Kur'an'dan inen ilk âyetlerin, Alak sûresinin ilk beş âyeti olduğu bilinmektedir. Bkz. Buhârî, Bed'ü'l-vahy 3.

⁶²² Kalem (68)1.

dürüstlüklerinden tam emin oldukları için bu faaliyetlerin genellikle sahâbî râvînin zaptına yönelik olarak yürütüldüğü söylenebilir. “Rivâyetü'l-hadis” ilminin tesisi yolunda, ileri gelen sahâbîlerce atılmış ilk adımlar mesabesinde olan bu faaliyetler, hadisin sağlamlığına olan güvenin artmasını sağlamıştır. Aynı şekilde hadisin râvîsinden hadisi bilen bir başka şahit getirmesinin istenmesi, hadislerin tariklerinin çoğalmasına sebep olmuştur. Bu ise, tedvin ve tasnif dönemlerinde aynı hadis metninin farklı senedlerinin her birinin bağımsız birer hadis kabul edilerek, hadis sayısının artmasına da yol açmıştır.

Hadisi eksik dinleme, mensuh olduğunu bilmeme, iyi anlamama ve bunun yol açtığı hatalı ezber ve unutma gibi birtakım sebeplerden kaynaklanan hataların, ileri gelen sahâbîler tarafından derhal tenkid edilerek düzeltilmesi, sahâbenin hadislerin korunması konusundaki tavizsiz ve kararlı tutumlarının bir başka örneğini oluşturmaktadır. Çok sınırlı sayıda olsa da zaman zaman sert tartışmaların meydana gelip ağır ifadelerin ağızlarından çıktığı bildirilen bu tenkid faaliyetleri, sahâbenin, hadis rivâyetinde hiçbir hata ve yanılmaya kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Böylelikle söz konusu hatalı rivâyet düzeltilmiş olmasının yanı sıra halkın içinde yayılmasının önüne de geçilmiş olunuyordu.

Hadis rivâyetine fazlaca yönelerek Kur'an'ın okunmasının ve anlaşılmasının ihmal edilmesi, rivâyet esnasında farkında olmadan fazla/eksik bir şey söylenerek Resûlullah'a yalan isnadda bulunulması, insanların yanlış anlayabileceği veya ihtilaflı hadislerin rivâyet edilerek insanlarda zihin karışıklığına yol açılması, amelde gevşeklik göstererek günaha düşmeleri gibi birtakım endişelerle çok hadis rivâyetinden men etme/uzak durma tutumları da sahâbe dönemi hadis rivâyetini şekillendiren önemli uygulamalardır. Söz konusu yaklaşım ve anlayış, kimi sahâbenin neredeyse hiç hadis rivâyet etmeyecek derecede hadis rivâyetinden kaçınmalarına yol açmıştır.

Sahâbenin ileri gelenleri tarafından yürütülen ve toplumda benimsetilmeye çalışılan hadis rivâyetinde iklâl hareketinin, uygulamadaki ısrar ve kararlılık sayesinde maksadına ulaştığı görülmektedir. Kimi sahâbîlerin neredeyse hiç hadis nakletmeyecek derecede hadis rivâyetinden uzak durmaları, Hz. Peygamber'den hadis rivâyetinin azaltılması anlamına gelen iklâl, bu anlamını aşan titizlikle yerine getirildiği

söylenbilir. Böyle bir yaklaşım sergileyen sahâbîlerin, bu tavırlarında kendilerini haklı çıkaran birtakım gerekçelere dayandıkları da başka bir gerçektir.

Öncelikle bu hareketin, muksirûnu oluşturan yedi sahâbî hariç tutulursa, sahâbîlerden bize ulaşan hadis miktarının az olmasına yol açtığı görülmektedir. Kaldı ki, muksirûndan olan Enes b. Mâlik'in, hadis rivâyetinde hata yapmaktan korktuğu için Hz. Peygamber'den dinlediği hadislerin tamamını rivâyet etmediğini söylemesi, onların da nihayetinde hadis rivâyetinde belli bir oran ve seviyede iklâl yaklaşımını sergilediklerini göstermektedir.⁶²³ Bu nedenle diğer sahâbîlerde olduğu gibi bu sahâbîlere ait olarak bildirilen hadis miktarları da onların bildikleri bütün hadis miktarını ifade etmemektedir.

İklâl, bize ulaşan hadis miktarını sınırlamış olmakla beraber, hadislerin bize sahih olarak ulaşmasını sağlamakta büyük bir rol oynadığı da ayrı bir gerçektir. Hadis rivâyetinin henüz erken dönemlerinde hadis rivâyetini sınırlayarak, Hz. Peygamber'den rastgele, keyfince hadis rivâyet edilmesinin önüne geçmekle rivâyetin belli prensipler altında yürütülmesini sağlamıştır. Bu yönüyle iklâl hareketi, sistemli hadis rivâyetinin başlangıcı kabul edilebilir. Şayet rivâyetin o erken dönemlerinde böyle bir hareket ve yaklaşım gerçekleştirmemiş olsaydı, bugün elimizdeki hadislerin önemli bir miktarı sahih olmayacaktı. Belki elimizde hadisin sıhhat ve zayıflığını değerlendirecek herhangi bir kriter de olmayacağı için kitaplarımız zayıf ve uydurma rivâyetlerle dolup taşacaktı. Ama gerek Kur'an-ı Kerim'in gerekse Hz. Peygamber'in bu konudaki emir ve tavsiyelerini çok iyi anlamış ve bağlılık göstermiş olan sahâbe, kendi döneminde dar çerçevede de olsa rivâyetin kurallarını koymuş ve buna kararlılıkla uymuş, herkes tarafından uyulması yönünde gayret göstermiştir.

⁶²³ Burada iklâlden maksadımız, sahâbe döneminde bilinen ya da anlaşılan anlamıyla, Hz. Peygamber'den hadis rivâyetini azaltmak, rivâyet işiyle devamlı meşgul olmamak ve bu işi çokça yapmamaktır. 1000 rakamını esas alan ve bu sayı çerçevesinde yapılan bir iklâl ve iksâr tanımı, sahâbe döneminde bilinmemektedir. Bu iki tanım arasında uygulamada büyük farklılıklar olduğunu söyleyebiliriz. İlki, hareketli, dinamik bir yapıya sahip olup, hadis rivâyetinde bir duruş ve tavır gösterirken, diğeri durağan ve statik olup, kendilerinden gelen hadis miktarına göre sahâbîlerin çeşitli gruplara ayrılmasını ifade eder. Bu sebeple sahâbe döneminde iklâlin, bir tessebüt faaliyeti olarak ortaya çıktığını görüyoruz.

Diğer taraftan muksirûnun başı çektiği kimi sahâbîler de hadis rivâyetini çok sevap kazandıran bir amel ve bilinen bir hadisi insanlara duyurmayarak gizlemenin büyük günah olduğunu kabul ederek, bildikleri hadisleri -naklinde büyük bir dikkat ve titizlik göstererek- rivâyet etmişlerdir. Bu durum Ebû Hureyre gibi bazı sahâbîler hakkında tenkid konusu yapılmış olsa da Hz. Peygamber'in sünnetini öğrenmek için başvuru kaynağı durumundaki hadis külliyatlarında yer alan hadislerin yarısından çoğu onlar tarafından rivâyet edilmiştir. Ancak iklâl hareketi, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer gibi yaşça büyük sahâbîler tarafından yürütüldüğü için, çoğunlukla genç sahâbîlerin başı çektiği iksârdan çok daha önce ortaya çıkmış ve iyice yerleşip benimsenmiştir. Bu bakımdan iklâl yaklaşımının iksâr hareketinin de belirli belirli prensipler içinde yürütülmesin de etkili olduğu söylenebilir.

Sahâbeden çok sonraki bir dönemde⁶²⁴ ilk defa İbn Hazm tarafından uygulandığı bildirilen ve sahâbî râvîlerin, hadis sayılarına göre gruplandırılmasının, kendilerine ait olduğu bildirilen hadis miktarlarının bolca mükerrerleri de içermesi sebebiyle net rakamları ortaya konmadıkça, pratikte fazla bir fayda ve anlam ifade etmediği anlaşılıyor. Net rakamlara ulaşıldığında ise, her bir sahâbîden ve dolayısıyla Hz. Peygamber'den rivâyet edilen kesin hadis miktarını da öğrenme imkânına kavuşmuş olacağız. Kimi sahâbîlerin rivâyetlerinin net miktarının tespit edilmesi için geçmişte çalışmalar yapılmıştır ve yapılmaya da devam etmektedir. İlerleyen teknolojinin de sunduğu fırsatlarla çok uzak olmayan bir zaman da bize hadisleri ulaştıran tüm sahâbîlerin hadis sayılarına dair bu net rakamlara ulaşılacağını ümit ederiz.

⁶²⁴ İbn Hazm'ın 383/994 - 456/1064 yıllarında yaşadığı bilinmektedir. Onun hicrî 400 yılında söz konusu gruplandırma işlemini yaptığını varsayarsak, bu tarihin hicrî 5. yüzyılın başına denk düştüğü görülecektir.

EKLER

EK 1 - Bakî b. Mahled'in "Müsned"inde yer alan 1002 sahâbînin ismini ve tekrarlı hadis sayılarını içeren tablo.

Mustafa Karataş tarafından hazırlanan liste yine onun tarafından sahâbe adı alfabetik olarak sıralanmıştır.

Sıra No	Sahabe Adı (Alfabetik)	Bakî b. Mahled'in "Müsned"indeki Toplam Hadis Sayısı
1	‘Âbis et-Teymî	3
2	‘Akkâf b. Vedâ’a	4
3	Âmir b. Âiz	1
4	Âmir er-Râmî	1
5	Âsım b. Adiy	6
6	‘Ubeyd b. Hâlid	3
7	‘Ukbe b. el-Hâris	7
8	‘Urve el-Bârikî	13
9	‘Uveymir b. Eşkar	6
10 Mevla Rasûlillah (a.s)	3
11	‘Uveym b. Sâide	7
12	Abbâd b. Şurahbîl	1
13	Abbâs b. Mirdâs	4
14	Abbad	2
15	Abdân b. Âmir b. Üneys	1
16	Abdulhumejd Ebû Amr	1
17	Abdullah b. Âmir	1
18	Abdullah b. ‘Utbe	1
19	Abdullah b. Abbas	1660
20	Abdullah b. Abdullah b. Übey b. Selûl	3
21	Abdullah b. Abdurrahman	1
22	Abdullah b. Adiy	2
23	Abdullah b. Adiy	1
24	Abdullah b. Ammâr	1
25	Abdullah b. Amr b. el-As	700
26	Abdullah b. Atîk	1
27	Abdullah b. Büsr	50
28	Abdullah b. Cafer	25
29	Abdullah b. Cerad	20
30	Abdullah b. Cübeyr el-Huzâ’i	1
31	Abdullah b. Ebû Habîbe	3
32	Abdullah b. Ebû Evfa	95
33	Abdullah b. Ebû Bekir	1
34	Abdullah b. Ebû Bekir veya kardeşi	1
35	Abdullah b. Ebû Süfyân	1
36	Abdullah b. Ebû Ümeyye	1
37	Abdullah b. Ebû Zübâb	1
38	Abdullah b. Ebû’l-Mutarriif	1
39	Abdullah b. Ebû’l-Cüd’a	3

40	Abdullah b. el-Cüheym	2
41	Abdullah b. el-Hâris el-Cez	17
42	Abdullah b. el-Kuraşî	2
43	Abdullah b. el-Murka'	2
44	Abdullah b. Erkam	2
45	Abdullah b. es-Sâib	7
46	Abdullah b. es-Sâib	2
47	Abdullah b. es-Sa'dî	1
48	Abdullah b. Habîb	3
49	Abdullah b. Hanzale	6
50	Abdullah b. Hanzale el-Ġasîl	2
51	Abdullah b. Hilâl es-Sekafî	1
52	Abdullah b. Kârib	3
53	Abdullah b. Ka'b	1
54	Abdullah b. Kurayz	2
55	Abdullah b. Mâlik	2
56	Abdullah b. Mâlik b. Buhayne	27
57	Abdullah b. Ma'bed	1
58	Abdullah b. Ma'kûl b. Mukrin	1
59	Abdullah b. Mesud	848
60	Abdullah b. Muğaffel	43
61	Abdullah b. Ömer	2630
62	Abdullah b. Rebî'a	1
63	Abdullah b. Revâha	1
64	Abdullah b. Sa'd	1
65	Abdullah b. Sa'd	1
66	Abdullah b. Sa'dî b. benî Mâlik b. Hasl	3
67	Abdullah b. Sebre	1
68	Abdullah b. Selâm	25
69	Abdullah b. Sercis	17
70	Abdullah b. Şurahbîl	1
71	Abdullah b. Ukeym	12
72	Abdullah b. Üneys	24
73	Abdullah b. Yezîd el-Ensarî	4
74	Abdullah b. Zem'a	1
75	Abdullah b. Zem'a	1
76	Abdullah b. Zeyd	48
77	Abdullah b. Zübeyr	33
78	Abdullah el-Müzenî	7
79	Abdurrahman b. Âiz	2
80	Abdurrahman b. 'Udeys	1
81	Abdurrahman b. 'Utbe	1
82	Abdurrahman b. Âyiş el-Hadramî	1
83	Abdurrahman b. Alkame	1
84	Abdurrahman b. Amr es-Sülemî	1
85	Abdurrahman b. Avf	65
86	Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Sıddik	8

87	Abdurrahman b. Ebû Akîl	1
88	Abdurrahman b. Ebu Azze	2
89	Abdurrahman b. Ebzî	12
90	Abdurrahman b. el-Ezher	1
91	Abdurrahman b. Ezher	2
92	Abdurrahman b. Hasene	4
93	Abdurrahman b. Katâde	1
94	Abdurrahman b. Katâde es-Sülemî	1
95	Abdurrahman b. Mâlik	1
96	Abdurrahman b. Muâviye	1
97	Abdurrahman b. Muâz	1
98	Abdurrahman b. Osman et-Teymî	1
99	Abdurrahman b. Safvân	4
100	Abdurrahman b. Sebre	1
101	Abdurrahman b. Semura	14
102	Abdurrahman b. Senne	1
103	Abdurrahman b. Şibl	14
104	Abdurrahman b. Ya'mer	3
105	Adiy b. Adiy	2
106	Adiy b. Amîra	10
107	Adiy b. Hâtim	66
108	Adiy b. Zeyd	1
109	Adiy el-Cüzâmî	1
110	Aişe bint Ebu Bekir	2210
111	Aişe bint Kudâme	2
112	Akîl b. Ebû Tâlib	6
113	Ali b. Ebû Tâlib	586
114	Ali b. Şeybân	7
115	Ali b. Talk	3
116	Alkame b. el-Huveyrîs	1
117	Alkame b. Nadle	1
118	Alkame bi Ramse el-Bekrî	1
119	Ammâr b. 'Ubeyd	1
120	Ammâr b. Evs	1
121	Ammâr b. Yâsir	62
122	Ammar b. Za'kera	1
123	Amr b Süleym	1
124	Amr b. Âmie b. et-Tufeyl	1
125	Amr b. Abese	38
126	Amr b. Avf	62
127	Amr b. Ebû Seleme	12
128	Amr b. Ebû Akrab	1
129	Amr b. Ebû Amre	1
130	Amr b. Ebû Habîbe	1
131	Amr b. el-Ahvas	2
132	Amr b. el-As	39
133	Amr b. el-Hâris	1

134	Amr b. el-Hamık	11
135	Amr b. Ğaylân	2
136	Amr b. Hârice	8
137	Amr b. Hazm	5
138	Amr b. Hubşî	1
139	Amr b. Hureys	18
140	Amr b. Mâlik er-Ruâsî	1
141	Amr b. Ma'dîkerib	1
142	Amr b. Mürre	1
143	Amr b. Mürre el-Cühenî	1
144	Amr b. Saîd	1
145	Amr b. Sa'd	1
146	Amr b. Şe's	1
147	Amr b. Ümeyye (bir diğeri)	4
148	Amr b. Ümeyye ed-Damrî	20
149	Amr el-Aclânî	1
150	Amr el-Bikâlî	1
151	Arefe el-Kindî	1
152	Arfece	7
153	As'as b. Selâme	1
154	Atıyye	1
155	Atıyye el-Cüşemî	1
156	Atıyye el-Kurazî	3
157	Atıyye es-Sa'dî	3
158	Attab b. Şümeyr	2
159	Avf b. Mâlik b. Nadle	7
160	Avf b. Malik	67
161	Ayiz b. Amr el-Müzenî	8
162	Basra	1
163	Basra b. Ebû Basra	3
164	Bedre Ebû Mâlik	1
165	Berâ' b. Âzib	305
166	Berîre Mevlâtü Âişe Üm. mü'müminîn	1
167	Bervâ bnt Vâşık	1
168	Beşîr	1
169	Beşîr el-Eslemî	1
170	Beşîr b. el-Hasâsiyye	9
171	Bilâl b. el-Hâris el-Müzeni	8
172	Bilâl b. Sa'd	1
173	Bilâl el-Müezzîn	44
174	Bişr	1
175	Bişr b. Âsım	1
176	Bişr b. Sühaym	6
177	bnt Hamza b. Abdulmuttalib	1
178	Büdeyl b. Verkâ'	3
179	Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî	167
180	Büsr b. Ebu Ertâh	4

181	Büsr b. Mihcen	1
182	Büsr b. Safvân	11
183	Câbir b. Abdullah	1540
184	Câbir b. Semura el-Ensârî	146
185	Câhime	1
186	Câriye b. Kudâme	4
187	Ca'de	3
188	Ca'de b. Hübeyra	1
189	Cafer b. Ebû'l-Hakem es-Sa'dî	1
190	Cebele b. el-Ezrak	1
191	Cemîle bnt Selûl	1
192	Cemre bnt Abdullah el-Yerbûyye	1
193	Cerhed el-Eslemî	8
194	Cerir b. Abdullah	100
195	Cevdân	1
196	Cu'ayl el-Eşca'î	1
197	Cübeyr el-Kindî	1
198	Cüdâme bint Vehb	2
199	Cünâde b. Mâlik	1
200	Cünade el-Ezdî	3
201	Cündüb b. Abdullah b. Süfyân	43
202	Cündüb b. Seleme b. Selâme b. Vakş	1
203	Cüveyriye, Ümmü'l-mü'minin	7
204	Dağfel	1
205	Deylem el-Himyerî	4
206	Dırâr b. el-Ezver	1
207	Dihyetü'l-Kelbî	3
208	Duba'a bint ez-Zübeyr b. Abdülmuttalib	11
209	Dükeyn b. Saîd	1
210	Dürre bint Ebû Leheb	3
211	Ebû Küleyb , Büsr b. Cıhaş	2
212	Ebû 'Azze	3
213	Ebû 'Utbe, hüve Ebû 'Inebe	3
214	Ebû Abdurrahman el-Cühenî	3
215	Ebû Ali	5
216	Ebû Amre	2
217	Ebû Bekir es-Siddîk	142
218	Ebû Bekre	132
219	Ebû Berze	46
220	Ebû Berze	20
221	Ebû Beşir el-Ensari	4
222	Ebû Cum'a	7
223	Ebû Cübeyre el-Ensârî	4
224	Ebû Eyyûb el-Ensârî	155
225	Ebû Hâşim b. 'Utbe b. Rebia	3
226	Ebû Hâzim el-Ensari	4
227	Ebû Huzame	4

228	Ebû İbrahim	2
229	Ebû Katâde	170
230	Ebû Lebîd el-Ensârî	3
231	Ebû Leyla el-Ensârî	13
232	Ebû Lübâbe b. Abdülmünzir	15
233	Ebû Mûsâ el-Eş'arî	360
234	Ebû Mahzûre	10
235	Ebû Mücibetü'l-Bâhili	3
236	Ebû Nemle	2
237	Ebû Râfi' el-Gıfârî	2
238	Ebû Ramse	8
239	Ebû Reyhâne	9
240	Ebû Rifa'a	2
241	Ebû Sâbit	2
242	Ebû Sırma	9
243	Ebû Şehm	3
244	Ebû Şureyh	20
245	Ebû Ubeyde	8
246	Ebû Ubeyde el-Cerrâh	14
247	Ebû Ümeyye	7
248	Ebû Vehb el-Cüşemî	6
249	Ebû Zeyd	3
250	Ebû Âmir el-Eş'arî	1
251	Ebû 'Ukbe	1
252	Ebû Abdullah	1
253	Ebû Abdullah el-Enmârî	1
254	Ebû Abdurrahman el-Fehrî	1
255	Ebu Abs b. Cebr	5
256	Ebû Akîl	1
257	Ebû Akrab	1
258	Ebû Ali el-Buhayr	1
259	Ebû Alkame	1
260	Ebû Amr b. Hafs b. el-Muğîre	1
261	Ebu Ayyâş ez-Zürakî	6
262	Ebû Ba'ce Abdullah b. 'Îsâ	1
263	Ebu Basra el-Gıfari	12
264	Ebû Beşer el-Has'amî	1
265	Ebû Bişr es-Sülemî	1
266	Ebû Büceyle	1
267	Ebû Bürde b. Kays, Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin kardeşi	1
268	Ebû Bürde ez-Zaferî	1
269	Ebû Cedd	3
270	Ebû Cihâd	1
271	Ebu Cuheyfe	45
272	Ebû Dâvûd	1
273	Ebû Dürr	1
274	Ebû Ferve	1

275	Ebû Fesle	1
276	Ebû Ğâdiye	1
277	Ebû Hâlid Câbir b. 'Umeyr	1
278	Ebû Hâni'	1
279	Ebû Hâzim, hüve Mevlâ el-Ensâr	1
280	Ebû Habîb	1
281	Ebû Habbe Amr b. Sâbit, Bedrî	3
282	Ebû Hadred	1
283	Ebû Hadred	1
284	Ebû Hallâd	1
285	Ebû Hallâd el-Ensârî	1
286	Ebû Hayseme	1
287	Ebû Hırâş	1
288	Ebu Humeyd es-Saîdî	26
289	Ebû Husayn	1
290	Ebu Hüreyre	5374
291	Ebû Kâhil Kays b. Amr	1
292	Ebû Katade es-Sedûsî	1
293	Ebu Kebşe el-Enmari	11
294	Ebû Kursafe, Cendere b. Hayşene	1
295	Ebû Kuteyle	1
296	Ebû Lâs el-Huzâf	1
297	Ebu Lübeybe	4
298	Ebu Mâlik el-Eş'arî	27
299	Ebû Mûsa Mâlik b. Abâde el-Gâfikî	1
300	Ebû Mansûr	1
301	Ebu Meczee: İbn Zâhir	2
302	Ebu Mersed el-Ğanevi	2
303	Ebû Necîh es-Sülemî	4
304	Ebu Rafi, Mevlâ Rasûlillah (a.s)	68
305	Ebû Rifâ'a	1
306	Ebû Ruhm	4
307	Ebû Sûd et-Temîmî	1
308	Ebû Saîd b. Ebû Fadâle	1
309	Ebu Saîd b. el-Muallâ	2
310	Ebu Saîd el-Hudrî	1170
311	Ebu Sa'd el-Ensârî	3
312	Ebû Sa'lebe el-Eşca'î	1
313	Ebu Sa'lebe el-Huşani	40
314	Ebû Sabra	1
315	Ebû Sehl	1
316	Ebû Sehle	1
317	Ebû Selâm	1
318	Ebu Selâme	2
319	Ebu Selîf	2
320	Ebû Seleme	1
321	Ebu Selma: Râf Rasûlillah (a.s)	2

322	Ebu Seyyara el-Mütte'î	2
323	Ebû Süfyân b. Harb	1
324	Ebû Sülemî	1
325	Ebû Şebîb	1
326	Ebû Şeybe el-Ensârî	1
327	Ebu Talha el-Ensari	25
328	Ebû Übey	1
329	Ebû Übey el-Ensârî	1
330	Ebû Übey Ümmü Harâm	1
331	Ebu Ümâme el-Bahili	250
332	Ebu Ümame el-Harisi	2
333	Ebû Ümeyye	1
334	Ebû Üsed b. Sâbit	1
335	Ebu Üseyd es-Sâidî	28
336	Ebû Üseyle, Mevlâ Rasulillah (a.s)	1
337	Ebu Vâkîd el-Leysî	24
338	Ebû yezîd b. Ebû Meryem	1
339	Ebû Yezîd el-Muhâribî	1
340	Ebu Yezid el-Ensari	4
341	Ebu Zerr el-Gifarî	281
342	Ebu Züheyr	1
343	Ebu Züheyr en-Nümeyrî	2
344	Ebû'd-Dehdâh	1
345	Ebû'l-'Alâ'	1
346	Ebû'l-Alâ' el-Ensârî	1
347	Ebu'l-Ca'd	5
348	Ebu'l-Ca'd	2
349	Ebû'l-Erkam	1
350	Ebû'l-Ğavs	1
351	Ebû'l-Hac es-Sülemî	1
352	Ebû'l-Haccâc es-Sümâlî	1
353	Ebû'l-Kalb	1
354	Ebû'l-Kayn	1
355	Ebû'l-Lahm es'Sa'dî	1
356	Ebû'l-Müntefik	1
357	Ebu'l-Uşarâ'	2
358	Ebu'l-Verd	2
359	Ebu'l-Yeser	11
360	Ebû'n-Nadr es-Sülemî	1
361	Ebû'n-Numan b. Ebû'ş-Şeyh	1
362	Ebû's-Sâib	1
363	Ebu's-Semh	2
364	Ebû's-Senâbil b. Ba'kek	1
365	Ebu't-Tufeyl	9
366	Ebû'd-Derdâ'	179
367	Ebû'l-Beddâh	3
368	Ebû'l-Hamrâ'	6

369	Ebü'l-Melîh el-Hüzelî	25
370	Ebyad b. Hammâl el-Bâhilî	9
371	ed-Dahhâk b. Kays	1
372	ed-Dahhâk b. Süfyân	4
373	el-'Alâ b. el-Hadramî	4
374	el-'Ukaymî	1
375	el-Abbas b. el-Abdülmuttalip	35
376	el-Addâ' b. Hâlid	3
377	el-Cârud el-Abdî	4
378	el-Cehcâh	1
379	el-Edra' el-Eslemî	1
380	el-Eğarr	3
381	el-Erkam	3
382	el-Esla'	2
383	el-Esved b. Seri'	8
384	el-Eş'as b. Kays el-Kindi	9
385	el-Fâkih	1
386	el-Fadl b. el-Abbas	24
387	el-Feletân b. Âsım	6
388	el-Firâsî	2
389	el-Fücey' el-Âmirî	1
390	el-Fürey'a bint Malik	8
391	el-Hâdile	1
392	el-Hâris b. Amr	4
393	el-Hâris b. Bedel	1
394	el-Hâris b. el-Hâris	1
395	el-Hâris b. er-Rıza	2
396	el-Hâris b. Hazeme	1
397	el-Hâris b. Hişâm	2
398	el-Hâris b. Kays	4
399	el-Hâris b. Kays	2
400	el-Hâris b. Mâlik	1
401	el-Hâris b. Müslim el-Hakem	4
402	el-Hâris b. Nevfel	1
403	el-Hâris b. Yezid el-Bekri	7
404	el-Hâris b. Ziyâd	3
405	el-Hâris b. Bedel	1
406	el-Haccâc b. 'Ilâ	1
407	el-Haccâc b. Amr	4
408	el-Haccac el-Eslemî	6
409	el-Hakem b. Amr el-Gıfârî	1
410	el-Hakem b. Hazn	1
411	el-Hakem b. Umeyr	14
412	el-Haris b. Evs	7
413	el-Harisü'l-Eş'ari	6
414	el-Hasen b. Ali b. Ebû Tâlib	8
415	el-Haşhâş	2

416	el-Husayn	1
417	el-Hüseyn b. Ali b. Ebu Talib	13
418	el-Irbâd b. Sâriye	31
419	el-Ka'ka'a b. Ebû Hadred	1
420	el-Mihleb et-Ta'i Ebu Kaysa	11
421	el-Minhâl	1
422	el-Misver b. Yezîd	1
423	el-Misver b. Yezîd	1
424	el-Muğîre	1
425	el-Muhacir b. Kunfûz	6
426	el-Muk'a	1
427	el-Mukanni'	1
428	el-Muttalib b. Ebu Vedâ'a	9
429	el-Muttalib b. Rebia	8
430	el-Muttalip b. Abdullah b. Hanzab	2
431	el-Müseyyib, Validü Saîd	7
432	el-Müstevrid	1
433	el-Müstevrid b. Şeddâd	7
434	el-Urs b. Amîra	2
435	el-Velîd b. 'Ukbe	2
436	Enes b. Cehhaş	2
437	Enes b. Mâlik el-Eşhelî	3
438	Enes b. Malik	2286
439	en-Nâbiğa	1
440	en-Numân b. Mukarrin	6
441	en-Nüvas b. Sem'ân el-Kilabî	17
442	er-Rübeyyi bint Muavviz b. Afra	21
443	Esmâ b. Cârîye	1
444	Esmâ bint Ebu Bekir es-Sıddîk	58
445	Esmâ bint Yezîd b. es-Seken	81
446	Esmer b. Mudarris	1
447	es-Sâib	22
448	es-Sâib	1
449	es-Sâib b. Habbâb	1
450	es-Sâib b. Hallâd	5
451	es-Sâib b. Hallad b. es-Sâib	1
452	es-Sa'b b. Cessâme	16
453	es-Samma bint Buşr	3
454	es-Selfî el-Eşca'î	1
455	es-Sevdâ'	2
456	es-Sumeyte	1
457	es-Sunâbihi	14
458	Eşec beni Asr	2
459	eş-Şemmûs bnt en-Numan	1
460	eş-Şerid	24
461	eş-Şifa bint Abdullah el-Adeviyye	12
462	Evs	1

463	Evs b. es-Sâmit	2
464	Evs b. Evs	24
465	Evs b. Huzeyfe	2
466	ez-Zâri'	1
467	ez-Zübeyb	2
468	ez-Zübeyr b. el-Avvâm	38
469	Fâtıma bint Hubeys	3
470	Fâtıme bint Kays	34
471	Fatıma bint Rasûlullah (a.s)	18
472	Ferve b. Müseyk	3
473	Feyrûz ed-Deylemî	4
474	Fudale b. Ubeyd	50
475	Furât b. Hayyân	2
476	Gutayf b. el-Hâris	3
477	Ğâlib	1
478	Ğuzeyl eş-Şehhâli	2
479	Hâlid b. 'Urfuta	4
480	Hâlid b. Ebû Hayl	1
481	Hâlid b. el-Velfîd	18
482	Hâlid b. Saîd	3
483	Hâlid b. Saîd	1
484	Hâlid bnt Enes vehiye Üm. benî Hazm	1
485	Hâlid el-Huzâî	3
486	Hânî' b. Hânî'	4
487	Hârıce b. Huzafe	3
488	Hârıse b. Vehb el-Huzâî	6
489	Hârıse b. Vehb el-Huzâî	3
490	Hârıse el-Huzâî	1
491	Habîb b. Küveyb b. Huzâfe	1
492	Habîb b. Mesleme	7
493	Habîbe bnt Ebû Tıcrâh	1
494	Habbab b. el-Eret	32
495	Habbe b. Hâlid	1
496	Haccâc b. Abdullah	1
497	Hafsa bint Ömer Ümmü'l-mü'minîn	60
498	Hakîm b. Cabir	2
499	Hakîm b. Hizâm	40
500	Hakîm b. Muaviye	3
501	Hakîm b. Sa'd el-Müzenî	2
502	Halid b. Hali	3
503	Hamel b. en-Nâbiğa	2
504	Hamne bnt Caş	1
505	Hamza b. Amr el-Eslemî	9
506	Hamza b. Ebû Üseyd	1
507	Hansâ' bint Hizâm	8
508	Hanzala es-Sedûsî	1
509	Hanzale b. Huzeym	3

510	Hanzale el-Kâtib	8
511	Hanzale el-Üseydi	3
512	Harâm b. Muâviye	1
513	Hareşe b. el-Hâris	1
514	Harmele	3
515	Harmele el-Anberî	1
516	Hassân b. Ebû Câbir es-Sülemî	1
517	Hassân b. Sâbit	1
518	Hañce Ümmü'l-Mü'minîn	1
519	Havlî	1
520	Havle bint es-Sâmir	2
521	Havle bint Hakîm	15
522	Havle bint Kays	8
523	Havle bnt es-Sâmit	1
524	Havt b. Abdüluzzâ	1
525	Havvâ	1
526	Hayre İmrae Ka'b b. Mâlik	1
527	Hebbâr b. Sayfi	3
528	Herem b. Huneş	1
529	Hezzal	4
530	Hıbbân b. Buh	1
531	Hilâl	1
532	Hind b. Ebû Hâle	1
533	Hişâm b. Amir	9
534	Hişâm b. Fûdeyk	1
535	Hişâm b. Hakîm b. Hizâm	6
536	Hişâm b. Huneys	1
537	Huceyr b. Beyân	1
538	Hucr el-Mederî	1
539	Hufaf b. İmâ'	5
540	Huraym b. Fâtik	10
541	Huveylid b. Salebe b. Mâlik	5
542	Huzeyfe b. el-Esîd el-Gıfârî	13
543	Huzeyme b. Cüz'	1
544	Huzeyme b. Ma'mer	1
545	Huzeyme b. Sabit Zü's-şhadeteyn	38
546	Hübeyb b. Muğfîl	1
547	Hüneyd b. Hâlid el-Huzâ'î	1
548	Ikrâş b. Züeyb	1
549	Ikrime b. Ebû Cehil	1
550	İmrân b. Husayn	180
551	İtbân b. Malik	10
552	Iyad b. Ğanem	1
553	Iyad el-Eş'arî	2
554	Iyas b. Abdi'l-Müzenî	2
555	İbn Âbis	1
556	İbn 'Ubâde b. es-Sâmit	1

557	İbn 'Utbe	1
558	İbn Buhayne	1
559	İbn Ebû Umeyra	4
560	İbn Havale el-Ezdi	18
561	İbn Kâs	3
562	İbn Keysân	1
563	İbn Mirba' el-Ensârî	1
564	İbn Muhaşin, ismuhu Târik	2
565	İbn Sîlân	1
566	İbn Sendere	1
567	İbn Suayr	2
568	İbn Übey 'Umâra	1
569	İbn Ümmi Mektum	3
570	İbn Zeml	1
571	İbnü'l-Feğva	1
572	İbnü'r-Rüseym	2
573	İbnü's-Sımt	1
574	İbnü'ş-Şeyyâb	1
575	İyâs	1
576	İyad b. Himâr el-Mücâşii	30
577	Kâbûs b. Ebu'l-Meharik	5
578	Ka'b b. 'Iyaz	2
579	Ka'b b. Âsım el-Eş'arî	3
580	Ka'b b. Mâlik	70
581	Ka'b b. Mürra	14
582	Kab b. Ucre	47
583	Kabisa b. el-Muhârik	6
584	Kasâme b. Züheyr	1
585	Katâde b. en-Nûmân ez-Zaferi	7
586	Katade bint Milhan	2
587	Kayle	1
588	Kays b. Âiz	1
589	Kays b. Âsım	4
590	Kays b. Ebû Gareze	7
591	Kays b. es-Seken	1
592	Kays b. Mahreme	1
593	Kays b. Sa'd b. 'Ubâde	16
594	Kays b. Sehl	1
595	Kays el-Ca'dî	1
596	Kays el-Haşhaş	1
597	Kays el-Huddânî	1
598	Kebşe	1
599	Kerdem b. Kays	1
600	Kerdem b. Kemmas	3
601	Keysân, Mevlâ Rasulillah (a.s)	1
602	Kindîr	1
603	Ks b. Tahfe	7

604	Kubeysa b. el-Muhânk	1
605	Kubeysa el-Becelî	1
606	Kudâme b. Abdullah	2
607	Kurre	22
608	Kutbe b. Katâde	1
609	Kutbe b. Mâlik	7
610	Kuteyle	1
611	Küdeyr ed-Dabbî	1
612	Külsûm	1
613	Kürz b. Alkame	6
614	Lakât b. Âmir	24
615	Lakid b. Sabura	5
616	Leyla bnt Kânif es-Sekafiyye	1
617	Mâlik b. Abdullah	3
618	Mâlik b. Abdullah el-Ezdî	2
619	Mâlik b. Atâhiye	1
620	Mâlik b. Avf el-Kuşeyrî	1
621	Mâlik b. el-Huveyris	6
622	Mâlik b. el-Huveyris el-Leysî	15
623	Mâlik b. et-Teyhân	1
624	Mâlik b. Fülân	1
625	Mâlik b. Hübeyra	4
626	Mâlik b. Mürâre	1
627	Mâlik b. Sa'sa'a	5
628	Mâlik b. Uheymir	1
629	Mâlik el-Eş'arî	1
630	Mâlik el-Hashâş	1
631	Mâlik, huve Ebû Safvân	2
632	Mâriye, mevlatühü (a.s)	2
633	Ma'kıl b. Ebû Ma'kıl	2
634	Ma'kıl b. Sinân el-Eşca'î	5
635	Ma'kil b. Yesar	34
636	Ma'mer b. Abdullah b. Nadle el-Adevi	5
637	Ma'n b. Yezîd	5
638	Mahmûd b. er-Rebî'	1
639	Matar b. 'Ukâmis	1
640	Mervân b. Kays	1
641	Merzûk es-Saykal	1
642	Mesûd b. Amr	1
643	Mes'ade Sâhibu'l-Cüyüş	1
644	Mesleme b. Mahled	1
645	Mesrûk b. Vâil	1
646	Meymûne bint Sa'd	3
647	Meymûne bint Sa'd	2
648	Meymûne Ümmü'l-mü'minîn	76
649	Meymûne, mevlâtü Rasulillah (a.s)	2
650	Meysere	1

651	Meysere	1
652	Mihcen b. el-Edra‘	5
653	Mihmer b. Muaviye	1
654	Mihsan	2
655	Mihnef b. Süleym	6
656	Mihrân, Mevlâ Rasulillah (a.s)	1
657	Mikdâd	42
658	Mikdâm Ebu Kerîme	48
659	Âmir b. Mesûd	1
660	Âmir b. Rebî‘a	1
661	Âmir b. Rebia	22
662	Âmir b. Rebia	12
663	Âmir b. Şehr	1
664	Âmir el-Müzenî	1
665	Mirdâs b. ‘Urve	1
666	Mis‘ab	1
667	Misver b. Mahreme	20
668	Mu‘aykîb	7
669	Muâviye b. Ebû Süfyan	163
670	Muâviye b. Hayde	42
671	Muâz b. Cebel	157
672	Muâz b. Enes	30
673	Muavi	4
674	Muaviye b. Câhime	2
675	Muaviye b. el-Hakem	13
676	Muaz b. Afrâ‘	4
677	Muğire b. Şu‘be	136
678	Muhammed b. Abdullah b. Selâm	1
679	Muhammed b. Abdurrahman b. Caş	7
680	Muhammed b. Amr b. Alkame	1
681	Muhammed b. Fadâle	1
682	Muhammed b. Hâtib	2
683	Muhammed b. Mesleme	16
684	Muhammed b. Safvân	6
685	Muhammed b. Sayfî	4
686	Muharreş el-Ka‘bî	3
687	Muhaysa	3
688	Mutî‘	1
689	Mutî‘	1
690	Mücemmi‘ b. Cârîye	10
691	Mücemmi‘ b. Yezîd	1
692	Mühenned el-Ğifârî	1
693	Münkız b. Amr	1
694	Müşaci‘ b. Mesud es-Sülemi	5
695	Nâciye el-Huzât	1
696	Nâfi‘ b. Abdülhâris	1
697	Nâfi‘ b. Abdülhâris	2

698	Nadle	1
699	Nasr b. Dehr el-Eslemî	1
700	Nasr b. Hazn	6
701	Nasr es-Sülemî	1
702	Nevfel b. Muaviye	9
703	Nuaym b. en-Nehhâm	2
704	Nuaym b. Hemmar	10
705	Nukayra İmraetu'l-Ka'kâ'	1
706	Numan b. Beşir	102
707	Nübeyşe	11
708	Nükâde el-Esedî	1
709	Nümeyr el-Huzâ'î	1
710	Osmân b. Ebu'l-As es-Sakafî	29
711	Osman b. Affân	146
712	Osman b. Huneyf	1
713	Osman b. Maz'ûn	4
714	Osman b. Talha	5
715	Ömer b. el-Hattâb	537
716	Ömer-el-Cummaî	1
717	Râfi' b. Amr el-Müzenî	1
718	Râfi' b. Bişr	1
719	Râfi' b. Ebû Râfi'	1
720	Râfi' b. Mükeys	1
721	Rabia b. 'Ibad	5
722	Rafi b. Arâbe	6
723	Rafi' b. Hadîc	78
724	Rebî'a b. el-Hâd	2
725	Rebah b. er-Rebî'	2
726	Rebia b. Ka'b	12
727	Rifa'a el-Cühenî	2
728	Rufa'a b. Râfi'	24
729	Rukayka	1
730	Ruveybe	4
731	Ruveyfi' b. Sabit	8
732	Rükane b. Abd Yezîd	4
733	Sâbit	1
734	Sâbit b. Dahhak	14
735	Sâbit b. Ebû Âsım	1
736	Sâbit b. Kays b. eş-Şemmâs	1
737	Sâbit b. Rufey'	1
738	Sâbit b. Vedîa	2
739	Sâbit b. Yezîd	1
740	Sâibe, Mevlâtu Rasulillah (a.s)	1
741	Sâlim b. 'Ubeyd	5
742	Sâid Abbâd	1
743	Sâid b. Âmir	1
744	Sâid b. Ebû Râşid	1

745	Saïd b. el-Âs	1
746	Saïd b. Hureys	3
747	Saïd b. Sa'd	2
748	Saïd b. Zeyd b. Nüfeyl	48
749	Saïd Ebû Abdülaziz	4
750	Sa'd	1
751	Sa'd b. 'Ubâde	21
752	Sa'd b. Ebû Vakkas	271
753	Sa'd b. Ebû Zübâb	1
754	Sa'd b. el-Atvel	1
755	Sa'd b. İshâk	1
756	Sa'd: Mevla Ebu Bekir	2
757	Sa'lebe	1
758	Sa'lebe	1
759	Sa'lebe b. Ebû Mâlik	1
760	Sa'lebe b. el-Hakem	5
761	Sa'lebe b. Zehdem	1
762	Sa'sa'a b. er-Rebî' el-Ensârî	1
763	Sa'sa'a b. Nâciye	1
764	Safiyye bint Şeybe	5
765	Safiyye, Ümmü'l-mü'minin	10
766	Safvân b. Assâl	20
767	Safvân b. Mahrame ez-Zührî	1
768	Safvân b. Ümeyye b. Halef	13
769	Sahr b. el-Ayle	1
770	Sahr el-Ğâmidi	2
771	Sebra b. Mabed el-Cüheni	19
772	Sebre b. Ebû Fâkihe	1
773	Sefine	14
774	Sefine, Mevla Rasûlillah (a.s)	14
775	Sehl b. Ebu Hasme	25
776	Sehl b. Hanîf	1
777	Sehl b. Hanzele el-Ensârî	3
778	Sehl b. Huneyf	40
779	Sehl b. Sa'd	188
780	Sehl b. Yûsuf	1
781	Sehle bint Süheyl	2
782	Selâme	3
783	Selâme bnt Ma'kil	1
784	Selame	2
785	Seleme	3
786	Seleme b. Ekva'	77
787	Seleme b. Kays	1
788	Seleme b. Kays el-Eşca'î	7
789	Seleme b. Muhabbîk el-Hüzeli	12
790	Seleme b. Nu'âym	1
791	Seleme b. Nüfeyl es-Sekûnî	5

792	Seleme b. Sahr el-Beyâdî	7
793	Seleme b. Selâme b. Vakş	2
794	Seleme b. Yezîd	6
795	Seleme el-Hüzelfî	2
796	Selmâ	1
797	Selmâ, mevlâtü Rasûlillah (a.s)	7
798	Selmân	1
799	Selmân b. Âmir	13
800	Selmân el-Fârisî	60
801	Semura b. Cündeb	123
802	Semüra b. Fatek	4
803	Serrâ bnt Nebhân	1
804	Sevâ b. Hâlid	1
805	Sevâd b. Amr	1
806	Sevâde b. er-Rebî‘	2
807	Sevban, Mevlâ Rasûlillah (a.s)	128
808	Sevde, Ümmü'l-mü'minin	5
809	Sinan b. Sünne	4
810	Suhâr el-Abdî	5
811	Suheyb	31
812	Sübey‘a el-Eslemiyye	12
813	Süfyân b. Abdullah	5
814	Süfyân b. Ebû Züheyr	5
815	Süfyân b. Mucîb	1
816	Süfyân b. Vehb b. Havlânî	1
817	Süheyl b. el-Beydâ‘	3
818	Süleym b. Amr b. el-Ahvas	6
819	Süleym b. Câbir el-Hüceymi	2
820	Süleyman b. Sard	15
821	Sümâme b. Enes	1
822	Sürâka b. Mâlik el-Cu‘şum	19
823	Sürrak	2
824	Süveyd	3
825	Süveyd b. Cebele	1
826	Süveyd b. en-Nûmân	7
827	Süveyd b. Hanzale	2
828	Süveyd b. Hübeyra	3
829	Süveyd b. Kays	3
830	Süveyd b. Mukarrin	6
831	Süveyd el-Ensârî	1
832	Süveyd el-Ensârî	1
833	Şeddad b. Evs	50
834	Şekl b. Humejd	1
835	Şerîk b. Târik	3
836	Şerrâd	1
837	Şeybân	1
838	Şeybe b. Osman	1

839	Şu'be b. et-Tev'em	1
840	Şüfâ b. Mâti'	1
841	Şümeyr	1
842	Târik	14
843	Târik b. Abdullah el-Muhâribî	4
844	Târik b. Abdullah el-Muhâribî	1
845	Târik b. Süveyd	1
846	Târik b. Şihâb	1
847	Talha b. Mâlik	1
848	Talha b. Muâviye	1
849	Talha b. Ubeydullah	38
850	Talha es-Sahîmî	1
851	Talk b. Ali	14
852	Talk b. Yezîd	1
853	Temîm el-Mâzinî	1
854	Temim ed-Dârî	18
855	Tih b. el-Hanzaliyye	9
856	Tu'me bnt Cüz'	1
857	Tufeyl b. Sahbera	1
858	Ubâde b. es-Sâmit	181
859	Ubâde b. Kurs	1
860	Ubeyd b. Amr el-Kilâbî	1
861	Ubeyd el-Haşhâş	1
862	Ubeyd el-Leysî	1
863	Ubeyd, Mevla Rasulillah (a.s)	3
864	Ukbe b Evs	1
865	Ukbe b. Amir el-Cüheni	55
866	Ukbe b. el-Hâris b. Âmir	2
867	Ukbe b. Mâlik	2
868	Ukbe b. Mâlik	1
869	Umâre b. Müdrîk b. 'Ubade	1
870	Umâre b. Ruveybe	9
871	Umeyr	1
872	Umeyr b. Âmir b. Mâlik	1
873	Umeyr b. Ebû Seleme ed-Damrî	1
874	Umeyr el-Abdî	1
875	Umeyr el-Leysî	1
876	Umeyr, Mevla Ebul-Lahm	10
877	Urve	1
878	Urve b. Âmir el-Cühenî	1
879	Urve b. Mudarras	10
880	Utbe	2
881	Utbe b. Abd	28
882	Utbe b. Ğazvan	4
883	Uyaş b. Ebi Rebî'a	2
884	Übey b. Mâlik	4
885	Übeyy b. Ammare	2

886	Übeyy b. Ka'b	164
887	Ümeyme	2
888	Ümeyme bint Rükayka	8
889	Ümmü Âmir	1
890	Ümmü Abdullah bint Evs	2
891	Ümmü Abdurrahman b. Târik	2
892	Ümmü Atıyye	40
893	Ümmü Bişr bint el-Berâ' b. Ma'rûr	2
894	Ümmü Büceyd	5
895	Ümmü Ced	3
896	Ümmü Cemîle	1
897	Ümmü Cündeb, Vâlidetü Süleym b. Amr	6
898	Ümmü Enes	1
899	Ümmü Eymen	5
900	Ümmü Ferve	1
901	Ümmü Gülsüm	10
902	Ümmü Hâni bint Ebû Tâlib	46
903	Ümmü Hâni' el-Ensariyye	1
904	Ümmü Habîbe bint Sehl	4
905	Ümmü Habîbe Ümmü'l-mü'minîn	65
906	Ümmü Haccâc Sürriyye Emânetehu	1
907	Ümmü Halid bnt el-Esved	1
908	Ümmü Halid, hiye bint Halid	7
909	Ümmü Haram bint Milhân	7
910	Ümmü Hilâl bnt Bilâl el-Eslemiyye	1
911	Ümmü Hişam bint Hârise el-Ensariyye	10
912	Ümmü Humeyd	1
913	Ümmü İshâk	1
914	Ümmü Kays bint Muhsan	24
915	Ümmü Kebşe	1
916	Ümmü Kerdem	4
917	Ümmü Kürz	10
918	Ümmü Leyla	4
919	Ümmü Mâlik	1
920	Ümmü Mâlik el-Behziyye	1
921	Ümmü Ma'bed	2
922	Ümmü Ma'kıl el-Esediyye	10
923	Ümmü Mübeşşir	10
924	Ümmü Münîb	1
925	Ümmü Nasr	1
926	Ümmü Osman bnt Süfyân	1
927	Ümmü Rûmân	1
928	Ümmü Sa'd	3
929	Ümmü Seleme	378
930	Ümmü Subeyye	4
931	Ümmü Süleym bint Milhân	14
932	Ümmü Süleyman bnt Hakîm	1

933	Ümmü Sünbüle	1
934	Ümmü Şerîk	1
935	Ümmü Târik	2
936	Ümmü Umâre	2
937	Ümmü Varaka, bintü Abdullah b. el-Hâris	2
938	Ümmü Ziyâd	2
939	Ümmü'd-Derdâ'	5
940	Ümmü'l-'Alâ'	6
941	Ümmü'l-Fadl bint el-Hâris	30
942	Ümmü'l-Hakem	2
943	Ümmü'l-Husayn	8
944	Ümmü'l-Münzir	4
945	Ümmü's-Sahbâ'	1
946	Ümmü't-Tufeyl İmrae Übey b. Ka'b	1
947	Üneys b. Ebû Mersed	1
948	Üneyse	3
949	Üsâme b. Şerîk	8
950	Üsâme b. Zeyd	132
951	Üseyd b. Hudayr	18
952	Üseyd b. Zuheyr	2
953	Üzeyne	1
954	Vâbisa b. Ma'bed el-Esedî	11
955	Vâil b. Hucr	71
956	Vahşî b. Harb	4
957	Vasile b. Eska'	56
958	Vehb b. Huzeyfe	2
959	Ya'lâ b. Siyâbe	1
960	Ya'lâ el-Âmirî	2
961	Ya'la b. Ümeyye	28
962	Ya'mur, Hâris b. Sa'd oğullarından	1
963	Yakub b. Müslim b. Rebâh	1
964	Yala b. Mürre	26
965	Yezîd b es-Seken	1
966	Yezîd b Şecere	1
967	Yezîd b. Âmir es-Suvâî	1
968	Yezîd b. el-Esved	5
969	Yezîd b. Ne'âme	1
970	Yezîd b. Nu'aym	1
971	Yezîd b. Sâbit	3
972	Yezîd b. Seleme	1
973	Yezîd b. Şureyh	1
974	Yezîd el-'Uklî	1
975	Yunus b. Şeddâd	1
976	Yusuf b. Abdullah b. Selâm	3
977	Zû Mihmer	6
978	Zenkel	1
979	Zerre b. Nevfel	1

980	Zeyd b. Ebû Evfâ	2
981	Zeyd b. Erkam el-Ensarî	70
982	Zeyd b. Hâlid	81
983	Zeyd b. Hârîce	1
984	Zeyd b. Hârîse, Mevla Rasulillah (a.s)	4
985	Zeyd b. Sâbit (Bir diğeri)	1
986	Zeyd b. Sa'ne	1
987	Zeyd b. Sabit	92
988	Zeyneb (İbn Mesud'un hanımı)	8
989	Zeynep bint Ümmü Seleme	7
990	Zeynep bnt Cahş, Ü.mü'minin	11
991	Ziyâd b. Cârîye	1
992	Ziyâd b. el-Hâris	4
993	Ziyâd b. el-Hâris	1
994	Zuhayr	2
995	Zü'l-Cüşen	3
996	Zü'l-Ğurre	1
997	Zü'z-Zevâid	1
998	Züeyb, Validü Kabisa b. Züeyb	4
999	Züheyr b. Amr	1
1000	Züheyr b. Osmân	1
1001	Zülyedeyn	2
1002	Zürâre b. Cüz'	1

EK 2 - Bakî b. Mahled'in "Müsned"inde yer alan 1002 sahâbînin ismini ve tekrarlı hadis sayılarını içeren tablo.

Liste, Mustafa Karataş tarafından hazırlanmış olup, tablodaki sıralama toplam hadis sayısı en fazla olandan en az olana doğru olmak üzere tarafımızdan yeniden düzenlenmiştir.

Sıra No	Sahabe Adı	Bakî b. Mahled'in "Müsned"indeki Toplam Hadis Sayısı
1	Ebu Hüreyre	5374
2	Abdullah b. Ömer	2630
3	Enes b. Malik	2286
4	Aişe bint Ebu Bekir	2210
5	Abdullah b. Abbas	1660
6	Câbir b. Abdullah	1540
7	Ebu Saîd el-Hudrî	1170
8	Abdullah b. Mesud	848
9	Abdullah b. Amr b. el-As	700
10	Ali b. Ebû Tâlib	586
11	Ömer b. el-Hattâb	537
12	Ümmü Seleme	378
13	Ebû Mûsâ el-Eş'arî	360
14	Berâ' b. Âzib	305
15	Ebu Zerr el-Gifarî	281
16	Sa'd b. Ebû Vakkas	271
17	Ebu Ümâme el-Bahili	250
18	Sehl b. Sa'd	188
19	Ubâde b. es-Sâmit	181
20	Imrân b. Husayn	180
21	Ebü'd-Derdâ'	179
22	Ebü Katâde	170
23	Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî	167
24	Übeyy b. Ka'b	164
25	Muâviye b. Ebû Süfyan	163
26	Muâz b. Cebel	157
27	Ebü Eyyûb el-Ensârî	155
28	Câbir b. Semura el-Ensârî	146
29	Osman b. Affân	146
30	Ebü Bekir es-Siddîk	142
31	Muğire b. Şu'be	136
32	Ebü Bekre	132
33	Üsâme b. Zeyd	132
34	Sevban, Mevlâ Rasûlillah (a.s)	128
35	Semura b. Cündeb	123
36	Numan b. Beşir	102
37	Cerir b. Abdullah	100
38	Abdullah b. Ebû Evfa	95
39	Zeyd b. Sabit	92
40	Esmâ bint Yezîd b. es-Seken	81

41	Zeyd b. Hâlid	81
42	Rafî' b. Hadîc	78
43	Seleme b. Ekva'	77
44	Meymûne Ümmü'l-mü'minîn	76
45	Vâil b. Hucr	71
46	Ka'b b. Mâlik	70
47	Zeyd b. Erkam el-Ensarî	70
48	Ebu Rafî, Mevlâ Rasûlillah (a.s)	68
49	Avf b. Malik	67
50	Adiy b. Hâtim	66
51	Abdurrahman b. Avf	65
52	Ümmü Habîbe Ümmü'l-mü'minîn	65
53	Ammâr b. Yâsir	62
54	Amr b. Avf	62
55	Hafsa bint Ömer Ümmü'l-mü'minîn	60
56	Selmân el-Fârisî	60
57	Esmâ bint Ebu Bekir es-Sıddîk	58
58	Vasile b. Eska'	56
59	Ukbe b. Amir el-Cüheni	55
60	Abdullah b. Büsr	50
61	Fudale b. Ubeyd	50
62	Şeddad b. Evs	50
63	Abdullah b. Zeyd	48
64	Mikdâm Ebu Kerîme	48
65	Saîd b. Zeyd b. Nüfeyl	48
66	Kab b. Ucre	47
67	Ebû Berze	46
68	Ümmü Hâni bint Ebû Tâlib	46
69	Ebu Cuheyfe	45
70	Bilâl el-Müezzin	44
71	Abdullah b. Muğaffel	43
72	Cündüb b. Abdullah b. Süfyân	43
73	Mikdâd	42
74	Muâviye b. Hayde	42
75	Ebu Sa'lebe el-Huşani	40
76	Hakîm b. Hizâm	40
77	Sehl b. Huneyf	40
78	Ümmü Atıyye	40
79	Amr b. el-As	39
80	Amr b. Abese	38
81	ez-Zübeyr b. el-Avvâm	38
82	Huzeyme b. Sabit Zü's-şhadeteyn	38
83	Talha b. Ubeydullah	38
84	el-Abbas b. el-Abdülmuttalip	35
85	Fâtîme bint Kays	34
86	Ma'kil b. Yesar	34
87	Abdullah b. Zübeyr	33

88	Habbab b. el-Eret	32
89	el-Irbâd b. Sâriye	31
90	Suheyb	31
91	İyad b. Himâr el-Mücâşii	30
92	Muâz b. Enes	30
93	Ümmü'l-Fadl bint el-Hâris	30
94	Osmân b. Ebu'l-As es-Sakafî	29
95	Ebu Üseyd es-Sâidî	28
96	Utbe b. Abd	28
97	Ya'la b. Ümeyye	28
98	Abdullah b. Mâlik b. Buhayne	27
99	Ebu Mâlik el-Eş'arî	27
100	Ebu Humeyd es-Sâidî	26
101	Yala b. Mürre	26
102	Abdullah b. Cafer	25
103	Abdullah b. Selâm	25
104	Ebu Talha el-Ensari	25
105	Ebü'l-Melîh el-Hüzelî	25
106	Sehl b. Ebu Hasme	25
107	Abdullah b. Üneys	24
108	Ebu Vâkîd el-Leysî	24
109	el-Fadl b. el-Abbas	24
110	eş-Şerid	24
111	Evs b. Evs	24
112	Lakât b. Âmir	24
113	Rufa'a b. Râfi'	24
114	Ümmü Kays bint Muhsan	24
115	es-Sâib	22
116	Kurre	22
117	mir b. Rebia	22
118	er-Rübeyyi bint Muavviz b. Afra	21
119	Sa'd b. 'Ubâde	21
120	Abdullah b. Cerad	20
121	Amr b. Ümeyye ed-Damrî	20
122	Ebü Berze	20
123	Ebü Şureyh	20
124	Misver b. Mahreme	20
125	Safvân b. Assâl	20
126	Sebra b. Mabed el-Cüheni	19
127	Sürâka b. Mâlik el-Cu'şum	19
128	Amr b. Hureys	18
129	Fatma bint Rasûlullah (a.s)	18
130	Hâlid b. el-Velîd	18
131	İbn Havale el-Ezdi	18
132	Temim ed-Dârî	18
133	Üseyd b. Hudayr	18
134	Abdullah b. el-Hâris el-Cez	17

135	Abdullah b. Sercis	17
136	en-Nüvas b. Sem'ân el-Kilabî	17
137	es-Sa'b b. Cessâme	16
138	Kays b. Sa'd b. 'Ubâde	16
139	Muhammed b. Mesleme	16
140	Ebû Lübâbe b. Abdülmünzir	15
141	Havle bint Hakîm	15
142	Mâlik b. el-Huveyrîs el-Leysî	15
143	Süleyman b. Sard	15
144	Abdurrahman b. Semura	14
145	Abdurrahman b. Şibl	14
146	Ebû Ubeyde el-Cerrâh	14
147	el-Hakem b. Umeyr	14
148	es-Sunâbihi	14
149	Ka'b b. Mürra	14
150	Sâbit b. Dahhak	14
151	Sefine	14
152	Sefine, Mevla Rasûlillah (a.s)	14
153	Talk b. Ali	14
154	Târik	14
155	Ümmü Süleym bint Milhân	14
156	'Urve el-Bârikî	13
157	Ebû Leyla el-Ensarî	13
158	el-Hüseyn b. Ali b. Ebu Talib	13
159	Huzeyfe b. el-Esîd el-Gıfârî	13
160	Muaviye b. el-Hakem	13
161	Safvân b. Ümeyye b. Halef	13
162	Selmân b. Âmir	13
163	Abdullah b. Ukeym	12
164	Abdurrahman b. Ebzî	12
165	Amr b. Ebû Seleme	12
166	Ebu Basra el-Gıfari	12
167	eş-Şifa bint Abdullah el-Adeviyye	12
168	mir b. Rebia	12
169	Rebia b. Ka'b	12
170	Seleme b. Muhabbık el-Hüzeli	12
171	Sübey'a el-Eslemiyye	12
172	Amr b. el-Hamık	11
173	Büsra b. Safvân	11
174	Duba'a bint ez-Zübeyr b. Abdülmuttalib	11
175	Ebu Kebşe el-Enmari	11
176	Ebu'l-Yeser	11
177	el-Mihleb et-Ta'i Ebu Kaysa	11
178	Nübeyşe	11
179	Vâbısa b. Ma'bed el-Esedî	11
180	Zeynep bnt Cahş, Ü.mü' minin	11
181	Adiy b. Amîra	10

182	Ebû Mahzûre	10
183	Huraym b. Fâtik	10
184	İtbân b. Malik	10
185	Mücemmi' b. Cârîye	10
186	Nuaym b. Hemmar	10
187	Safiyye, Ümmü'l-mü'minin	10
188	Umeyr, Mevla Ebul-Lahm	10
189	Urve b. Mudarras	10
190	Ümmü Gülsüm	10
191	Ümmü Hişam bint Hârîse el-Ensariyye	10
192	Ümmü Kürz	10
193	Ümmü Ma'kıl el-Esediyye	10
194	Ümmü Mübeşşir	10
195	Beşir b. el-Hasâsiyye	9
196	Ebû Reyhâne	9
197	Ebû Sırma	9
198	Ebu't-Tufeyl	9
199	Ebyad b. Hammâl el-Bâhilî	9
200	el-Eş'as b. Kays el-Kindi	9
201	el-Muttalib b. Ebu Vedâ'a	9
202	Hamza b. Amr el-Eslemî	9
203	Hişam b. Amir	9
204	Nevfel b. Muaviye	9
205	Tih b. el-Hanzaliyye	9
206	Umâre b. Ruveybe	9
207	Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Sıddik	8
208	Amr b. Hârîce	8
209	Ayiz b. Amr el-Müzenî	8
210	Bilâl b. el-Hâris el-Müzeni	8
211	Cerhed el-Eslemî	8
212	Ebû Ramse	8
213	Ebû Ubeyde	8
214	el-Esved b. Serî'	8
215	el-Fürey'a bint Malik	8
216	el-Hasen b. Ali b. Ebû Tâlib	8
217	el-Muttalib b. Rebia	8
218	Hansâ' bint Hizâm	8
219	Hanzale el-Kâtib	8
220	Havle bint Kays	8
221	Ruveyfi' b. Sabit	8
222	Ümeyme bint Rükayka	8
223	Ümmü'l-Husayn	8
224	Üsâme b. Şerîk	8
225	Zeyneb (İbn Mesud'un hanımı)	8
226	'Ukbe b. el-Hâris	7
227	'Uveym b. Sâide	7
228	Abdullah b. es-Sâib	7

229	Abdullah el-Müzenî	7
230	Ali b. Şeybân	7
231	Arfece	7
232	Avf b. Mâlik b. Nadle	7
233	Cüveyriye, Ümmü'l-mü'minin	7
234	Ebû Cum'a	7
235	Ebû Ümeyye	7
236	el-Haris b. Evs	7
237	el-Hâris b. Yezid el-Bekri	7
238	el-Müseyyib, Validü Saîd	7
239	el-Müstevrid b. Şeddâd	7
240	Habîb b. Mesleme	7
241	Katâde b. en-Nûmân ez-Zaferi	7
242	Kays b. Ebû Gareze	7
243	Ks b. Tahfe	7
244	Kutbe b. Mâlik	7
245	Mu'aykîb	7
246	Muhammed b. Abdurrahman b. Caş	7
247	Seleme b. Kays el-Eşca'î	7
248	Seleme b. Sahr el-Beyâdî	7
249	Selmâ, mevlâtü Rasûlillah (a.s)	7
250	Süveyd b. en-Nûmân	7
251	Ümmü Halid, hiye bint Halid	7
252	Ümmü Haram bint Milhân	7
253	Zeynep bint Ümmü Seleme	7
254	'Uveymir b. Eşkar	6
255	Abdullah b. Hanzale	6
256	Akîl b. Ebû Tâlib	6
257	Âsım b. Adiy	6
258	Bişr b. Sühaym	6
259	Ebu Ayyâş ez-Zürakî	6
260	Ebû Vehb el-Cüşemî	6
261	Ebü'l-Hamrâ'	6
262	el-Feletân b. Âsım	6
263	el-Haccac el-Esemî	6
264	el-Harisü'l-Eş'ari	6
265	el-Muhacir b. Kunfüz	6
266	en-Numân b. Mukarrin	6
267	Hârise b. Vehb el-Huzâî	6
268	Hişâm b. Hakîm b. Hizâm	6
269	Kabisa b. el-Muhânk	6
270	Kürz b. Alkame	6
271	Mâlik b. el-Huveyris	6
272	Mihnef b. Süleym	6
273	Muhammed b. Safvân	6
274	Nasr b. Hazn	6
275	Rafî b. Arâbe	6

276	Seleme b. Yezîd	6
277	Süleym b. Amr b. el-Ahvas	6
278	Süveyd b. Mukarrin	6
279	Ümmü Cündeb, Vâlidetü Süleym b. Amr	6
280	Ümmü'l-'Alâ'	6
281	Zû Mihmer	6
282	Amr b. Hazm	5
283	Ebu Abs b. Cebr	5
284	Ebû Ali	5
285	Ebu'l-Ca'd	5
286	es-Sâib b. Hallâd	5
287	Hufaf b. İmâ'	5
288	Huveylid b. Salebe b. Mâlik	5
289	Kâbûs b. Ebu'l-Meharik	5
290	Lakid b. Sabura	5
291	Ma'kıl b. Sinân el-Eşca'î	5
292	Ma'mer b. Abdullah b. Nadle el-Adevi	5
293	Ma'n b. Yezîd	5
294	Mâlik b. Sa'sa'a	5
295	Mihcen b. el-Edra'	5
296	Müşaci' b. Mesud es-Sülemi	5
297	Osman b. Talha	5
298	Rabia b. 'Ibad	5
299	Sa'lebe b. el-Hakem	5
300	Safiyye bint Şeybe	5
301	Sâlim b. 'Ubeyd	5
302	Seleme b. Nüfeyl es-Sekûnî	5
303	Sevde, Ümmü'l-mü'minin	5
304	Suhâr el-Abdî	5
305	Süfyân b. Abdullah	5
306	Süfyân b. Ebû Züheyr	5
307	Ümmü Büceyd	5
308	Ümmü Eymen	5
309	Ümmü'd-Derdâ'	5
310	Yezîd b. el-Esved	5
311	'Akkâf b. Vedâ'a	4
312	Abbâs b. Mirdâs	4
313	Abdullah b. Yezîd el-Ensarî	4
314	Abdurrahman b. Hasene	4
315	Abdurrahman b. Safvân	4
316	Amr b. Ümeyye (bir diğeri)	4
317	Büsr b. Ebu Ertâh	4
318	Câriye b. Kudâme	4
319	Deylem el-Himyerî	4
320	Ebû Beşir el-Ensari	4
321	Ebû Cübeyre el-Ensarî	4
322	Ebû Hâzim el-Ensari	4

323	Ebû Huzame	4
324	Ebu Lübeybe	4
325	Ebû Necfî es-Sülemî	4
326	Ebû Ruhm	4
327	Ebu Yezid el-Ensari	4
328	ed-Dahhâk b. Süfyân	4
329	el-'Alâ b. el-Hadramî	4
330	el-Cârud el-Abdî	4
331	el-Haccâc b. Amr	4
332	el-Hâris b. Amr	4
333	el-Hâris b. Kays	4
334	el-Hâris b. Müslim el-Hakem	4
335	Feyrûz ed-Deylemî	4
336	Hâlid b. 'Urfuta	4
337	Hânî' b. Hânî'	4
338	Hezzal	4
339	İbn Ebû Umeyra	4
340	Kays b. Âsım	4
341	Mâlik b. Hübeyra	4
342	Muavi	4
343	Muaz b. Afrâ'	4
344	Muhammed b. Sayfî	4
345	Osman b. Maz'ûn	4
346	Ruveybe	4
347	Rükane b. Abd Yezîd	4
348	Saîd Ebû Abdülaziz	4
349	Semüra b. Fatek	4
350	Sinan b. Sünne	4
351	Târk b. Abdullah el-Muhâribî	4
352	Utbe b. Ğazvan	4
353	Übey b. Mâlik	4
354	Ümmü Habîbe bint Sehl	4
355	Ümmü Kerdem	4
356	Ümmü Leyla	4
357	Ümmü Subeyye	4
358	Ümmü'l-Münzir	4
359	Vahşî b. Harb	4
360	Zeyd b. Hârise, Mevla Rasulillah (a.s)	4
361	Ziyâd b. el-Hâris	4
362	Züeyb, Validü Kabisa b. Züeyb	4
363 Mevla Rasûlillah (a.s)	3
364	'Âbis et-Teymî	3
365	'Ubeyd b. Hâlid	3
366	Abdullah b. Abdullah b. Übey b. Selûl	3
367	Abdullah b. Ebû Habîbe	3
368	Abdullah b. Ebü'l-Cüd'a	3
369	Abdullah b. Habîb	3

370	Abdullah b. Kârib	3
371	Abdullah b. Sa'dî b. benî Mâlik b. Hasl	3
372	Abdurrahman b. Ya'mer	3
373	Ali b. Talk	3
374	Atıyye el-Kurazî	3
375	Atıyye es-Sa'dî	3
376	Basra b. Ebû Basra	3
377	Büdeyl b. Verkâ'	3
378	Ca'de	3
379	Cünade el-Ezdî	3
380	Dihyetü'l-Kelbî	3
381	Dürre bint Ebû Leheb	3
382	Ebû 'Azze	3
383	Ebû 'Utbe, hüve Ebû 'Inebe	3
384	Ebû Abdurrahman el-Cühenî	3
385	Ebû Cedd	3
386	Ebû Habbe Amr b. Sâbit, Bedrî	3
387	Ebû Hâşim b. 'Utbe b. Rebia	3
388	Ebû Lebîd el-Ensârî	3
389	Ebû Mücibetü'l-Bâhili	3
390	Ebu Sa'd el-Ensârî	3
391	Ebû Şehm	3
392	Ebû Zeyd	3
393	Ebü'l-Beddâh	3
394	el-Addâ' b. Hâlid	3
395	el-Eğarr	3
396	el-Erkam	3
397	el-Hâris b. Ziyâd	3
398	Enes b. Mâlik el-Eşhelî	3
399	es-Samma bint Buşr	3
400	Fâtıma bint Hubeys	3
401	Ferve b. Müseyk	3
402	Gutayf b. el-Hâris	3
403	Hakîm b. Muaviye	3
404	Halid b. Hali	3
405	Hâlid b. Saîd	3
406	Hâlid el-Huzâî	3
407	Hanzale b. Huzeym	3
408	Hanzale el-Üseydi	3
409	Hârice b. Huzafe	3
410	Hârise b. Vehb el-Huzâî	3
411	Harmele	3
412	Hebbâr b. Sayfî	3
413	İbn Kâs	3
414	İbn Ümmi Mektum	3
415	Ka'b b. Âsım el-Eş'arî	3
416	Kerdem b. Kemmas	3

417	Mâlik b. Abdullah	3
418	Meymûne bint Sa'd	3
419	Muharreş el-Ka'bî	3
420	Muhaysa	3
421	Sâid b. Hureys	3
422	Sehl b. Hanzele el-Ensârî	3
423	Selâme	3
424	Seleme	3
425	Süheyl b. el-Beydâ'	3
426	Süveyd	3
427	Süveyd b. Hübeyra	3
428	Süveyd b. Kays	3
429	Şerîk b. Târik	3
430	Ubeyd, Mevla Rasulillah (a.s)	3
431	Ümmü Ced	3
432	Ümmü Sa'd	3
433	Üneyse	3
434	Yezîd b. Sâbit	3
435	Yusuf b. Abdullah b. Selâm	3
436	Zü'l-Cüşen	3
437	Abbad	2
438	Abdullah b. Adiy	2
439	Abdullah b. el-Cüheym	2
440	Abdullah b. el-Kuraşî	2
441	Abdullah b. el-Murka'	2
442	Abdullah b. Erkam	2
443	Abdullah b. es-Sâib	2
444	Abdullah b. Hanzale el-Ğasîl	2
445	Abdullah b. Kurayz	2
446	Abdullah b. Mâlik	2
447	Abdurrahman b. Âiz	2
448	Abdurrahman b. Ebu Azze	2
449	Abdurrahman b. Ezher	2
450	Adiy b. Adiy	2
451	Aişe bint Kudâme	2
452	Amr b. el-Ahvas	2
453	Amr b. Ğaylân	2
454	Attab b. Şümeyr	2
455	Cüdâme bint Vehb	2
456	Ebû Amre	2
457	Ebû İbrahim	2
458	Ebû Küleyb , Büsr b. Cıhaş	2
459	Ebu Meczee: İbn Zâhir	2
460	Ebu Mersed el-Ğanevi	2
461	Ebû Nemle	2
462	Ebû Râfi' el-Ğıfârî	2
463	Ebû Rifa'a	2

464	Ebû Sâbit	2
465	Ebu Saîd b. el-Muallâ	2
466	Ebu Selâme	2
467	Ebu Selîl	2
468	Ebu Selma: Râf Rasulillah (a.s)	2
469	Ebu Seyyara el-Mütte'î	2
470	Ebu Ümame el-Harisi	2
471	Ebu Züheyr en-Nümeyrî	2
472	Ebu'l-Ca'd	2
473	Ebu'l-Uşarâ'	2
474	Ebu'l-Verd	2
475	Ebu's-Semh	2
476	el-Esla'	2
477	el-Firâsî	2
478	el-Hâris b. er-Rıza	2
479	el-Hâris b. Hişâm	2
480	el-Hâris b. Kays	2
481	el-Haşhâş	2
482	el-Muttalip b. Abdullah b. Hanzab	2
483	el-Urs b. Amîra	2
484	el-Velîd b. 'Ukbe	2
485	Enes b. Cehhaş	2
486	es-Sevdâ'	2
487	Eşec beni Asr	2
488	Evs b. es-Sâmit	2
489	Evs b. Huzeyfe	2
490	ez-Zübeyb	2
491	Furât b. Hayyân	2
492	Ğuzeyl eş-Şehhâli	2
493	Hakîm b. Cabir	2
494	Hakîm b. Sa'd el-Müzenî	2
495	Hamel b. en-Nâbiğa	2
496	Havle bint es-Sâmir	2
497	Iyad el-Eş'arî	2
498	Iyas b. Abdi'l-Müzenî	2
499	İbn Muhaşin, ismuhu Târik	2
500	İbn Suayr	2
501	İbnü'r-Rüseym	2
502	Ka'b b. 'Iyaz	2
503	Katade bint Milhan	2
504	Kudâme b. Abdullah	2
505	Ma'kıl b. Ebû Ma'kıl	2
506	Mâlik b. Abdullah el-Ezdî	2
507	Mâlik, huve Ebû Safvân	2
508	Mâriye, mevlatühü (a.s)	2
509	Meymûne bint Sa'd	2
510	Meymûne, mevlâtü Rasulillah (a.s)	2

511	Mihsan	2
512	Muaviye b. Câhime	2
513	Muhammed b. Hâtüb	2
514	Nâfi' b. Abdülhâris	2
515	Nuaym b. en-Nehhâm	2
516	Rebah b. er-Rebî'	2
517	Rebî'a b. el-Hâd	2
518	Rifa'a el-Cühenî	2
519	Sa'd: Mevla Ebu Bekir	2
520	Sâbit b. Vedîa	2
521	Sahr el-Ġâmidi	2
522	Sâid b. Sa'd	2
523	Sehle bint Süheyl	2
524	Selame	2
525	Seleme b. Selâme b. Vakş	2
526	Seleme el-Hüzelî	2
527	Sevâde b. er-Rebî'	2
528	Süleym b. Câbir el-Hüceymi	2
529	Sürrak	2
530	Süveyd b. Hanzale	2
531	Ukbe b. el-Hâris b. Âmir	2
532	Ukbe b. Mâlik	2
533	Utbe	2
534	Uyaş b. Ebi Rebî'a	2
535	Übeyy b. Ammare	2
536	Ümeyme	2
537	Ümmü Abdullah bint Evs	2
538	Ümmü Abdurrahman b. Târik	2
539	Ümmü Bişr bint el-Berâ' b. Ma'rûr	2
540	Ümmü Ma'bed	2
541	Ümmü Târik	2
542	Ümmü Umâre	2
543	Ümmü Varaka, bintü Abdullah b. el-Hâris	2
544	Ümmü Ziyâd	2
545	Ümmü'l-Hakem	2
546	Üseyd b. Zuheyr	2
547	Vehb b. Huzeyfe	2
548	Ya'lâ el-Âmirî	2
549	Zeyd b. Ebû Evfâ	2
550	Zuhayr	2
551	Zülyedeyn	2
552	Abbâd b. Şurahbîl	1
553	Abdân b. Âmir b. Üneys	1
554	Abdulhumejd Ebû Amr	1
555	Abdullah b. 'Utbe	1
556	Abdullah b. Abdurrahman	1
557	Abdullah b. Adiy	1

558	Abdullah b. Âmir	1
559	Abdullah b. Ammâr	1
560	Abdullah b. Atfk	1
561	Abdullah b. Cübeyr el-Huzâ'i	1
562	Abdullah b. Ebû Bekir	1
563	Abdullah b. Ebû Bekir veya kardeşi	1
564	Abdullah b. Ebû Süfyân	1
565	Abdullah b. Ebû Ümeyye	1
566	Abdullah b. Ebû Zübâb	1
567	Abdullah b. Ebû'l-Mutarriif	1
568	Abdullah b. es-Sa'dî	1
569	Abdullah b. Hilâl es-Sekafî	1
570	Abdullah b. Ka'b	1
571	Abdullah b. Ma'bed	1
572	Abdullah b. Ma'kıl b. Mukrin	1
573	Abdullah b. Rebî'a	1
574	Abdullah b. Revâha	1
575	Abdullah b. Sa'd	1
576	Abdullah b. Sa'd	1
577	Abdullah b. Sebre	1
578	Abdullah b. Şurahbîl	1
579	Abdullah b. Zem'a	1
580	Abdullah b. Zem'a	1
581	Abdurrahman b. 'Udeys	1
582	Abdurrahman b. 'Utbe	1
583	Abdurrahman b. Alkame	1
584	Abdurrahman b. Amr es-Sülemî	1
585	Abdurrahman b. Âyiş el-Hadramî	1
586	Abdurrahman b. Ebû Akîl	1
587	Abdurrahman b. el-Ezher	1
588	Abdurrahman b. Katâde	1
589	Abdurrahman b. Katâde es-Sülemî	1
590	Abdurrahman b. Mâlik	1
591	Abdurrahman b. Muâviye	1
592	Abdurrahman b. Muâz	1
593	Abdurrahman b. Osman et-Teymî	1
594	Abdurrahman b. Sebre	1
595	Abdurrahman b. Senne	1
596	Adiy b. Zeyd	1
597	Adiy el-Cüzâmî	1
598	Alkame b. el-Huveyris	1
599	Alkame b. Nadle	1
600	Alkame bi Ramse el-Bekrî	1
601	Âmir b. Âiz	1
602	Âmir er-Râmî	1
603	Ammâr b. 'Ubeyd	1
604	Ammâr b. Evs	1

605	Ammar b. Za'kera	1
606	Amr b Süleym	1
607	Amr b. Âmie b. et-Tufeyl	1
608	Amr b. Ebû Akrab	1
609	Amr b. Ebû Amre	1
610	Amr b. Ebû Habîbe	1
611	Amr b. el-Hâris	1
612	Amr b. Hubşî	1
613	Amr b. Ma'dîkerib	1
614	Amr b. Mâlik er-Ruâsî	1
615	Amr b. Mürre	1
616	Amr b. Mürre el-Cühenî	1
617	Amr b. Sa'd	1
618	Amr b. Saîd	1
619	Amr b. Şe's	1
620	Amr el-Aclânî	1
621	Amr el-Bikâlî	1
622	Arefe el-Kindî	1
623	As'as b. Selâme	1
624	Atıyye	1
625	Atıyye el-Cüşemî	1
626	Basra	1
627	Bedre Ebû Mâlik	1
628	Berîre Mevlâtü Âişe Üm. mü'müminîn	1
629	Bervâ bnt Vâşık	1
630	Beşîr	1
631	Beşîr el-Eslemî	1
632	Bilâl b. Sa'd	1
633	Bişr	1
634	Bişr b. Âsım	1
635	bnt Hamza b. Abdulmuttalib	1
636	Büsr b. Mihcen	1
637	Ca'de b. Hübeyra	1
638	Cafer b. Ebû'l-Hakem es-Sa'dî	1
639	Câhime	1
640	Cebele b. el-Ezrak	1
641	Cemîle bnt Selûl	1
642	Cemre bnt Abdullah el-Yerbûyye	1
643	Cevdân	1
644	Cu'ayl el-Eşca'î	1
645	Cübeyr el-Kindî	1
646	Cünâde b. Mâlik	1
647	Cündüb b. Seleme b. Selâme b. Vakş	1
648	Dağfel	1
649	Dırâr b. el-Ezver	1
650	Dükeyn b. Saîd	1
651	Ebû 'Ukbe	1

652	Ebû Abdullah	1
653	Ebû Abdullah el-Enmârî	1
654	Ebû Abdurrahman el-Fehrî	1
655	Ebû Akîl	1
656	Ebû Akrab	1
657	Ebû Ali el-Buhayr	1
658	Ebû Alkame	1
659	Ebû Âmir el-Eş'arî	1
660	Ebû Amr b. Hafs b. el-Muğîre	1
661	Ebû Ba'ce Abdullah b. 'Îsâ	1
662	Ebû Beşer el-Has'amî	1
663	Ebû Bişr es-Sülemî	1
664	Ebû Büceyle	1
665	Ebû Bürde b. Kays, Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin kardeşi	1
666	Ebû Bürde ez-Zaferî	1
667	Ebû Cihâd	1
668	Ebû Dâvûd	1
669	Ebû Dürr	1
670	Ebû Ferve	1
671	Ebû Fesle	1
672	Ebû Ğâdiye	1
673	Ebû Habîb	1
674	Ebû Hadred	1
675	Ebû Hadred	1
676	Ebû Hâlid Câbir b. 'Umeyr	1
677	Ebû Hallâd	1
678	Ebû Hallâd el-Ensârî	1
679	Ebû Hâni'	1
680	Ebû Hayseme	1
681	Ebû Hâzim, hüve Mevlâ el-Ensâr	1
682	Ebû Hırâş	1
683	Ebû Husayn	1
684	Ebû Kâhil Kays b. Amr	1
685	Ebû Katade es-Sedûsî	1
686	Ebû Kursafe, Cendere b. Hayşene	1
687	Ebû Kuteyle	1
688	Ebû Lâs el-Huzâî	1
689	Ebû Mansûr	1
690	Ebû Mûsa Mâlik b. Abâde el-Gâfikî	1
691	Ebû Rifâ'a	1
692	Ebû Sa'lebe el-Eşca'î	1
693	Ebû Sabra	1
694	Ebû Saîd b. Ebû Fadâle	1
695	Ebû Sehl	1
696	Ebû Sehle	1
697	Ebû Selâm	1
698	Ebû Seleme	1

699	Ebû Sûd et-Temîmî	1
700	Ebû Süfyân b. Harb	1
701	Ebû Sülemî	1
702	Ebû Şebîb	1
703	Ebû Şeybe el-Ensârî	1
704	Ebû Übey	1
705	Ebû Übey el-Ensârî	1
706	Ebû Übey Ümmü Harâm	1
707	Ebû Ümeyye	1
708	Ebû Üsed b. Sâbit	1
709	Ebû Üseyle, Mevlâ Rasulillah (a.s)	1
710	Ebû yezîd b. Ebû Meryem	1
711	Ebû Yezîd el-Muhâribî	1
712	Ebu Züheyr	1
713	Ebû'd-Dehdâh	1
714	Ebû'l-'Alâ'	1
715	Ebû'l-Alâ' el-Ensârî	1
716	Ebû'l-Erkam	1
717	Ebû'l-Ğavs	1
718	Ebû'l-Hac es-Sülemî	1
719	Ebû'l-Haccâc es-Sümâlî	1
720	Ebû'l-Kalb	1
721	Ebû'l-Kayn	1
722	Ebû'l-Lahm es'Sa'dî	1
723	Ebû'l-Müntefik	1
724	Ebû'n-Nadr es-Sülemî	1
725	Ebû'n-Numan b. Ebû'ş-Şeyh	1
726	Ebû's-Sâib	1
727	Ebû's-Senâbil b. Ba'kek	1
728	ed-Dahhâk b. Kays	1
729	el-'Ukaymî	1
730	el-Cehcâh	1
731	el-Edra' el-Eslemî	1
732	el-Fâkih	1
733	el-Fücey' el-Âmirî	1
734	el-Haccâc b. 'Ilâ	1
735	el-Hâdîle	1
736	el-Hakem b. Amr el-Gıfârî	1
737	el-Hakem b. Hazn	1
738	el-Hâris b. Bedel	1
739	el-Hâris b. el-Hâris	1
740	el-Hâris b. Hazeme	1
741	el-Hâris b. Mâlik	1
742	el-Hâris b. Nevfel	1
743	el-Hâris b.Bedel	1
744	el-Husayn	1
745	el-Ka'ka'a b. Ebû Hadred	1

746	el-Minhâl	1
747	el-Misver b. Yezîd	1
748	el-Misver b. Yezîd	1
749	el-Muğîre	1
750	el-Muk'a	1
751	el-Mukanni'	1
752	el-Müstevrid	1
753	en-Nâbiğa	1
754	Esmâ b. Cârîye	1
755	Esmer b. Mudarris	1
756	es-Sâib	1
757	es-Sâib b. Habbâb	1
758	es-Sâib b. Hallad b. es-Sâib	1
759	es-Selîl el-Eşca'î	1
760	es-Sumeyte	1
761	eş-Şemmûs bnt en-Numan	1
762	Evs	1
763	ez-Zârî'	1
764	Ğâlib	1
765	Habbe b. Hâlid	1
766	Habîb b. Küveyb b. Huzâfe	1
767	Habîbe bnt Ebû Ticrâh	1
768	Haccâc b. Abdullah	1
769	Hâlid b. Ebû Hayl	1
770	Hâlid b. Saîd	1
771	Hâlid bnt Enes vehiye Ūm. benî Hazm	1
772	Hamne bnt Caş	1
773	Hamza b. Ebû Ūseyd	1
774	Hanzala es-Sedûsî	1
775	Harâm b. Muâviye	1
776	Hareşe b. el-Hâris	1
777	Hârîse el-Huzât	1
778	Harmele el-Anberî	1
779	Hassân b. Ebû Câbir es-Sülemî	1
780	Hassân b. Sâbit	1
781	Hatîce Ūmmü'l-Mü'minîn	1
782	Havle bnt es-Sâmit	1
783	Havlî	1
784	Havt b. Abdüluzzâ	1
785	Havvâ	1
786	Hayre İmrae Ka'b b. Mâlik	1
787	Herem b. Huneş	1
788	Hıbbân b. Buh	1
789	Hilâl	1
790	Hind b. Ebû Hâle	1
791	Hişâm b. Fûdeyk	1
792	Hişâm b. Huneys	1

793	Huceyr b. Beyân	1
794	Hucr el-Mederî	1
795	Huzeyme b. Cüz'	1
796	Huzeyme b. Ma'mer	1
797	Hübeyb b. Muğfil	1
798	Hüneyd b. Hâlid el-Huzâ'î	1
799	Ikrâş b. Züeyb	1
800	Ikrim b. Ebû Cehil	1
801	Iyad b. Ğanem	1
802	İbn 'Ubâde b. es-Sâmit	1
803	İbn 'Utbe	1
804	İbn Âbis	1
805	İbn Buhayne	1
806	İbn Keysân	1
807	İbn Mirba' el-Ensârî	1
808	İbn Sendere	1
809	İbn Sîlân	1
810	İbn Übey 'Umâra	1
811	İbn Zeml	1
812	İbnü'l-Feğva	1
813	İbnü's-Sımt	1
814	İbnü'ş-Şeyyâb	1
815	İyâs	1
816	Kasâme b. Züheyr	1
817	Kayle	1
818	Kays b. Âiz	1
819	Kays b. es-Seken	1
820	Kays b. Mahreme	1
821	Kays b. Sehl	1
822	Kays el-Ca'dî	1
823	Kays el-Haşhaş	1
824	Kays el-Huddânî	1
825	Kebşe	1
826	Kerdem b. Kays	1
827	Keysân, Mevlâ Rasulillah (a.s)	1
828	Kindîr	1
829	Kubeysa b. el-Muhârik	1
830	Kubeysa el-Becelî	1
831	Kutbe b. Katâde	1
832	Kuteyle	1
833	Küdeyr ed-Dabbî	1
834	Külsûm	1
835	Leyla bnt Kânif es-Sekafiyye	1
836	Mahmûd b. er-Rebî'	1
837	Mâlik b. Atâhiye	1
838	Mâlik b. Avf el-Kuşeyrî	1
839	Mâlik b. et-Teyhân	1

840	Mâlik b. Fülân	1
841	Mâlik b. Mürâre	1
842	Mâlik b. Uheymir	1
843	Mâlik el-Eş'arî	1
844	Mâlik el-Haşhâş	1
845	Matar b. 'Ukâmis	1
846	Mervân b. Kays	1
847	Merzûk es-Saykal	1
848	Mes'ade Sâhibu'l-Cüyûş	1
849	Mesleme b. Mahled	1
850	Mesrûk b. Vâil	1
851	Mesûd b. Amr	1
852	Meysere	1
853	Meysere	1
854	Mihmer b. Muaviye	1
855	Mihrân, Mevlâ Rasulillah (a.s)	1
856	Âmir b. Mesûd	1
857	Âmir b. Rebî'a	1
858	Âmir b. Şehr	1
859	Âmir el-Müzenî	1
860	Mirdâs b. 'Urve	1
861	Mis'ab	1
862	Muhammed b. Abdullah b. Selâm	1
863	Muhammed b. Amr b. Alkame	1
864	Muhammed b. Fadâle	1
865	Mutî'	1
866	Mutî'	1
867	Mücemmi' b. Yezîd	1
868	Mühenned el-Gıfârî	1
869	Münkız b. Amr	1
870	Nâciye el-Huzâî	1
871	Nadle	1
872	Nâfi' b. Abdülhâris	1
873	Nasr b. Dehr el-Eslemî	1
874	Nasr es-Sülemî	1
875	Nukayra İmraetu'l-Ka'kâ'	1
876	Nükâde el-Esedî	1
877	Nümeyr el-Huzâî	1
878	Osman b. Huneyf	1
879	Ömer-el-Cummaî	1
880	Râfi' b. Amr el-Müzenî	1
881	Râfi' b. Bişr	1
882	Râfi' b. Ebû Râfi'	1
883	Râfi' b. Mükeys	1
884	Rukayka	1
885	Sa'd	1
886	Sa'd b. Ebû Zübâb	1

887	Sa'd b. el-Atvel	1
888	Sa'd b. İshâk	1
889	Sa'lebe	1
890	Sa'lebe	1
891	Sa'lebe b. Ebû Mâlik	1
892	Sa'lebe b. Zehdem	1
893	Sa'sa'a b. er-Rebî' el-Ensârî	1
894	Sa'sa'a b. Nâciye	1
895	Sâbit	1
896	Sâbit b. Ebû Âsım	1
897	Sâbit b. Kays b. eş-Şemmâs	1
898	Sâbit b. Rufey'	1
899	Sâbit b. Yezîd	1
900	Safvân b. Mahrame ez-Zührî	1
901	Sahr b. el-Ayle	1
902	Sâibe, Mevlâtu Rasulillah (a.s)	1
903	Sâid Abbâd	1
904	Sâid b. Âmir	1
905	Sâid b. Ebû Râşid	1
906	Sâid b. el-Âs	1
907	Sebre b. Ebû Fâkihe	1
908	Sehl b. Hanîf	1
909	Sehl b. Yûsuf	1
910	Selâme bnt Ma'kıl	1
911	Seleme b. Kays	1
912	Seleme b. Nu'âyım	1
913	Selmâ	1
914	Selmân	1
915	Serrâ bnt Nebhân	1
916	Sevâ b. Hâlid	1
917	Sevâd b. Amr	1
918	Süfyân b. Mücîb	1
919	Süfyân b. Vehb b. Havlânî	1
920	Sümâme b. Enes	1
921	Süveyd b. Cebele	1
922	Süveyd el-Ensârî	1
923	Süveyd el-Ensârî	1
924	Şekl b. Humeyd	1
925	Şerrâd	1
926	Şeybân	1
927	Şeybe b. Osman	1
928	Şu'be b. et-Tev'em	1
929	Şüfâ b. Mâti'	1
930	Şümeyr	1
931	Talha b. Mâlik	1
932	Talha b. Muâviye	1
933	Talha es-Sahîmî	1

934	Talk b. Yezîd	1
935	Târik b. Abdullah el-Muhâribî	1
936	Târik b. Süveyd	1
937	Târik b. Şihâb	1
938	Temîm el-Mâzinî	1
939	Tu'me bnt Cüz'	1
940	Tufeyl b. Sahbera	1
941	Ubâde b. Kurs	1
942	Ubeyd b. Amr el-Kilâbî	1
943	Ubeyd el-Haşhâş	1
944	Ubeyd el-Leysî	1
945	Ukbe b Evs	1
946	Ukbe b. Mâlik	1
947	Umâre b. Müdrîk b. 'Ubade	1
948	Umeyr	1
949	Umeyr b. Âmir b. Mâlik	1
950	Umeyr b. Ebû Seleme ed-Damrî	1
951	Umeyr el-Abdî	1
952	Umeyr el-Leysî	1
953	Urve	1
954	Urve b. Âmir el-Cühenî	1
955	Ümmü Âmir	1
956	Ümmü Cemîle	1
957	Ümmü Enes	1
958	Ümmü Ferve	1
959	Ümmü Haccâc Sürriyye Emânetehu	1
960	Ümmü Halid bnt el-Esved	1
961	Ümmü Hâni' el-Ensariyye	1
962	Ümmü Hilâl bnt Bilâl el-Eslemiyye	1
963	Ümmü Humeyd	1
964	Ümmü İshâk	1
965	Ümmü Kebşe	1
966	Ümmü Mâlik	1
967	Ümmü Mâlik el-Behziyye	1
968	Ümmü Münîb	1
969	Ümmü Nasr	1
970	Ümmü Osman bnt Süfyân	1
971	Ümmü Rûmân	1
972	Ümmü Süleyman bnt Hakîm	1
973	Ümmü Sünbüle	1
974	Ümmü Şerîk	1
975	Ümmü's-Sahbâ'	1
976	Ümmü't-Tufeyl İmrae Übey b. Ka'b	1
977	Üneys b. Ebû Mersed	1
978	Üzeyne	1
979	Ya'lâ b. Siyâbe	1
980	Ya'mur, Hâris b. Sa'd oğullarından	1

981	Yakub b. Müslim b. Rebâh	1
982	Yezîd b es-Seken	1
983	Yezîd b Şecere	1
984	Yezîd b. Âmir es-Suvâî	1
985	Yezîd b. Ne'âme	1
986	Yezîd b. Nu'aym	1
987	Yezîd b. Seleme	1
988	Yezîd b. Şureyh	1
989	Yezîd el-'Uklî	1
990	Yunus b. Şeddâd	1
991	Zenkel	1
992	Zerre b. Nevfel	1
993	Zeyd b. Hârice	1
994	Zeyd b. Sa'ne	1
995	Zeyd b. Sâbit (Bir diğeri)	1
996	Ziyâd b. Cârîye	1
997	Ziyâd b. el-Hâris	1
998	Zü'l-Ğurre	1
999	Zü'z-Zevâid	1
1000	Züheyr b. Amr	1
1001	Züheyr b. Osmân	1
1002	Zürâre b. Cüz'	1

BİBLİYOGRAFYA

A'zamî, Muhammed Mustafa, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, trc. Recep Çetintaş, İstanbul, 1998.

Abdüllatif, Abdülvehhab, *el-Muhtasar fî ilmi ricali'l-eser*, 8. bs., Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadise, 1966.

Abdülfettâh Ali Hasan, *el-Hadîsu'n-nebevî ve rivâyetuhu*, 1. bs., Mansure: Matabiu'l-Vefa, 1990.

Accâc, Muhammed Hatîb, *Usûlu'l-Hadîs ulûmuhu ve mustalahuhu*, 4. bs., Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

—————, *es-Sünnetu kable't-tedvîn*, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1963.

Aclûnî, Ebu'l-Fida İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs ammâ iştehera mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs*, I-II, thk. Ahmed Kalâş, 4. bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, I-VI, Mısır: Müessesetü Kurtuba, t.y.

Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-âmmе li'l-kitâb, 1996.

Ahmed Naîm, Babanzâde, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (*Tecrîd Mukaddimesi*), 7. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1982.

Alâî, Ebû Saîd Salahuddin Halil b. Keykeldî b. Abdullah, *Câmi'u't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, thk. Hamdî Abdülmecîd Selefî, Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1986.

Alûsî, Ebü's-Senâ Şehâbeddin Mahmud b. Abdullah, *Ruhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîmi ve's-seb'u'l-mesânî*, I-XXX, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, t.y.

- Apaydın**, H. Yunus, "İbn Hazm", *DİA*, XX, İstanbul, 1999.
- Âşikkutlu**, Emin, "Cerh ve Ta'dil", *DİA*, VII, İstanbul, 1993.
- , *Hadiste Rical Tenkidi: Cerh ve Ta'dil İlmi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1997.
- Aynî**, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed el-Hanefî, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs, t.y.
- A'zami**, Muhammed Mustafa, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisin: neş'etuhu ve târîhuhu*, 3. bs., Riyad: Mektebetu'l-Kevser, 1990.
- , *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimizin Hadislerinin Tedvin Tarihi (H. 1-150-M. 622-657)*, trc. Hulusi Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993. Orj. adı: *Studies in Early Hadith Literature*.
- , *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, trc. Recep Çetintaş, Kayseri: Usûl Yayınları, 1998. Orj. adı: *Studies in Hadith Methodology And Literature*.
- Azîmâbâdî**, Ebu't-Tayyib Şemsu'l-Hak Muhammed b. Emir Ali, *Avnu'l-Ma'bûd şerhu Süneni Ebî Davud*, I-XIV, 2. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1995.
- Başaran**, Selman ve **Sönmez**, Mehmet Ali, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, Bursa 1992.
- Beyhakî**, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *el-Medhal ile's-Süneni'l-kübrâ*, thk. Muhammed Ziyaurrahman A'zamî, Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-kitâbi'l-İslâmî, 1404.
- Bezzâr**, *el-Müsned*, I-X, thk. Muhammed Abdülkadir Ata Mekketu'l-mükerreme: Mektebetü Dâru'l-Bâz, 1994.
- Buhârî**, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-kebîr*, I-VIII, Haydarabad: el-Mektebetu'l-İslamiyye, 1943.
- , *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, I-VI, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, el-Yemâme, 1987.
- Canan**, İbrahim, "Enes b. Mâlik", *DİA*, XI, İstanbul, 1995.
- Cerrahoğlu**, İsmail, "Abdullah b. Mes'ûd", *DİA*, I, İstanbul, 1988.

Cevâbî, Muhammed Tâhir, *Cuhûdu'l-Muhaddisîn fi nakdi metni'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf*, Tunus: Müessesetu Abdülkerim b. Abdullah, , 1991.

Cezâirî, Tahir b. Salih b. Ahmed es-Sem'anî Tahir, *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y.

Çağrıçı, Mustafa, "Fitne", DİA, XIII, İstanbul, 1996

Çakan, İsmail Lütfi, *Anahatlarıyla Hadis*, 3. bs., İstanbul: Ensar Neşriyat, 1990.

—————, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri Özellikleri Faydalanma Usulleri*, 2. bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1989.

—————, *Hadis Usûlü Şekil ve Örneklerle*, 4. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1991.

—————, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifu'l-Hadis İlmi)*, 2. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1982.

Çakan, İsmail Lütfi - Eroğlu, Muhammed, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib", DİA, I, İstanbul, 1988.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-İlelu'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, I-XI, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah es-Selefî, Riyad: Dâru Taybe, 1985.

Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, *es-Sünen*, I-II, thk. Fevzî Ahmed Zümerlî, Hâlid es-Esb'u'l-ilmî, 1. bs., Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1407.

Deylemî, Ebû Şüca Şiruye b. Şehredar b. Şiruye, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, I-V, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl; Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1986.

Dümeynî, Misfir b. Garamullah, *Mekâyîsu nakdi mutûni's-sünne*, İstanbul: Dersaadet Basım ve Dağıtım, t.y.

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.

Ebû Gudde, Abdülfettah, *Lemehât min târihi's-sünne ve'l-ulûmu'l-hadîs*, Haleb: MektEbu'l-Matbuâtî'l-İslamiyye, 1984.

Ebû Hâtîm, Muhammed b. Hıbban b. Ahmed et-Temîmî, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, I-III, thk. Mahmûd İbrahim Zayed, Halep: Dâru'l-Vai, 1976.

Ebû Nuaym İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshak, *el-Müsnedu'l-müstahrac alâ Sahîhi'l-imam Müslim*, I-IV, thk. Muhammed Hasan Muhammed Şafîî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Ebû Reyve, Mahmud, *Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması*, trc. Muharrem Tan. İstanbul: Yöneliş yayınları, 1988.

Ebu's-Saâdât Mecduddîn, Mübarek b. Muhammed İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, I-V, thk. Tahir Ahmed er-Râzî, Mahmûd Muhammed Tanâhî, Beyrut: el-mektebetu'l-ilmîyye, 1979.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna el-Mevsîli, *Müsnedu Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî*; I-XIII, thk. Hüseyin Selim Esed, Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-turas, 1984.

Ebû Zehv, Muhammed Muhammed Ebû Zehv, *Hadis Müdafası ve Muhaddisler, Hz. Peygamber'in Hadislerine Müslümanların Hizmeti*, trc. Selman Başaran-Mehmet Ali Sönmez, y.y., t.y.

Ekinci, Muhammed Salih, *Hüccet Değeri ve Tedvin Açısından Sünnet*, trc. Metin Yiğit, yay. haz. Ali Rıza Akgün, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.

Elbânî, Muhammed Nâsıruddin, *es-Silsiletu'l-ehâdîsi'z-zaîfe ve'l-mevzûa*, I-XIV, Riyad: Mektebetu'l-Maarif, 1977-2004.

Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.

Fayda, Mustafa, "Aîşe", DİA, II, İstanbul, 1989.

—————, "Ebû Bekir", DİA, X, İstanbul, 1994.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Ali", DİA, II, İstanbul, 1989.

Güneri, Osman, "Hadis rivayeti Açısından Sahabeye Yönelik Bazı Eleştirilerin Tahlili", *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri* (Kutlu Doğum Sempozyumu-2001), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Hâkim, Ebû Abdullah İbnu'l-Beyyi Muhammed Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, I-IV, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

—————, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-İklîl*, thk. Fuad Abdülmün'im Ahmed, İskenderiye: Dâru'd-Da've, t.y.

—————, *Marifetu ulûmi'l-hadîs*,

Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1987.

—————, *Şerefu ashâbi'l-hadîs*, haz. Mehmed Said Hatiboğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971.

—————, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbü's-sâmi'*, I-II, thk. Tahhan Mahmud, Riyad: Mektebetu'l-Maarif, 1983.

—————, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, thk. Nureddin İtr, 1. bs., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975.

—————, *Takyîdu'l-ilm*, thk. Yusuf el-Uş, 2. bs., y.y.: Dâru İhyai's-Sünneti'n-Nebevi, 1974.

—————, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I-II, Riyad: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1969.

—————, *el-Fasl li'l-vasli'l-müdreç fi'n-nakl*, I-II, thk. Muhammed b. Matar Zehrânî, Riyad: Dâru'l-Hicre, 1997.

—————, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim, *Ğarîbu'l-hadîs*, I-III, thk. Abdülkerim İbrahim Azbâvî, Mekketu'l-Mükerreme: Câmiatu Ummu'l-kurâ, 1402.

Havlî, Muhammed Abdülaziz, *Târîhu fünuni'l-hadisi'n-nebevi*, thk. Mahmud Arnaut ve Muhammed Bedreddin Kahveci, Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1988.

Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmau'z- zevâid ve menbau'l-fevâid*, I-X, Beyrut: Dâru'r-Reyyân li't-türâs ve Dâru'l-Kâhire, 1407.

—————, *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân*, thk. Muhammed Abdurrezzak Hamza, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsa, *el-Müsned*, I-II, thk. Habiburrahman A'zamî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye-Kütüb, t.y.

Hüseyin, Ebû Lübâbe, *Usûlu ilmi'l-hadis beyne'l-menhec ve'l-mustalah*, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1997.

Hüseyin Hâc Hasan, *Nakdu'l-hadis fî ilmi'r-rivâye ve ilmid-dirâye*, I-II, Beyrut: Müessesetu'l-Vefa, 1985.

İrâkî, Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahim b. Hüseyin, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyeti'l-hadis (Elfîye ile birlikte)*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 2. bs., Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1988.

Itr, Nureddin, *es-Sünnetu'l-mutahhara ve't-tehaddiyât*, 2. bs. Haleb: Dâru'l-Felah, 1984.

—————, *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, 3. bs, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1981.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi [ve ma yenbagi fî rivayetihi ve hamlihi]*, I-II, thk. Hasan b. Ebu'l-Eşbal ez-Züheyrî, Demmam: Dâru İbni'l-Cevzi, 1994.

—————, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, I-IV, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrut: Dâru'l-Ciyl, 1412.

—————, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, I-XI, thk. Mustafa b. Ahmed Alevî, Muhammed Abdülkebir Bekrî, Mağrib: Vezâretu umûmi'l-evkaf, 1387.

İbn Abdülkadir, Muvaffak b. Abdullah, *Tevsîku'n-nusûs ve zabtuha inde'l-muhaddisîn*, Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1993.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'ricâl*, thk. Yahya Muhtâr Gazâvî, I-VII, 3. bs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu medîneti Dımaşk*, I-LXXIV, thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Ğarâme el-Amrevî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995-2001.

İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris et-Temîmî Râzî, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs, 1952.

—————, *İlelu'l-hadis*, I-II, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1408.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim, *el-Musannef fî'l-ehadis ve'l-asar*, I-VII, thk. Kemal Yusuf Hût, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed Bicâvî. Kahire: Dâru'l-Ciyl, 1992.

—————, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIV, tsh. Muhammed Fuad Abdülbaki, Muhibbüddin el-Hatib. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

—————, *Tehzîbü't-tehzîb*, I-XIV, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.

—————, *Telhîsu'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-râfîi'l-kebîr*, I-IV, thk. Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî, Medine-i Münevvere, 1964.

—————, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986.

—————, *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî*, I-V, thk. Saîd b. Abdurrahman Musa Kazakî, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1985

İbn Hamza Hüseyinî, İbrahim b. Muhammed b. Kemaleddin, *el-Beyan ve't-ta'rif fî esbabi vürudi'l-hadisi'ş-şerif*, I-II, thk. Seyfuddîn Kâtib, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-arabî, 1401.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahiri, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-II, Kahire: Dâru'l-hadîs, 1404.

—————, *el-Muhallâ*, I-XI, thk. Lecnetu ihyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut: Dâru Âfâk cedîde.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *es-Sahih*, thk. Şuayb Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi, *Sahîhu İbn Huzeyme*, I-IV, thk. Muhammed Mustafa A'zamî, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1390/1970.

İbn Kâni', Ebu'l-Hüseyn Abdülbâkî, İbn Kâni' b. Merzûk İbn Kâri, *Mu'cemu's-sahâbe*, I-III, thk. Ebû Abdurrahman Salâh Mısrâtî, Medine-i Münevvere: Mektebetü'l-Gurabâi'l-eseriyye, 1418.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XXI, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998.

—————, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, şrh. Salah Muhammed Muhammed Uveyza. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1989.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Beyrut: Dâru'l-Ciyîl, 1972.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî, *es-Sünen*, I-II.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, *Lisânu'l-arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

İbn Müflih; Ebû İshak Burhaneddin İbrahim b. Muhammed *el-Maksadu'l-erşed fi zikri ashabi'l-imam Ahmed*, I-III, thk. Abdurrahman b. Süleyman Useymin, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410.

İbn Mülakkın, Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed, *el-Mukni' fi ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdullah b. Yusuf Cüdey'. İhsa. Dâru Fevvez, 1992.

İbn Receb Hanbelî, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd, Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubi, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir* = *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, I-X, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 2001.

İbn Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman, *el-Mukaddime fi ulûmi'l-hadîs*, [y.y.]: Mektebetu'l-Fârâbî, 1984.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Telkîhu fuhûm ehli'l-eser fi uyûni't-târîh ve's-siyer*, Kahire: Mektebetu'l-Adab, 1975.

—————, *el-İlelu'l-mütenâhiye fi'l-ehâdisi'l-vâhiye*, I-II, thk. Halil el-Meyyis, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

—————, *Sıfatu's-safve*, I-IV, thk. Mahmûd Fahuri; tahrir Muhammed Ruvvas Kal'acî, 2. bs., Beyrut: Dâru'l-Maarif, 1979.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *Usdu'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, I-VII, thk. Muhammed İbrahim Benna ve Muhammed Ahmed Aşur, Kahire: Dâru's-Şaab, 1970.

İbnu'n-Nokta, Ebû Bekr Muhammed b. Abdülğanî el-Bağdâdî, *et-Takyid li-ma'rifeti ruvâti's-süneni ve'l-mesaniid*, thk. Kemal Yusuf Hût, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

İbrahim, Musa İbrahim, *Teemmülâtun menheciyye fi tarihi's-sünne ve usûlu'l-hadîs*, 1. bs., Devha [Doha]: Dâru's-Sekâfe, 1992.

İdlibî, Selahaddin b. Ahmed, *Menhecu nakdi'l-metn inde ulemâi'l-hadîsi'n-nebevî*, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-cedîde, 1983, 276 s.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa el-Yahsûbî, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr, Kahire: Dâru't-Türâs, 1970

Kandemir, M. Yaşar, *Mevzu Hadisler: Menşei, Tanıma Yolları, Tenkidi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

—————, "Abdullah b. Amr b. Âs", DİA, I, İstanbul, 1988.

—————, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb", DİA, I, İstanbul, 1988.

—————, "Bakî b. Mahled", DİA, IV, İstanbul, 1991.

—————, "Câbir b. Abdullah", DİA, VI, İstanbul, 1992.

—————, "Ebû Hüreyre", DİA, X, İstanbul, 1994.

—————, "Hadis", DİA, XV, İstanbul, 1997.

—————, Kandemir, "Kütüb-i Sitte" DİA, XXVII, Ankara, 2003.

—————, *Mevzû Hadîsler*, 5. bs., Ankara, 1991.

Karaman, Hayrettin, *Hadîs Usûlü*, İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1965.

Karataş, Mustafa, *Hadis rivâyeti Karşısında Sahâbenin Tutumu*, Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: 13, 14, 15 (Ocak-Mart 99).

—————, *Muksirûn ve Hadis Sayıları*, Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı:16, 17, 18 (Nisan-Haziran 99).

—————, *Ravî Sahâbîler*, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=13&SORU=7>.

—————, *Mukillûn ve Hadis Sayıları*, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=11&SORU=9>.

—————, *Hadis Sayım Metotlarının Hadislerin Sayısına Etkisi*, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=9&SORU=11>.

—————, *Hadislerde İsnâd Sistemi*, <http://www.mustafakaratas.com/makale2.asp?id=2&SORU=17>

Kardavî, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, trc. Bünyamin Erul, 2. bs., Kayseri: Rey Yayıncılık, 1993.

Kâsımî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Said Cemaleddin, *Kavâidü't-tahdîs min fînûni mustalâhi'l-hadîs*, thk. Muhammed Behce Baytar, 2. bs., Beyrut: Dâru'n-Nefais, 1993.

Kattan, Mennâ, *Mebâhis fî ulûmi'l-hadîs*, 23. bs., Kahire: Mektebetü Vehbe, 1992.

Kaya, Eyyüp Said, "Mekhûl b. Ebû Müslim", DİA, XVIII, Ankara, 2003.

Kazvîni, Abdulkerîm b. Muhammed, *et-Tedvîn fî ahbâri kazvîn*, I-IV, thk. Azîzullah el-Attârî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987.

Kettani, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed, *Nizâmu'l-hükûmeti'n-nebeviyye =et-Terâtîbu'l-idâriyye*, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-arabî, t.y.

Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.

—————, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1988.

Koçyiğit, Talât, *Hadîs Usûlü*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1967.

—————, *Hadis Tarihi*, 3. bs., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

—————, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1992.

Küçük, Raşit, "Ebû Saîd el-Hudrî", DİA, X, İstanbul, 1994.

—————, "İsnad", DİA, XXIII, İstanbul, 2001

Leknevî, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde 3. bs. Haleb: Mektebetu'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1987.

—————, *el-Ecvibetu'l-fâzile li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Haleb: Mektebetu'l-Matbuati'l-İslamiy, 1964.

Mahmud, Ali Abdülhalim, *et-Tevsîk ve't-tad'îf beyne'l-muhaddisîn ve'd-duât*, 2. bs., Mansure: Dâru'l-Vefa, 1994.

Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî, *Muvatta'*, I-II, trc. Ahmet Muhtar Büyükçınar ...[ve öte.]. İstanbul: Al-Tuğ Yayınları, 1982.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemaleddîn Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Muhammed Taqi, Usmanî, *Sünnetin Bağlayıcılığı*, trc. İbrahim Kutluay, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005. Orj. adı: *The authority of sunnah*.

Mübârekfûrî, Ebu'l-Alâ' Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetu'l-Ahvezî bi-şerhi Câmiî't-Tirmizî*, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcu'l-ârifin b. Ali, *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmiî's-sağîr*, I-VI, Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1356.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi, b. el-Haccac, *Sahihu Müslim*, I-V, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. Beyrut: Dâru İhyai't-türasi'l-arabî, 1956.

Nasr, Siddîk Beşîr, *Davabitü'r-rivaye inde'l-muhaddisin*, Trablus: Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslamiyye, 1992.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, 303/915, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülgaffar Süleyman Bündârî, Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî Hasan, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991

Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref b. Muri, *et-Takrib ve't-teysir li-ma'rifeti süneni'l-beşiri'n-nezir fî usuli'l-hadis*, nşr. Abdullah Ömer Barudi. Beyrut: Dâru'l-Cinan, 1986.

—————, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, I-XVIII, 2. bs. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs, 1392.

Okiç, M. Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, XXVII, 1959.

Ömer Felâte, Ömer b. Hasan Felâte, *el-Vad' fi'l-hadîs*, I-III, Beyrut: Müessesetu Menâhili'l-irfân, 1981.

Ömerî, Ekrem Ziya, *Hadis Tarihi*, trc. İsmail Kaya, Konya:Esra Yayınları,1990.

Özek, Ali, *Hadis Ricali: Hadis İlimleri ve Kaynakları*, İstanbul: Fatih Yayınevi, 1967.

Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları, t.y.

Râmeürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-ravi ve'l-vai*, thk. Muhammed Accac Hatib, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1971.

—————, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-ravi ve'l-vai*, y.y., t.y.

Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, *el-Medhal ilâ tevsîki's-sünne*, 1.bs., Kahire: Müessesetu'l-Hancı, 1978.

—————, *Tevsîku's-sünneti fi'l-karni's-sâniyyi'l-hicrî ususuhu ve itticâhâtuhu*, 1. bs., Mısır: Mektebetu'l-Hancı, 1981.

Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Harun, *Müsnedu'r-Rûyânî ve bi zeylihi'l-müstedrek mine'n-nusûsi's-sâkita*, thk. Eymen Ali Ebû Yemâni, Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1995.

+ **San'ânî**, Ebû İbrahim İzzeddin Muhammed b. İsmail Emir, *Tavzîhu'l-efkâr li-meânî tenkîhi'l-enzâr*, I-II, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, t.y.

Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, trc. M. Yaşar Kandemir, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1996. Orj.adı: *Ulumu'l-hadis ve mustalahuhu*.

Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-muğis şerhu Elfiyet'ul-hadis li'l-İrâkî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1983.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî, *Edebu'l-implâ ve'l-istimplâ* thk. Marx Weisweiler, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1981.

Sıddîk Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevci, *el-Hutta fi zikri's-sıhahi's-sitte*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1985/1405.

Sıddîk Abdülazim Ebu'l-Hasan, *Dirasat fi's-sünneti'n-nebeviyyeti's-şerife*, 2. bs. Kahire: Hecr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1988.

Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi, Menşei, Tekamülü, Hususiyetleri ve Tenkidi*, trc. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.

Sibâî, Mustafa, *es-Sünnetü ve mekânetuhâ fi't-teşrîi'l-İslâmî*, 4. bs., Beyrut, Dımaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, 1985.

Sönmez, Mehmet Ali, “Hişâm b. Hakîm”, DİA, XVIII, İstanbul, 1998.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Miftâhu'l-cenne fi'l-ihicâc bi's-sünne*, 3. bs., Medinetu'l-münevvere: el-Câmiatu'l-islâmiyye, 1399

—————, *Tahzîruu'l-havâs min ekâzîbi'l-kussâs*, thk. Muhammed b. Lütfi Sabbağ. 2. bs. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1984.

—————, *Tedrîbu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Riyad: Mektebetu'r-Riyâd el-hadîsiyye, t.y.

—————, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.

Şafîî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas, *er-Risâle*, thk. Muhammed Seyyid Kiyânî, İstanbul: Kültür Yayınları, 1985.

—————, *es-Sünenu'l-me'sûra*, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406

Şahyar, Ataullah (Atawuxi Jiaerfu), *Kütüb-i Sitte Müelliflerinin Müştereken Hadis Aldıkları Hocalar*, MÜİF basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1998.

Şakir, Ahmed Muhammed *el-Bâisu'l-hasîs şerhu İhtisâriUlûmi'l-hadîs*, 3. bs. Kahire: Matbaatu Muhammed, 1958.

Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlan, *Neylu'l-evtâr şerhi Muünteka'l-ahbâr*, I-IX, Beyrut: Dâru'l-Ciyl, 1973.

Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, I-XXV, thk. Hamdi Abdülmecid Selefi, 2. bs. Musul: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-hikem, 1983.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXX, Kahire: el-Matbaatu'l-Meymeniyye, 1903

—————, *Tehzîbu'l-âsâr*, I-IV, thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Kahire: Matbaatu'l-Medeni, 1982.

Tahhan, Mahmud b. Ahmed, *Teysiru mustalahi'l-hadîs*, 8. bs., Riyad: Mektebetu'l-Maarif, 1987.

Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud b. el-Cârûd el-Fârisî, *el-Müsned*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.

Tîbî, Hüseyin Abdullah, *el-Hulâsatü fî usûli'l-hadîs*, thk. Subhî es-Samerrâî, 1. bs., Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1985.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, *el-Camiü's-sahîh Sünenü't-Tirmizî*, I-V, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, t.y.

Toksarı, Ali, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

Tuğ, Salih, *Zuheyr'ubn Harb ve Kitabu'l-ilm Adlı Eseri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984.

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik hadis terimleri sözlüğü*, yay. haz. Halil Öztürk. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

—————, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

Umeyra, Abdurrahman, *Dekâiku lügati'l-kur'an fî tefsiri İbn Cerîr et-Taberî*, I-II, 1. bs., Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1992.

Uraler, Aynur, *Sahâbe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, İstanbul: Işık Yayınları, 2000.

Yardım, Ali, *Hadis 1*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1984.

—————, “Dımâm b. Sa'lebe”, DİA, IX, İstanbul, 1994.

Yücel, Ahmet, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1996.

—————, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1998.

Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdülalîm et-Tahâvî, I-XX, Kuveyt: Vezâretü'l-i'lâm, 1968.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXIII, thk. Şuayb Arnaût ve Muhammed Naîm Araksûsî, 9. bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413.

—————, *Tezkiretu'l-huffâz*, I-IV, 3. bs. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1956.

—————, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, I-VII, thk. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdülmevcut, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Zehrânî, Muhammed b. Matar, *İlmü'r-ricâl neş'etuhu ve tatavvuruhu*, Riyad: Dâru'l-Hicre, 1996.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîs*, I-IV, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Ali Muhammed Bicâvî, 2. bs., Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *el-İcâbe li-îrâdi mâ istedrekethu Âişe ale's-sahâbe*, thk. Saîd Afġânî, 2. bs., Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1390.

Zurkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbaki b. Yusuf, *Şerhu'z-Zurkânî alâ Muvatta el-İmam Mâlik*, I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411